HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

A TARTALOMBÓL:

Dózsa Györgyre emlékezünk

Borosy András

A paraszti milíciák a középkori Európa hadseregeiben

3

XIX. ÉVFOLYAM · BUDAPEST, 1972

Dózsa György

(Gyimesi Lajos festőművész grafikája)

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

3

1972

ÚJ FOLYAM BUDAPEST XIX. ÉVFOLYAM

A HADTÖRTÉNELMI INTÉZET ÉS MÚZEUM FOLYÓIRATA

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Dr. Borosy András, a Fővárosi Levéltár tudományos munkatársa (Budapest) — *dr. Csima János* ny. alezredes (Budapest) — *Hunyadi Károly* alezredes (Budapest) — *Lengyel István*, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának docense (Budapest) — *Soós József* alezredes (Budapest) — *Szabó László* alezredes (Budapest) — *Tóth Lajos* vezérőrnagy (Budapest) — *Molnár Éva*, *Viniczai István* és *Windisch Aladárné*, a Hadtudományi Intézet tudományos főmunkatársai, valamint *Farkas Márton* kandidátus, *dr. Gazsi József*, *Kiss Sándor*, *Marosi Endre*, *Molnár Pál*, *Rákóczi Katalin*, *Rázsó Gyula* és *Tóth Sándor*, a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum tudományos munkatársai.

Szerkeszti a szerkesztő bizottság

Tagok:

Benda Kálmán, Farkas Márton, Godó Ágnes, Mucs Sándor, Nagy Gábor, Tóth Sándor

Felelős szerkesztő:

Liptai Ervin

Főszerkesztő:

Balázs József

Szerkesztő:

Molnár Pál

A szerkesztőség címe:

Budapest I., Kapisztrán tér 2—4. Telefon: 360-764

Megjelenik negyedévenként

Előfizetési díj: 1 évre 32,— Ft, 1/4 évre 8,— Ft

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőnél, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodájában (Bp. V., József nádor tér 1.) közvetlenül, vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámra

Index: 25—371

72.2713/2-02 — Zrínyi Nyomda, Budapest. — F. v.: Bolgár Imre vezérigazgató

OTTA ISTVÁN VEZÉRŐRNAGY
1909—1972

A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum munkatársai, a történettudomány és a hadtudomány művelői, folyóiratunk szerkesztő bizottsága nevében búcsúzunk egykori parancsnokunktól, a tudományos kutatás és ismeretterjesztés fáradhatatlan szervezőjétől és irányítójától, a szerkesztő bizottság egykori vezetőjétől: Otta István vezérőrnagytól.

Otta István a munkásmozgalommal már korán, a húszas évek végén kapcsolatba került. Az egyetemista Otta István 1929-ben — igazságérzete és szociális gondolkodása által vezérelve — aktív tagja lett egy kommunista diáktanulókörnek, később, amikor középiskolai tanári diplomát szerzett, az állástalan diplomás szemével ismerte meg a Horthy-Magyarország igazi arculatát. A Statisztikai Hivatal szellemi szükségmunkásaként országos ismereteket szerzett azokról a szociális társadalmi és gazdasági problémákról, amelyek hatalmas erővel feszítették az ellenforradalmi fasiszta rendszer kereteit. E hatások eredményeképpen egyike lett azoknak, akik a legkorábban felismerték a Szovjetunió elleni háború népellenes, igazságtalan jellegét. Tartalékos tisztként hívták be a tragikus sorsú 2. Magyar Hadseregbe. A magyar nép érdekeivel homlokegyenest ellenkező rablóháború borzalmai, a felgyülemlett tapasztalatok, a katonatömegek embertelen helyzete, mérhetetlen szenvedései megérlelték benne azt a gondolatot, hogy szakítani kell ezzel a háborúval, és szembe kell fordulni a katasztrófa előidézőivel, felelőseivel — a magyar nép igazi ellenségeivel.

A hadifogságban egyike volt azoknak, akik felhívással fordultak a németek oldalán harcoló magyar tisztekhez. Önként jelentkezett antifasiszta iskolára és társait is erre ösztönözte. 1943 őszén lett a krasznogorszki antifasiszta iskola hallgatója, majd a tanfolyam elvégzése után 1945 februárjáig annak asszisztenseként dolgozott tovább. Ott vált

értelmileg és érzelmileg egyaránt igazi kommunistává, miközben másokat is formált és nevelt.

A Szovjetunióból 1945 februárjában tért haza, és Debrecenben tagja lett a demokratikus hadseregnek. A párt javaslatára azonban rövid idő múlva leszerelt és a Magyar Kommunista Párt Központi Pártiskoláján gyümölcsöztette elméleti képzettségét, pedagógiai tapasztalatait. A pártiskolán 1948 tavaszáig dolgozott, előbb előadóként, majd tanfolyamvezetőként.

1948-tól a Magyar Néphadseregben végzett felelősségteljes, egész embert követelő fáradságos munkát. S mint korábban más területen, a hadseregben is elsősorban pártmunkás volt. A Kossuth Akadémia politikai tisztjeként, majd a Petőfi Akadémia parancsnokaként vette ki részét a néphadsereg megszervezéséből, a politikai tisztek neveléséből. Ezt követően vezető beosztást töltött be a Politikai Főcsoportfőnökségen, majd 1956 augusztusában, az ellenforradalmat megelőző nehéz időszakban választották meg a Magyar—Szovjet Baráti Társaság főtitkárává.

Az ellenforradalom fegyveres leverése után, 1957 márciusában visszatért a néphadsereg kötelékébe és ettől kezdve hosszú éveken át ismét itt gyümölcsöztette sokoldalú felkészültségét. 1958-ban Ő lett a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum parancsnoka, ahol nyugállományba vonulásáig dolgozott.

Otta István azok közé a történészek közé tartozott, akik számára a történettudomány nem holt elmélet, hanem a valóság: a társadalom, az emberek megismerésének és forradalmi megváltoztatásának eszköze. Mint politikai nevelő, pártoktató lett történésszé, és az a törekvése, hogy a történettudomány tudatformáló, mozgósító szerepét népünk ideológiai nevelésének, szocialista felemelkedésének érdekében használja fel, egész történészi pályafutására meghatározóan érvényesült.

Mint pártoktató, a párt történelmi munkaközösségének tagja, katonák, politikai munkások ezrei nevelésének, társadalomtudományi oktatásának felelős irányítója, a Magyar Tudományos Akadémia, a Történelmi Társulat vezető szerveinek tagja, a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Hadtudományi Választmányának elnöke tevékeny részt vállalt népünk, ifjúságunk történelmi gondolkodásának formálásában. Politikai érettsége, megalapozott marxista felkészültsége, ítélőképessége az oktató, nevelő, ismeretterjesztő munkában éppúgy elismerést és tekintélyt vívott ki számára, mint a tudományos tevékenység irányításában.

Igazi hazafi volt. Munkássága során lankadatlanul és következetesen küzdött a szocialista hazaszeretet erősítéséért, nemzeti múltunk szabadságharcos, forradalmi hagyományainak ápolásáért, méltó megörökítéséért és közkinccsé tételéért. A meggyőződés szenvedélyével tanított, nevelt, vitázott szóban és írásban.

Kiemelkedő, kezdeményező szerepe volt a magyar munkásmozgalom forradalmi fegyveres harcainak, internacionalista örökségének feldolgozásában. Mint a Partizán Szövetség történeti bizottságának vezetője, még röviddel halála előtt is azon munkálkodott, hogy a partizán- és el-

lenállási mozgalom történetének tudományos feltárását az eddigieknél is szélesebb alapokra helyezve szolgáljuk a szocialista hazaszeretetre való nevelés ügyét.

A Hadtörténeti Intézet és Múzeum vezetése alatt belső szervezettségét, tudományos és ismeretterjesztő tevékenységének színvonalát tekintve egyaránt jelentős előrehaladást tett.

Kiemelkedő felelősségérzettel végezte munkáját. Fáradhatatlansága, fiatalos energiája valamennyi munkatársára hatást gyakorolt. Körültekintő, megfontolt parancsnok volt, akinek a legapróbb részletekre is kiterjedő figyelmét, hozzáértését és segítőkészségét minden munkatársa, beosztottja tapasztalhatta.

Az utolsó pillanatig tevékeny volt. Dolgozott tudományos monográfiáján, munkálkodott fontos társadalmi funkcióiban. A népnek, a szocializmus ügyének elkötelezett kommunista forradalmár számára a közösségért végzett felelősségteljes munka az élet nélkülözhetetlen eleme volt.

Halálával nagy veszteség ért bennünket. Nehéz tudomásul venni azt a megváltoztathatatlan tényt, hogy nem lesz velünk többé a munkában, nem oszthatjuk meg vele gondjainkat, örömeinket. Hiányozni fognak nyugodt, mindig megfontolt, a lényeget megragadó állásfoglalásai, útmutatásai, tanácsai.

A hirtelen halál elragadta őt körünkből, de tovább él és hat mindaz, amit kommunista élete során alkotott. Élnek és hatnak azok az eszmék, amelyek életét vezérelték és amelyeket mint oktató, nevelő, parancsnok ezreknek és ezreknek adott tovább.

DÓZSA GYÖRGYRE EMLÉKEZÜNK*

TÓTH LAJOS VEZÉRŐRNAGY:

ELNÖKI MEGNYITÓ

A késői középkori Magyarország legnagyobb parasztháborújának vezérére, Dózsa Györgyre, népünk történelmének kimagasló alakjára emlékezünk ma — születése 500. évfordulóján. Arra a székely származású lovastisztre, akinek egész egyéniségében, tetteiben és gondolatvilágában a hódító oszmán—török birodalom és a népet sanyargató magyar egyházi és világi főurak elleni mélységes gyűlölet a haza és jobbágyparasztok millióinak sorsáért való aggódással, az ország függetlenségének megvédésével és a jobbágyság szabadságának kivívásáért folytatott harccal párosult.

Dózsa György személyében olyan haladó szellemű történeti egyéniséget — középkori parasztforradalmárt — tisztelünk, aki az 1514-ben toborzott magyar keresztes hadak katonai szervezőjéből és vezetőjéből a hadra kelt sereg zömét alkotó, s fegyvereiket uraik ellen fordító jobbágy-parasztok élére állt — a felkelő parasztsereg vezérévé vált. Tudatosan és elszántsággal vállalva az elnyomott és jogfosztott paraszti tömegek harcának, az 1514. évi magyar parasztháború vezérének szerepét. Ez a tudatosság, a feudális urak és főurak önkénye elleni harcos elszántság, a jobbágytömegek szabadságát ingadozásoktól mentes kivívni akarás, elhatározás jut kifejezésre Dózsa híres ceglédi beszédében is, amelyben az elnyomóikkal szembeni engesztelhetetlen harcra buzdította a paraszti felkelők seregét — bátran vállalva magára ugyanakkor e küzdelem vezetésének minden nehézségét.

„Most a félelem megdermesztette őket, most támadjátok meg őket... — a feudális urakra utalva hangzottak egykoron Dózsa harcra buzdító szavai a felkelő seregek és Cegléd mezőváros összegyűlt parasztjai felé. — Tanítsátok meg a korlátokat nem ismerő bestiákat arra, hogy egyenlően kell élniök jobbágyaikkal, mint honfitársaikkal..." Majd e szavakkal fejezte be beszédét: „Ne gondoljátok, hogy csak ti vállaljátok a kockázatot, én pedig biztonságban leszek. Kijelentem, hogy vezé-

* A Zrínyi Miklós Katonai Akadémia, a Zalka Máté Műszaki Katonai Főiskola, a Kossuth Lajos Katonai Főiskola, a Kilián György Repülő Műszaki Főiskola és a Hadtörténelmi Intézet 1972. június 2-án Dózsa György születése 500. évfordulója alkalmából felolvasó emlékülést tartott a Zrínyi Miklós Katonai Akadémián. Az alábbiakban közöljük az emlékülés anyagát. (A szerk.)

retek leszek szabadságtok kivívásában és ígérem, hogy bátran, becsülettel vállalok minden fáradalmat és veszélyt."

A Dózsa György vezette parasztháború kétségkívül a középkori Magyarország legnagyobb méretű és visszhangot keltő forradalmi megmozdulása volt. Célját tekintve pedig objektíve a jobbágy-paraszti erők elszánt támadását jelentette a középkori, könyörtelen elnyomást és kizsákmányolást megtestesítő feudális osztályrend ellen. 1514 nyarán parasztok, plebejusok és bányamunkások, szegény papok és deákok — nemzetiségre és vallási hovatartozásra való tekintet nélkül — egyaránt csatlakoztak a felkelő sereghez. Dózsa hívó szavára fogtak fegyvert, egyenesítettek kaszát az országvesztők, az igazságos Mátyás központosított államhatalmának romjain kiskirályoskodó egyházi és világi urak, főurak, a feudális nemesség ellen — példát mutatva a kizsákmányolt és jogfosztott néprétegek társadalmi összefogására az elnyomók elleni küzdelemben.

A felkelő jobbágy-parasztok, plebejusok és más csatlakozó elemek küzdelme 1514-ben — a tudatosság fokától függetlenül — a korabeli társadalmi haladás fő útját képviselő paraszti-polgári árutermelés és a polgári átalakulás irányába mutat. Ennek a társadalmi progresszió útját egyengető parasztháborúnak volt tudatos szervezője és vezére Dózsa György, aki tettével, parasztvezéri mivoltával, majd pedig mártírhalálával magasztos szimbólumává, eszményképévé vált nemcsak a paraszti milliónak, hanem az egész dolgozó magyar nép leghaladóbb erőinek is több évszázadon át a társadalmi felemelkedésért folytatott küzdelmében, forradalmi harcában.

Dózsa katonai tetteivel, a nép előtt kifejtett célkitűzéseivel méltó megtestesítője a parasztháború és az évszázados jobbágytörekvések eszméinek és hagyományainak. Személyében a társadalmi haladás egyik nagyszerű hősét tiszteljük, akire emlékezve a küzdő és szenvedő néptömegekre is emlékezünk. Erre az eszményképre, a középkori magyar antifeudális mozgalmak legkiemelkedőbb egyéniségére, Dózsa Györgyre emlékeznek e hónapokban országszerte — születése félévezredes évfordulóján. Köztük mi katonák is, a Magyar Néphadsereg tagjai, mai felolvasó emlékülésünk megrendezésével.

MAROSI ENDRE:

DÓZSA GYÖRGY PARASZTHÁBORÚJA

Történelmi múltunk haladó hagyományai, ezen belül a társadalmi haladásért vívott harcok egyik legkiemelkedőbb fejezete Dózsa György parasztháborúja volt. Ez a harc méreteiben és jelentőségében kiemelkedik a magyarországi parasztfelkelések és antifeudális mozgalmak közül és méltán sorolható a nagy európai parasztmozgalmak közé. Jóllehet az adott történelmi viszonyok között ez a küzdelem nem végződhetett a parasztság győzelmével, Dózsa népének az ország nagy részére kiterjedő, hősies harca politikai-ideológiai hagyománnyá érlelődött. Dózsa katonáinak nevét örökölték a XVII. század bújdosói, Thököly, majd Rákóczi katonái. Dózsa példája, szelleme tovább élt nemzeti, polgári demokratikus és szocialista mozgalmaink sorában. E hagyomány következetes ápolása szocialista kultúrpolitikánk egyik, alapvetően fontos területe. Ma, amikor születésének 500. évfordulója alkalmából Dózsa Györgyre emlékezünk, egyúttal emléket állítunk a parasztháború valamennyi harcosának — és ennek jegyében kíséreljük meg összefoglalni 1514 eseményeit. Áttekintjük a parasztháború történetét, amelyet a harccselekmények alapján öt szakaszra oszthatunk. Röviden kitérünk a háború okainak és következményeinek ismertetésére is.

A XVI. század elején, az európai nagyhatalmak politikájától is függően, Magyarország a német—római császárság és az oszmán birodalom kettős fenyegetése, időnkénti támadásai közt őrlődött. 1512-től a török diplomácia és mindenekelőtt a török hadvezetés fő erőit a belső válság leküzdése, majd a perzsa és arab háborúk kötötték le. E bonyodalmak kedvező alkalmat teremtettek rá, hogy a Magyarország felé jobbára csak buzdításként többször is emlegetett törökellenes koalíciós háború lehetőségét valamelyest határozottabb formában vessék fel. Jó alkalmat kínált erre az 1513 tavaszán napirendre tűzött pápaválasztás, amely a magyar Bakócz Tamás ellenében Giovanni Medici, azaz megválasztása után X. Leó javára dőlt el. Mintegy kárpótlásként 1513. június 17-én a pápa bullát bocsátott ki, melyben Bakócz Tamást Magyarország és számos más ország területére keresztes hadjárat hirdetésével bízta meg — teljhatalommal ruházta fel. A hadjáratot a pápa

némi anyagi segéllyel is támogatta, és Ulászló magyar király kérésére engedélyezte az egyházi tizednek hadi célokra történő felhasználását.

A keresztes hadjárat terve eléggé kritikus helyzetben érte az országot. A valós lehetőségeket mérlegelve úgy látszik, hogy az ország teherbirása jelentős külföldi támogatással is csak a védővonal megszilárdítására, aktív védelemre alkalmas állandó hadsereg felállítására lett volna elegendő. A lehetőségeken messze túlmenő keresztes hadjárat megvalósítása döntően az adózó lakosság terheit fokozta: részint a hadjárat súlyos anyagi terheinek vállalásában, részint az élőerők kiállításában. Ezek a terhek még egy viszonylag tehetős lakosságot is érzékenyen érintettek volna — pedig a magyar királyság adózó tömegei még tehetősek sem voltak.

A jobbágyság jogi és vagyoni helyzetének fokozatos romlása már Mátyás uralkodása idején megkezdődött, és ez a folyamat az örökös jobbágyság kialakulása felé fejlődött. Mátyás halála után, a központosított hatalom gyengülése következtében, a jobbágyság tömegeinek helyzete — alapvetően a jogi korlátozás, a feudális terhek növelése, a terményjáradék előtérbe helyezése, az adóbehajtás anarchikus módja és a földesúri elnyomás következményeképp — jelentősen romlott. Ezek a tényezők — amelyeket most bőven nem fejthetünk ki — magyarázatot adnak rá, hogy az 1490-es évektől kezdve az ország egyes területein kisebb-nagyobb parasztmegmozdulások robbantak ki.

1492—93 folyamán a Felvidék északkeleti részén a rablónak nevezett szlovák és magyar parasztok mozgalma a huszitizmus éledését idézte. Ugyanebben az időben Máramaros megye sóbányáiban több hónapig tartó bányászmozgalomról tudunk. Jogaik rendszeresen megnyirbálása, majd Báthory István erdélyi vajda hatalmaskodása miatt egyre romlott a székelyek helyzete is. 1506-ban az ököradó kivetése miatt Marosvásárhely körzetében fegyveres felkelés tört ki, melyet Tomori Pál csak nehezen tudott leverni. A székely, magyar és román lakosság köréből harcba szálló, úgynevezett gonosztevők még erődítéseket is emeltek. 1513-ban Nagyszebenben és más szász városokban okozott riadalmat Székely János felkelése. Az egyházi tized kiterjesztése miatt a rutének, románok és szerbek is elégedetlenkedtek. Az előbbiekből alkotott kép azt mutatja, hogy Magyarország a keresztes hadjárat meghirdetésekor — ingatag nemzetközi kapcsolatai mellett — nehéz, sőt válságos belső helyzetben volt. A keresztes hadjárat meghirdetése, majd a hadsereg toborzása és összpontosítása megteremtette a fegyveres válság kirobbanásának lehetőségét.

A hazatérő Bakócz Tamás 1514 márciusában terjesztette a királyi tanács elé a keresztes hadjárat tervét. Nagyobb vita után Bakócz álláspontja győzedelmeskedett. Április 9-én a budai Szent György téren ünnepélyes keretek között kihirdették a keresztes hadjáratot. 16-án Esztergomban a bíbornok felolvasta a hadbahívó pápai bullát, majd Erdély, Horvátország, Szlavónia és Bosznia területére is rendeletet bocsátott ki. Felhívását azonban több helyütt, így például Erdélyben is, figyelmen kívül hagyták.

A keresztesek zöme Rákos mezején gyülekezett, de kisebb táborok voltak Nagyvárad, Bács, Kalocsa és Székesfehérvár körül, Abaúj, Borsod, Békés és Máramaros megyékben. A Mátyás halála után állandósult feudális anarchia egyik következménye azonban az volt, hogy az országnagyok nem vállalkoztak sem a hadba vonulásra, sem a had vezetésére. Távolmaradásuk miatt a fővezérséget Bakócz Tamás a nándorfehérvári őrség éppen kitüntetett lovastisztjére, Székely Györgyre bízta, április 24. táján. Róla, akit az egykorú vagy közel egykorú források Székely Györgynek, a későbbi hagyomány, Istvánffytól kezdve, Dózsa Györgynek nevez, tulajdonképpen azt sem tudjuk, mikor és hol született. Életének 1514 előtti szakaszáról csak feltételezéseink vannak, amelyek elemzése most nem látszik célszerűnek.

A vezér kijelölésekor a pesti keresztes had létszáma csekély lehetett, ám a források becslése szerint egy hónappal később már elérte a 40 000 főt. Ha ezt az adatot elfogadnánk, valóban azt kellene hinnünk — mint Márki Sándor —, hogy Dózsa katonáinak létszáma országos viszonylatban megközelítette a 100 000 főt. Ez a két, egyébként gyakorta hitelesnek tekintett és máig sem helyesbített létszám azonban aligha egyezhet a valósággal. A szükséges adatok hiányában pontos létszámmegállapítást mi sem végezhettünk, de tágabb kitekintésből alkotott becsléssel az eddigi feltételezéseknél közelebb juthatunk az igazsághoz.

Szabó István számításai szerint Magyarország lakossága a kérdéses időben 3,5—4 millió fő körül lehetett. A Dózsa-féle parasztháború azonban nem állította talpra az egész ország lakosságát, hanem döntően a Felvidék délkeleti része, a Duna vonala és Dés—Kolozsvár—Temesvár térségtől határolt területekre, az ország mintegy harmadrészére támaszkodott. De éppen ezeken a vidékeken haladt előre a falvak pusztásodása. Ha mindezt figyelembe véve az adott terület összlakosságát kereken 1 milliónak számítjuk, és eltekintünk a társadalmi tagozódástól, a feltételezett százezres hadsereg ilyen lélekszámból csak egy egészen modern, a gépi háborúk korában is helytálló mozgósítási aránnyal szervezhető meg. Idézzük fel, hogy az 1848—1849-es szabadságharc idején — az egész ország területére kihatóan, sokkal korszerűbb hadi viszonyok mellett — mintegy 14 millió lakosra számítva, legfeljebb kétszázezer főt számláló haderőt lehetett kiállítani. A Rákóczi-szabadságharc tetőpontján, ugyancsak az egész ország területéről, 3—3,5 milliós lélekszámból, a rendek részvételével együtt is a 100 000 fős hadsereg a becslések felső határa. Mátyás állandó zsoldosseregének létszáma még a 30 000 főt sem érte el. Az oszmán birodalom 1527. évi elszámolásának ebben a vonatkozásban teljes adatai szerint — az Egyiptomban és Szíriában állomásozó csapatokon kívül — a helyőrségek, a reguláris haderő, a szolgálati birtokkal javadalmazott és ennek alapján hadba vonulásra kötelezett katonai és polgári tisztviselők, az általuk kiállított katonák, a különleges alakulatok együttes létszáma 65—70 000 fő lehetett. Dózsa katonáinak Márkinál megadott létszámát az események sem támasztják alá. Pest alatt 40 000 fős haderő nyugodtan megtámadhatta volna Budát, amely mindentől elvágva nem vé-

dekezhetett volna sokáig. A további harcok lefolyása, a forrásokkal bizonyítható kényszertoborzás is inkább létszámhiányra, mint túlnyomó fölényre utal. Dózsa seregének feltételezett létszámát az ország erőinek felmérésével is összhangba kell hoznunk. Ezeket a seregeket leverték, ami azt jelenti, hogy létszámban eléggé jelentős erőket kell feltételeznünk a másik oldalon is — mégpedig annál nagyobb erőt, minél magasabbra becsüljük a keresztesek létszámát. Egy feltételezett 100 000 fős sereg leveréséhez a legszerényebb becsléssel is legalább 40—50 000 fős ellenfelet kell számítanunk. Magyarországon 1498-ban II. Ulászló III., vagy kis dekrétumának 16. cikkelye úgy rendelkezik, hogy 36 kapu vagy jobbágytelek után kell egy jól felfegyverzett lovaskatonát kiállítani, a déli megyékben azonban már 25 kaputól, míg az egytelkes nemesek úgyszintén 36 kaputól adnak egy fegyveres lovaskatonát. Az 1494—1495-ös Ernuszt Zsigmond-féle összeírás szerint az egész országban — Erdélyt és Szlavóniát is ideértve — 275 000 adózó porta volt, vagyis a fenti módon mozgósítható haderő, amely kiegészítette volna a nemesi-királyi sereget, mintegy 10—12 000 főre tehető. Ezek szerint Magyarország nem állíthatott ki egyidőben 150 000 harcoló katonát, és kizárható, hogy Dózsa harcoló hadserege akárcsak megközelíthette volna a 100 000 főt. Sokkal valósabbnak látszik, ha a források némelyikében állított 40—50 000 főt a teljes harcoló paraszti erőre vonatkoztatjuk.

1514 májusában mindenesetre tetemes erő gyülekezett Rákos mezején. Pontos adatok hiányában inkább csak valószínűnek tartjuk, mint állítjuk, hogy a parasztháború katonái jelentős részükben falusi jobbágyok és további jelentős részükben mezővárosi lakosok voltak, míg a többiek között talán a hajdúk képeztek számottevő erőt. De részt vettek a harcban papok, nemesek, diákok, polgárok, sőt talán külföldiek is. Valószínű az is, hogy ez az összetétel tükröződött a parasztháború — források által névszerint ritkán említett — vezetői között is. A parasztok maguk választották vezéreiket és tisztjeiket, ezek között számos pap és prédikátor is található, akik bizonyára az alsó papság alkalmasint eretnek elemeiből származhattak. Dózsa leghíresebb alvezérei öccse, Gergely és Mészáros Lőrinc pap voltak.

A sereg tehát zömmel együtt állt, napirendre kerülhetett a horvátországi hadjárat. E mellékhadszíntéren már 1513-ban, a törökkel folytatott fegyverszüneti tárgyalások elhúzódását kísérve, portyázó harctevékenységet folytattak, némi magyar sikerrel, amely Beriszló Péter veszprémi püspök, horvát bán nevéhez fűződött. 1514-ben a hadjárat közelebbi célja Horvátország biztosítása, távolabbi célja a velencei kézen lévő Dalmácia visszafoglalása lett volna. Mindkét haditerv végrehajtása feltételezte a horvátországi Knin (Tenen, Tenyő) várának birtoklását. Éppen ezért, amikor 1514-ben a vár a török támadások középpontjába került, a keresztes hadjárat közvetlen célja a vár felmentése volt. A király május 14-én vagy 15-én rendeletben parancsolta meg Dózsa pesti seregének, hogy induljon Knin felmentésére. Az események ekkor váratlan fordulatot vettek. Dózsa főerői Horvátország helyett Cegléd irányába meneteltek. Hátukat Gubacs körzetében Széleresi Ambrus né-

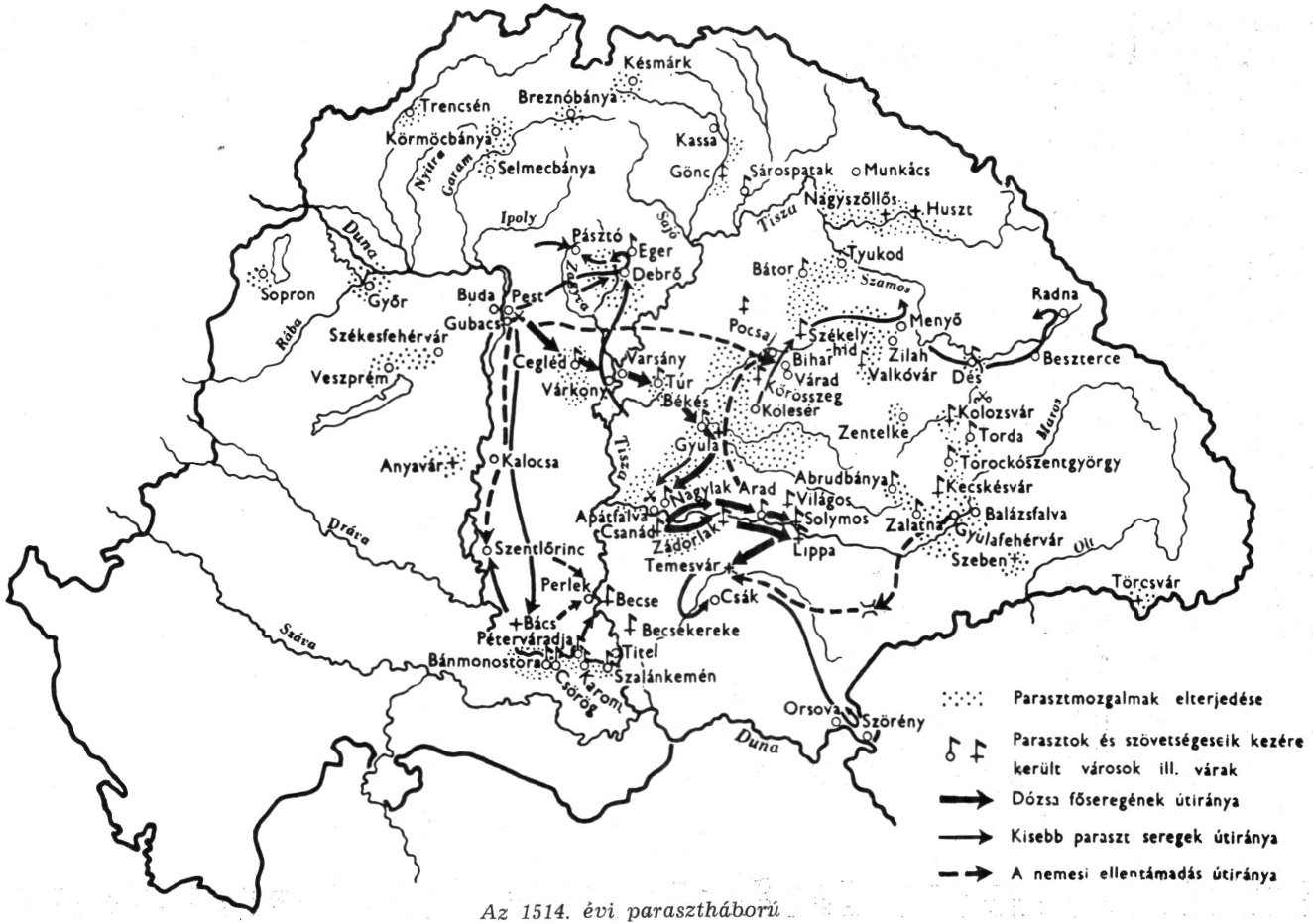

Az 1514. évi parasztháború

hány ezer fős, jobbára hajdúkból álló serege biztosította. Jobbszárnyukat Lőrinc pap, balszárnyukat Barabás pap osztaga fedezte — a Bácska, illetőleg Heves megye felé menetelve. Számottevő potenciális veszélyt jelentettek az ország többi részén állomásozó keresztesek. Adataink szerint Székesfehérvár, Kalocsa, Bács, Nagyvárad körül, továbbá Bihar, Máramaros, Ung, Bereg, Abaúj, Borsod vármegye területén is sokan gyülekeztek. Okleveles adatok alapján tudjuk, hogy Pest, Nógrád, Hont és Heves vármegyék nemessége már április végén fegyverben állt a keresztesek megfékezésére. Hasonló módon foglalt állást Kassa városa is. Egyes adatokból feltételezhető, hogy Besztercebánya, Trencsén, Körmöcbánya városaiban szintén készülődtek a kereszt felvételére. További adatok ugyan nem bizonyítják, de az események későbbi menetéből arra következtethetünk, hogy Torda, Kolozs, Doboka, Belső-Szolnok, Szatmár, Ugocsa, Szabolcs, Zemplén és Gömör vármegyék területén is keresztesek gyülekeztek. Ez az erő az uralkodó osztály számára soha nem tapasztalt súlyú fenyegetést jelentett. Milyen körülmények váltották ki ezt a fordulatot?

Politikai oldalról döntően az osztályellentét éleződése mélyítette el a válságot. A keresztes hadjáratnak már a meghirdetése is a rendek egy részének ellenállásába ütközött. Emiatt a hadsereg toborzásakor a rendek — főként a tehetősebb nemesektől fölfelé — távol is maradtak a seregtől. Az amúgy is feszült belső helyzetben ez a magatartás a keresztesek részéről joggal váltott ki felháborodást. A mind feszültebb közhangulatot további baljós hírek hevítették. Az ország jelentős, mezőgazdasági szempontból legfontosabb területén szinte megoldhatatlan gondot jelentett a munkaerő hirtelen kiválása. A földbirtokosok a tavaszi munkák idejére hivatkozva egyre-másra akadályozták a jobbágyok hadba vonulását, sőt a bevonulók hozzátartozóit is zaklatták — olykor meglehetősen kegyetlen módon.

A nemesek fegyverkezésére már utaltunk. A keresztesek békés módszerekkel, de sikertelenül próbáltak szót érteni a hadjárat ellenzőivel, mint például Kassa város vezetőivel.

Tetézték a bajt bizonyos — részben már említett, részben ismert — gazdasági-anyagi nehézségek, amelyek közepette a viszonylag hirtelen elhatározott keresztes hadjárat anyagi biztosítása aligha oldódhatódott meg. Tény, hogy a keresztesek felszerelése a pesti táborban kezdetleges volt. Taurinus szerint hidegfegyvereik javarésze munkaeszköz — kasza, sarló, csákány, ásó, kapa — volt, amit kard és íj egészített ki. Úgy látszik, hogy a döntően gyalogos, kisebbrészt lovas sereg itt még nem rendelkezett tüzérséggel, és megfelelő kiképzésben sem részesült. Ilyen állapotban a sereg csak vereséget szenvedhetett volna. Nem kételkedhetünk abban, hogy ezt maguk a katonák is érezték — és elégedetlenségüknek hangot is adhattak. Seregük, mint Nándorfehérvárnál egykor Kapisztrán keresztesei, csak jól felfegyverzett, jól vezetett reguláris haderővel együttműködve számíthatott volna sikerre, de az előjelek a támogatást illetően nem voltak biztatóak.

A fegyverzet hiányai mellett egészen bizonyos, hogy élelmezési

gondok is felmerültek. A keresztes hadjárat késői elhatározása ugyanis kizárja, hogy az előző évi termésből bármilyen élelmiszer-tartalékot halmozattak volna fel. Az egyre komolyabb gazdasági nehézségek egyfelől a király és az országnagyok visszariadását idézték elő, másfelől a parasztok mind radikálisabb formát öltő elégedetlenségét. A politikai és gazdasági tényezők egyaránt hozzájárulhattak ahhoz, hogy amikor Ulászló király megparancsolta a hadjárat megkezdését, egyúttal megtiltotta a további toborzást. Május 24-én hasonlóan cselekedett Bakócz Tamás is. A több ízben csalódott és végsőkig elkeseredett parasztok — akik hosszú együttlétük alatt bizonyára egymást tüzelték —, követték vezéreiket, és a harcot választották. Ez nem minden vita nélkül történt. Istvánffy szerint Mészáros Lőrinc volt az, aki a fegyveres harcra bíztatta Dózsát, míg öccse, Gergely, inkább visszatartotta. Nagyon valószínű, hogy Istvánffy elbeszélése csak irodalmi értékű, de magvát, a választás feletti vitát, megerősíti egy augsburgi röpirat tudósítása. Eszerint Dózsáék a kételkedőket vallási „csoda" előidézésével győzték meg a többség álláspontjának helyességéről. A kocka mindenképpen el volt vetve.

A parasztháború első, előkészítő szakaszában — május 15—18 között, a zászlóbontástól a ceglédi kiáltványig terjedő időben — a keresztesek felmérték és megnövelték erőiket, egyebek közt tüzérséghez is jutottak. Haditervet készítettek és megkezdték erőik felvonultatását.

Eléggé nehéz feladat utólag megállapítani Dózsáék haditervét. Ha azt állítanánk, hogy kezdettől Temesvár elfoglalására törtek, és ezzel Erdély elfoglalását készítették elő, az események utólagos, és nem is mindenképpen helyes visszavetítésének látszatát kellene elhárítanunk.

De ha a fennmaradt írott források tanúságára várnánk, akkor semmit sem mondhatnánk — hiszen jelenlegi ismereteink szerint Dózsáék haditervéről számbavehető adatunk nincs. Ezért mégis az események értelmezéséből kell a haditervre következtetnünk. Ennek során, majd a későbbiekben is, *mai szóhasználattal nevezünk meg néhány fogalmat. Természetesen nem akarjuk azt a látszatot kelteni, mintha e fogalmak tartalma az adott korban egybeesett volna mai tartalmukkal,* de a szakszerű leíráshoz *célravezetőbb szóhasználatot nem ismerünk.*

Elég kevéssé lehetett határozott a parasztháború politikai célja, amelyet leginkább — ha nem is a kellő mértékben — a ceglédi kiáltvány alapján körvonalazhatunk. Eszerint a parasztok célja az, hogy a király feltétlen elismerésének jegyében megbüntessék a nemességet, amely elárulta a keresztes hadjáratot és ezzel a magyar király fennhatóságát. Ebből következtetve a hadászati cél aligha lehetett konkrétabb, mint a nemesi főerők szétverésének általános igénye. A keresztesek már ismertetett elhelyezkedéséből világosan kitűnik, hogy a hadászati cél megvalósítása harcászati szinten az erők széttagolásának és összpontosításának, illetőleg összehangolt harctevékenységének végrehajtásától függött. Nem kétséges, hogy a paraszthadseregnek megfelelő utánpótlási területre volt szüksége. Egyúttal meg kellett teremteni a

keresztes táborok között az összeköttetést. Másfelől, bizosítani kellett a főerők hátát és szárnyait. Ez a kettős feladat, amely távlatokban megalapozhatta valamennyi erő összefogását, kizárólag azok széttagolása útján volt végrehajtható. A keresztes hadvezetés felismerte ezeket a követelményeket, amit bizonyít a széttagolás időbeli és térbeni végrehajtása. A széttagolt erők aránya és felvonulása arra a következtetésre jogosít, hogy Dózsa a fősereg elé meglehetősen határozott célt tűzött ki. A gyorsan és nagyjából kitérő nélkül végrehajtott menet a Maros vonal elérését célozta, ami tényszerűen ugyan igazolható, de magyarázata nem egészen egyértelmű. A hadjárat későbbi célja, Temesvár elfoglalása, ésszerű indokot jelentene, ha néhány körülmény nem utalna másra. Miután a keresztesek nem a gyülekezéstől kezdve törekedtek a nemesek megtámadására, hanem eléggé hirtelen határozták ezt el, kizárható, hogy országos hírszolgálatuk lett volna. Enélkül azonban nem tudhattak olyan információkról, amelyek alapján Temesvár ostromát már kezdettől céllá jelölhették volna ki. Ezen túlmenően, úgy látszik, Báthory István és csapatainak harctevékenysége döntően közrejátszott abban, hogy a parasztsereg megtámadta Temesvárat. Temesvár csak akkor és azért vált fontos támaszponttá, amikor a nagylaki vereséget, méginkább a Maros-vidéki várak elvesztését követően a nemesi erők védelmébe vonultak, és ebben a várban összpontosultak. Ezt elfogadva, Temesvár elérését nagy valószínűséggel kizárhatjuk a harctervékenységet kezdettől befolyásoló célok közül.

A hadászati főirány megválasztásakor lehetséges, hogy a leginkább veszélyes nemesi ellentámadás színhelyének Erdélyt tartották. A keresztes hadvezetés országos hírszerző hálózat nélkül is bizonyosan tudott arról, hogy Szapolyai ez idő tájt túl a Kárpátokon hadakozott. Talán ezért is, Bihar és Máramaros vármegyékben bizonyosan, néhány erdélyi vármegyében pedig valószínűleg keresztesek gyülekeztek. Az sem látszott lehetetlennek, hogy az 1513-as szászföldi felkelés vagy annak folyománya ismét lángra lobban. A különböző irányokban már gyülekező nemesi csapatok egyébként sem hagytak sok választást.

Nehéz válaszolni arra a kérdésre, hogy szándékoztak-e Dózsáék várra támaszkodó bázist létesíteni. Nézetünk szerint — jóllehet a temesvári ostrom látszólag az előbbieket erősíti — erre tagadólag kell felelnünk. Gyula ostroma, legalábbis bevételének megkísérlése, majd a kudarc nyomán a menetvonal késedelem nélküli módosítása és a menet folytatása inkább arra utal, hogy a keresztesek mintegy próbaképp megkísérelték a vár elfoglalását, de azt — helyesen — nem erőltették. A Maros vonal várait ugyan elfoglalták, de így csak utánpótlásukat biztosították, és ezen az áron elmulasztották Temesvár legrövidebb megközelítését. Nem tudjuk, milyen szerepet játszhatott volna Temesvár a keresztesek kezében, ha az első napokban — amíg Szapolyai ellentámadása ki nem bontakozott — elfoglalják. A vár védhetőségét nem annyira — ekkor még — eléggé korszerűtlen védőműveinek, mint inkább védői számszerű és minőségi erejének köszönhette. Nem látunk bizonyítékot vagy indítékot arra, hogy Dózsa fő-

serege azért hajtott volna végre egyhónapos erőltetett menetet, hogy ebbe a várba bezárkózzon és a többi harcoló seregrésztől elszigetelődjön. Egyébként a hadszíntér más területein, ahol a keresztesek megkísérelték egy-egy vár elfoglalását, siker esetén is rendszerint további portyázó harctevékenységet folytattak, és mindenhol az ezek kapcsán szenvedett vereség miatt számolták fel osztagaikat, nem pedig várvédelemben.

Akárhogyan is ítéljük meg Temesvár szerepét, bizonyos, hogy az Alföld elfoglalása nyomán a vár bevétele egy adott helyzetben fő célja volt a keresztes hadvezetésnek. Az ostrom elhúzódása, méginkább Szapolyai támadása pedig hadászati jelentőségre emelte a vár birtoklását. A háborúnak ebben a szakaszában Dózsa nem tudta végrehajtani erőinek összpontosítását — talán azért, mert erre megfelelő összeköttetése nem volt, vagy talán azért, mert a hadsereg létszáma oly csekély volt, hogy a hadszíntér peremét másként nem védelmezhette, és azért is, mert több helyen a kereszteseket részenként győzték le. A háború kezdetén az erők széttagolása nélkül a keresztes támadás bizonyára gyors kudarcnak nézett volna elébe. A háború végén azonban Szapolyai támadása a legfontosabb irányban döntő erőfölényt biztosított, amelyet a keresztes erők összpontosítása, vagy legalább együttműködésük megszervezése nélkül a keresztes hadvezetés nem tudott ellensúlyozni. A harctevékenység értékelése után térjünk át a harccselekmények ismertetésére.

A háború második szakasza, amely május 18—27-e közé esik, közvetlenül a ceglédi hadüzenettel kezdődött s magába foglalta az erők széttagolását, az Alföld megszállását és biztosítását, valamint az erők növelését. A támadás főiránya Cegléd—Maros-völgy volt, míg hadszíntér peremvidékén lényegében a főerők szárnyát és hátát biztosították, feltartóztatva a hadászati külső vonalon egymástól elszigetelve tevékenykedő nemesi csapatokat. A kezdeményezés a belső vonalon a keresztesek kezében volt.

A főirányban tevékenykedő sereg, amely Dózsa György és valószínűleg Dózsa Gergely vezetése alatt két osztagból állt, Várkonynál szükséghidat verve átkelt a Tiszán és bevonult Mezőtúrra. Itt korábban már fegyveres összecsapás tört ki nemesek és keresztesek között. Az utóbbiak néhány elfogott vezérét a nemesek Budára küldték, ahol karóba húzták őket. Ezt most a keresztesek torolták meg, és ha hinni lehet Szerémi feljegyzésének, Dózsa György maga is kivégzett egy királyi adószedőt. A sereg létszáma gyarapodott: csatlakozott hozzá többek között Turkevey Ambrus dévaványai pap csapata. A főerők feltehetően újból egyesült osztagai május 21-én átkeltek a Hármas-Körösön és arccal délre fordultak. Szerémi korántsem kétségbevonhatatlan adatai szerint a főseregl létszáma ekkor kétezer lovas és háromezer gyalogos volt. Ezután Békésre vonultak, ahol a sereg élőerőkben tovább növekedet, ha nem is olyan mértékben, mint azt ugyancsak Szerémi feltételezi, aki itt már húszezer embert említ, amelyből az következnék, hogy a sereg egy-két nap alatt megnégyszereződött volna. Közlése azonban saját adataival cáfolható, hiszen

csupán egy Lőrinc nevű pap kétezer és Balogh István háromszáz emberének csatlakozásáról tud. Itt érte utol a tábort Bakócz érsek levelének híre, amelyben a hadjárat beszüntetését rendelte el — természetesen eredménytelenül.

A főerők tovább fejlesztették támadásukat Gyula vára felé. Okleveles adatokból úgy látszik, ekkor még nemesek is csatlakoztak hozzájuk. A várat azonban — amint egy négy évvel később kelt oklevél hírül adja — harccal sem tudták elfoglalni Ezt követően a parasztsereg délnyugat felé tért ki, és május 24-én Apátfalva körzetében átkelésre alkalmas terepszakaszt keresett.. A Maros túlsó partján, Csanád körül nemesi sereg gyülekezett, Csáky Miklós csanádi püspök és Báthory István temesi gróf parancsnoksága alatt, akik elhatározták az átkelés meghiúsulását. Május 25—26-án az ellenfelek többször is összecsaptak. A Csanádtól nyugatra létesített hídfőt a nemesek felszámolták és a folyón átkelve ellenlökést hajtottak végre. A beérkező keresztes főerők élén Dózsa lest vetett, amely elkerülte Báthory és Csáky figyelmét. A Nagylak körzetében kibontakozó csata keresztes győzelemmel végződött, amely még nem volt teljes. Csáky serege ugyanis átvágta magát Csanád felé és a mezőváros falai között védelembe vonult. A keresztesek Csáky nyomában maradtak. Felgyújtották a várost, majd a tovább menekülő püspököt és kíséretét foglyul ejtették. Talán a Budán és máshol kivégzett keresztesek megbosszulására Csáky Miklós püspököt, Ravaszdy Péter alispánt, Telegdy István kincstartót és másokat karóba húztak. Báthory Temesvárra menekült. A nagylaki győzelem olyan siker volt, amely lehetővé tette, hogy a keresztes főerők átkeljenek a Maros bal partjára és a támadást tovább fejlesszék Erdély irányába.

A főirányban tevékenykedő erők biztosítására, nem utolsósorban az erők növelésére harctevékenységet folytattak másodrendű irányokban is, amely inkább menetek végrehajtására és területek megszállására korlátozódott. Még a pesti tábor elhagyásakor elindult Lőrinc pap alvezér osztaga Dél felé, Kecskeméten át Bács irányába. Összefogva a környéken gyülekező kereszteseket, több önállóan tevékenykedő osztagot alakított. A kalocsai keresztesek parancsnoka, Nagy Antal, előbb Baját és Futakot támadta, majd Bodrog és Bács vármegyében tevékenykedett. Bács várát Pogány Benedek fogta ostrom, vagy inkább ostromzár alá. Maga Lőrinc pedig keletre fordult, és miután Szegedet nem tudta, vagy nem akarta, elfoglalni, Csanád körzetében csatlakozott Dózsa főseregéhez.

A főerők balszárnyát biztosítandó, Barabás pap vezetésével még Várkonynál egy kisebb, már említett osztag fordult északnak. Feltehetően kis létszáma és az arrafelé igen aktív nemesek miatt azonban valahol Heves közelében védelembe vonult.

A főerők hátát védelmező pesti keresztesek Száleresi Ambrus parancsnoksága alá rendelve aktív harctevékenységgel kötötték le a budai nemesi erőket. Május 19-étől már akciókat hajtottak végre. 24-én legyőzték Perényi nádor csapatát és elfoglalták Buda városát. 25-én kolostorokat támadtak meg. A király felkelést rendelt el a keresztesek

megfékezésére, egyelőre kevés sikerrel, mert a bizonyára kis nemesi had Bornemissza János vezetésével nem mert velük harcba bocsátkozni.

Bihar vármegyében, Szalonta környékén, megközelítőleg Gyula ostroma idején, Mihály köleséri pap vezetésével keresztesek támadtak meg nemesi kúriákat. Miklós deák, Jeromos kántor és — a legenda szerint, bár ez lehetetlenség — Mészáros Lőrinc pap vezetésével egy másik osztag Kőrösszeg lakótornyos várát ostromolta, sikertelenül. Ezzel ellentétben a vár felmentésére Pösztyéni Gergely parancsnoksága alatt igyekvő nemesi sereget megfutamították és Nagyváradig üldözték, majd a sikert Székelyhíd—Dés—Radna irányába tovább fejlesztették. Bihar vármegye területén még egy harmadik osztagról is van okleveles adat, amelyik ismeretlen parancsnok vezetésével Kengyel mezőváros körzetében folytatott harcokat.

Máramaros vármegyében, amint ezt az 1514:34 törvénycikk felrója, majdnem minden nemes pártját fogta a parasztoknak és részt vett ezeknek minden gonosz és veszedelmes tettében.

Abaúj és Borsod vármegyében is gyülekeztek a parasztok. Bebek János gömöri főispán már május 28-án hírül adta a kassai bírónak, hogy a keresztesek ellen táborba szállnak Egerben, Pest, Nógrád, Hont és Heves vármegye nemeseivel együtt.

Bagoly Ferenc parancsnoksága alatt Gönc körzetében is keresztesek tartózkodtak. Harctevékenységről ezeken a területeken nincs adatunk. A felvidéki városokra korábban már utaltunk.

A háború második szakaszát értékelve megállapíthatjuk, hogy a keresztesek a fő- és másodrendű irányokban egyaránt harcászati sikereket arattak, amelyek együttesen azt eredményezték, hogy hadjáratuk közelebbi célját, az Alföld elfoglalását és biztosítását, továbbá a déli hídfő létesítését teljesítették. A kezdeményezést mindenhol kezükben tartva megteremtették a szétszórtan tevékenykedő csapatok többsége között az összeköttetést, habár az együttműködés megszervezése általában nem történt meg.

A háború harmadik szakaszában, május 28—június 15 között Dózsa főerői továbbfejlesztették támadásukat a Temesköz elfoglalására. Szerémi adataiból úgy tűnik, szerb katonákkal gyarapodott a sereg és két oszlopban, a Maros folyó két partján vonult kelet felé. Ezzel egyidőben a rendek is határozott ellenintézkedések sorát kezdték meg. A királyi tanács ülése után, május 29-én, a király nemesi felkelést hirdetett meg, részint Perényi Imre nádor, részint Báthory István temesi gróf alá rendelve. Talán már ekkor Szapolyait bízták meg az egységes fővezérséggel. Mindamellett királyi közvetítőt is küldtek Dózsához, eredménytelenül.

Időközben a keresztes főerők sorozatos harcászati sikereket értek el. Előrevetett, vagy önállóan tevékenykedő osztagok feldúlták a nemesi kúriákat, ellenállás nélkül elfoglalták a zádorlaki kastélyt a Maros jobb partján. A csáléi várat nemesei feladták, sőt csatlakoztak a keresztesekhez. A bal parton ellenállás nélkül behódolt Arad mezőváros. Egy osztag elfoglalta Világos várát. A főerők ezután kísérelték meg a Ma-

ros két partján fekvő Lippa mezőváros és Solymos vár elfoglalását. A jobb parton Lippa június 7-én be is hódolt az ideérkező Dózsának. Solymos őrsége azonban 2 napig ellenállt. Talán még az ostrom alatt a főerők tovább indultak Temesvár felé, ahová 15-én érkeztek meg.

Mialatt Dózsa főserege teljesítette feladatát, a másodrendű irányokban váltakozó sikerrel harcoltak a keresztesek.

Talán Dózsa közeledtére Csanád, Arad és Zaránd vármegyékben is megmozdulások kezdődtek. Miután az erdélyi nemesség június 7-től a dévai táborban gyülekezve Szapolyai erdélyi vajdára várt, a többi vármegyében is nagyobb lehetőség nyílt a felkelés kiszélesítésére. Egy Albert nevű keresztes vezetésével Beszterce körzetében, mintegy a bihari keresztesek radnai portyája következményeként, egy osztag kelt harcra. Kolozsvár városa egyezségre lépett Nagy János hadnaggyal. Torontál és Temes vármegyét, továbbá a szörényi bánságot Dózsa kiküldött osztagai portyázták végig. Az erdélyi Fejér vármegyében a felkelők elfoglalták Kecskés várát. A Torda megyei parasztok bevették a torockószentgyörgyi várat. De a szászok és székelyek nem csatlakoztak a felkeléshez, sőt csapatokat állítottak ki Dózsáék ellen.

A Bihar megyében harcoló keresztesek Nagyvárad várába szorították Pösztyéni Gergely nemeseit, majd tartós, bár eredménytelen ostromba kezdtek.

Szatmár, majd innen Szabolcs vármegye területére is átterjedt a felkelés. Máté pap és Nagy György vezetésével, nemesek részvételével tevékenykedtek a keresztesek, de harcokról nincs adatunk.

Ung vármegyében egy névtelen barát buzdította a lakosságot. A nemesség egy királyi oklevél szerint közülük sokat börtönbe zárt. Bereg vármegyében Halábory János nemesember vezetésével rövid ideig keresztesek harcoltak, de a megyei nemesség szétverte őket. Ugocsa vármegyében a parasztok, nemesi segédlettel, sikertelenül ostromolták Nyalábvárát.

Zemplén vármegyében a keresztesek elfoglalták a sárospataki várat, de nem boldogultak Tokajjal. Borsod és Abaúj vármegyében a Szikszón összpontosított nemesi haderő nem engedte kibontakozni a felkelést. Ezt segítette elő Kassa város magatartása is.

Heves vármegyében Pásztó körzetében június 10-e körül Nógrád, Hont, Pest és Heves megye nemessége szétvert egy keresztes csapatot, amelyet talán András deák, pásztói tanító vezetett. Nem bontakozhatott ki a Gömör megyei mozgalom sem.

Buda és Pest körzetében a nemesek erőiket összpontosították, míg a keresztesek lényegében tartózkodtak a harctól. Délebbre Bács várával nem bírt Pogány Benedek. Borbás pap vezetésével egy osztag átkelt a Dunán és szerbekkel kiegészülve nyomult előre Szalánkeménig, ahol valószínűleg a naszádosok is csatlakoztak hozzájuk. Péterváradnál a különítmény nagyobb része visszatért a Duna bal partjára, másik része Nagy Radoszláv parancsnoksága alatt egy ideig még a túlparton harcolt. Később ez az osztag Temesvár felé indult, és elfoglalta Titelt is. Nagy Antal katonáinak behódolt Pétervárad. Mindamellett a nemesség ezen a vidéken is készülődött a harcra.

A háború harmadik szakaszáról megállapíthatjuk, hogy a keresztes főerők, újabb harcászati sikereik ellenére, harctevékenységük célját, úgy látszik, rosszul választották meg. Csanád alól nem közvetlenül Temesvár ellen indultak, és az a két hét, amelyet a gyenge és viszonylag jelentéktelen várak elfoglalására fordítottak, lehetőséget adott a nemesi erők összpontosítására Déva körzetében. A várak ostromával, méginkább Temesvár megszállásával a keresztes fősereg elvesztette mozgékonyságát és fokozatosan kiengedte kezéből a kezdeményezést.

Kiegyenlítődtek az erőviszonyok a másodrendű irányokban is. Jóllehet kifejezett vereséget a keresztesek — a pásztói csata és az ungi harcok kivételével — nem szenvedtek, maguk sem törekedtek harcra. Még a legsikeresebb, bácsbodrogi irányban is csak kisebb jelentőségű, a nyílt ütközeteket mellőző támadásokra vállalkoztak. Sokszor várostromok emésztették fel erejüket, például Nyalábvár, Tokaj, Bács, Nagyvárad körül. Nem történt számottevő kísérlet az erők összpontosítására vagy összehangolására, amelyet még a temesvári ostrom idején is a siker reményében lehetett és kellett volna végrehajtani. Abból a tényből, hogy Dózsa a főerőket erőszakos toborzással egészítette ki, arra következtethetünk, hogy a veszteségek pótlása terén nehézségek voltak.

A háború negyedik szakaszában, június 15—július 15. között a keresztes főerők időpazarló és eredménytelen ostromot kezdeményeztek Temesvár alatt. A várat, Erdély kapuját, Báthory István védelmezte. A Temes és Béga folyók összefolyásától védett vár ostrománál a keresztesek számos jelét adták katonai tudásuknak és elszántságuknak. Miután felismerték, hogy erejüket meghaladó feladat volt a vár megvívása, a kiéheztetés eszközéhez folyamodtak. Dózsa portyái rendszeresen ellátták utánpótlással a sereget, míg közben a szorongatott Báthory egyre-másra küldözgette segélytkérő leveleit a királyhoz, s nem utolsósorban személyes ellenfeléhez, Szapolyaihoz. Levelei nyomán Ulászló június 27-én már polgárokat is behívott fegyverbe a keresztesek ellen, Szapolyai pedig július elején elindult Temesvár felé. Dózsáékhoz alig érkezett erősítés, ezek közül is Nagy Radoszlávot árulás miatt ki kellett végezni. Dózsa mégis szembefordult Szapolyaival, ám a parasztsereg hősies harc után vereséget szenvedett. Dózsát Petrovics Péter megsebesítve elfogta. Fogságba esett Dózsa Gergely is. Leginkább a keresztes balszárny katonái tudtak elmenekülni, köztük Lőrinc pap is, aki a vereség után megkísérelte összegyűjteni a sereg maradékát. De a vereség döntő volt.

A másodrendű irányokban is mindinkább a nemesi csapatok kerültek fölénybe. Kecskés várát visszafoglalták. A többi erdélyi mozgalomról nincs adatunk.

Bihar vármegyében, még a temesvári ostrom idején, mindhárom keresztes osztag kegyelmet kért és kapott.

Barabás pap lehetett annak az osztagnak a vezére, amelyik elhagyta hevesi táborát, és Eger felé előrenyomulva június 21-én megkísérelte Debrő várát menetből elfoglalni. Drágffy János vezetésével Pest, Nógrád, Hont és Heves vármegye serege, amely hatvani táborából in-

dult a keresztesek ellen, harc közben ütött rajtuk, és győzelmet aratott. Taurinus szerint Dózsa újból harcba szólította őket, új vezért rendelve föléjük, Márton pap személyében. A keresztesek ezúttal méginkább túlértékelve lehetőségeiket, Eger ellen indultak. Az egri püspök, Taurinus szerint mindössze 300 fős csapata ugyanis Maklárnál szétverte őket, feltehetően július elején. Ez a vereség a környéken a mozgalom végét jelentette.

Buda és Pest körzetében a harcok kölcsönös szüneteltetése a nemesi csapatoknak kedvezett. A pesti és budai polgárokkal alaposan megnövekedett sereg valószínűleg június 21-én, Bornemissza János vezetésével átkelt a Dunán. A keresztes csapatok harci szelleme ekkorra már gyenge volt. Száleresi Ambrus sok hívével megadta magát, a még ellenálló hajdúkat Tomori Pál serege szétverte. Ez megpecsételte a pestkörnyéki keresztesek sorsát.

Június végén bontakozott ki a parasztháború a Dunántúl egyes területein. Székesfehérvár, Veszprém és a Bakony hegység környékén Sós Demeter osztaga folytatott harctevékenységet, jelentősebb sikert azonban nem ért el.

Tolna vármegye területén egy névtelen szerzetes vezérletével nagyobb, egy olasz forrás szerint ágyúkat is alkalmazó osztag megtámadta a Sár mentén épült Anyavárat, más néven Sártornyát. A Fejér és Tolna megyei nemesség azonban Héderváry Ferenc vezetésével megadásra bírta őket június vége felé.

Vas és Zala vármegyék szövetségéhez július 9-én csatlakozott Sopron vármegye, amiből arra következtethetünk, hogy a parasztháború hullámai ide is elértek.

Gosztonyi János győri püspök is sereget tartott fegyverben a keresztesek ellen, harcokról azonban ezen a területen sem tudunk.

A Bácskában Nagy Antal osztagát szerb katonák és a nándorfehérvári őrség csapatai támadták, akikhez Bornemissza János erősítéseket is átcsoportosított. Kamanc mezővárosnál, a Duna jobb partján a keresztesek, együttműködve a lakossággal, július eleje táján még vereséget mértek rájuk, a győzelmet azonban nem használták ki. Istvánffy szerint Dózsa utasítására Temesvár felé elvonultak. A Tisza partján Perlaknál beérte őket a nemesi haderő és a keresztesek harc nélkül megadták magukat. A vereségben része lehetett a szalánkeméni naszádosok árulásának is.

A korábban eredményesen harcoló Borbás pap osztagát Szentlőrincnél teljesen megsemmisítették. Pogány Benedek csapatai pedig továbbra is Bács várát tartották ostromzár alatt.

A háború negyedik szakaszát a keresztesek sorozatos vereségei és ritka sikerei jellemzik. Az erők széttagoltsága, az együttműködés hiánya lehetővé tette, hogy a nemesi csapatok részenként semmisítsék meg a keresztes osztagokat, ami a Bácskában elszigetelten tevékenykedő három különítmény esetében különösképp szembetűnő. Temesvár ostroma a keresztes hadvezetés kifejezett hibájából hadászati jelentőségű vereséget okozott: a keresztes főerők maradványai a továbbiakban nem képviseltek jelentős erőt, és a másodrendű irányokban még tevékenykedő kisebb csapatok minden összeköttetése megszűnt.

A háború ötödik szakaszában, július 15-től—augusztus végéig, a nemesi haderő mindenhol támadásba lendült. A harccselekmények túlhaladták Dózsa kivégzését is, amit július 29-e előtt hajtottak végre. A főirányban tevékenykedő Szapolyai seregének, illetőleg Tomori ide átcsoportosított erőinek célja Lőrinc pap csapatainak megsemmisítése volt. Ez előtt Szapolyai könnyen visszafoglalta Lippát és Solymost, mialatt Lőrinc pap osztaga lélegzetnyi szünethez jutott, és Bihar mezőváros körzetében állomásozott. Elkövette azt a hibát, hogy nem igyekezett megakadályozni a két nemesi sereg egyesülését. Így a kereszteseket a túlerő meghátrálásra kényszerítette augusztus elején. Egy okleveles adat szerint a foglyul ejtett Lőrinc papot augusztus 10-én, miután a környéken harcoló kereszteseket szétverték, Kolozsvárott máglyán megégették.

Kraszna vármegyében Valkó várát július végén foglalta el egy nemesekkel is megerősített keresztes osztag, de a sikert nem tudták továbbfejleszteni.

A Munkács körül tartózkodó keresztesek vezére, a forrásokban alvezérként, Dózsa Gergellyel, Lőrinc baráttal együtt emlegetett Balogh István, a temesvári vereség hírére Lengyelországba menekült, katonái szétszéledtek.

Körülbelül a bihari csatával egyidőben, a Dunántúlon Sós Demeter osztagát Gosztonyi János győri püspök csapata valahol a Bakony környékén szétszórta.

A Bácskában még harcoló osztagot, amely Pogány Benedek vezetésével még mindig Bács várát fogta körül, Pest felől Bornemissza János, Temesvár felől Bánffy Jakab, délről szerb csapatok támadták, és a Duna felé hátráló kereszteseket Apáti mezővárosnál szétverték.

Elszórtan még sokáig rejtőztek keresztesek. 1515 februárjában fogták el az erdélyi Beszterce vidékén a korábban említett Albert nevű hadnagyot, nemkülönben Viczei keresztes tisztet is.

A háború ötödik szakaszában tehát az egységes vezetést nélkülöző, elszigetelten harcoló keresztes csapatokat a jól összpontosított nemesi seregek mindenhol legyőzték — és a háborút megnyerték.

A megfelelő politikai és hadászati cél nélkül harcoló, széttagolt, gyengén felfegyverzett, a városok és a lakosság nagyobb részétől nem támogatott parasztfelkelést legyőzte a nemesi túlerő. A győzelmet fizikai és jogi megtorlás követte, amelyet Dózsa megégetésével, a tömeges megtorlásokkal és az 1514. évi országgyűlés határozataival, méginkább Werbőczi Hármaskönyvével szoktak jellemezni. A nemesi boszszú kettős következménnyel járt: egyrészt az örökös jobbágyság törvénybe iktatása után a magyar agrárfejlődés a kedvezőtlenebb keleti útra kényszerült, másrészt a parasztháború következményeképp a fegyverviseléstől eltiltott jobbágyság pótolhatatlanul hiányzott a bekövetkező török támadások elhárításához. Éppen ez az a két legfontosabb következmény, amelynek megelőzését Dózsa népe fegyverrel próbálta elérni. Hősi harcuk nem végződhetett ugyan győzelemmel, de az elnyomottak szabadságért vívott évszázados harcának méltó jelképévé vált.

RÁZSÓ GYULA:

A XV—XVII. SZÁZADI ANTIFEUDÁLIS MOZGALMAK HADMŰVÉSZETI PROBLÉMÁI

„Mars jegyében él e század,
békesség és csönd fiának
nem leled sehol becsét;
csak merész tirannusoknak,
akik minden rosszra gyorsak,
nekik hódol itt a nép.
A dühöngők fékevesztett
indulata pusztít, éget,
sajátjuknak sincs kímélet
s a kor példaképe lesznek."

Az ismeretlen francia költő híven adja vissza korának érzéseit. A feudalizmus hosszú századai alatt járványok, éhínség, háborúk és hatalmaskodások tették sokszor szinte elviselhetetlenné az emberek életét. Az állandó zűrzavar, a központi uralkodói hatalom gyengesége folytán a közbiztonság szinte teljes hiánya létbizonytalanságot, időről időre megerősödő anarchiát idézett elő. Belső vagy külső fékező erő alig korlátozta a feudális uralkodó osztály gátlástalan, kizsákmányoló uralmát, önkényeskedéseit.

A feudális anarchia viszonyai között a társadalmi mozgalmak legmagasabb formája, az osztályharc is egyéni, decentralizált, és tegyük hozzá rendkívül brutális formát öltött. Ahogy egy feudális tartományúrnak a legkisebb ürügy elegendő volt ahhoz, hogy fegyvert ragadjon szomszédja, hűbérura, vagy akár uralkodója ellen, a feudális magánmegtorlás, a „fehde" pedig elismert jogszokássá lépett elő, úgy bármilyen, akárcsak pillanatnyi súlyosbítás a megszokott terheken egész tartományok parasztságát megmozdította gyűlölt urai ellen.

Nem véletlen tehát, hogy a feudalizmus több mint évezredes időtartama alatt alig akadt olyan évtized, amikor Európa valamely pontján a kizsákmányoltak ne szálltak volna szembe fegyveresen elnyomóikkal. Ezek az antifeudális felkelések a résztvevők számát és társadalmi összetételét, a felkelés célját és jellegét, valamint eredményességét

tekintve lényegesen eltértek egymástól. Voltak közöttük helyi parasztmegmozdulások, városi szegények és céhlegények „bérharcai", egész tartományokat magukkal sodró jobbágyfelkelések, s rendkívül széles társadalmi bázisra támaszkodó szabadságharcok. (Mint pl. a cseh-huszita mozgalom, Jeanne d'Arc népi mozgalma, a svájci konföderáció Habsburg- és Valois-ellenes harcai, vagy a gueux-k népi felkeléséből kisarjadt németalföldi polgári forradalom.)

Tulajdonképpen egyetlen lényeges kapcsolat fűzte egymáshoz ezeket a mozgalmakat: gyakran vezetőik és résztvevőik közvetlen szándékától függetlenül gyengítették a feudális társadalmi rendet.

Velük kapcsolatos vizsgálatainkat nehezíti, hogy az egész kisméretű felkelésektől eltekintve, ahol a résztvevők homogenitása többé-kevésbé adott volt, szinte valamennyi mozgalomban különféle társadalmi osztályhoz és réteghez tartozó, különböző jogállású személyeket találunk. A mozgalmaknak többnyire sem kialakult vezető rétege, sem megfelelő tömegbázisa nem volt s jelentős részében alig ismerjük azok mozgatóerőit, politikai és katonai célkitűzéseit.

Mindezek ellenére bizonyos közös sajátosságok megfigyelhetők. A mozgalmak egyik lényeges s első látásra meglepőnek ható vonása az, hogy számuk és intenzitásuk általában nem fokozódik arányosan a feudális rendszer hanyatlásával. Tény, hogy pl. a XVII. század derekán Franciaországban, Oroszországban és Kínában, valamint kisebb mértékben más országokban is, számos heves parasztmogalom tüze lobbant fel, de ezek nem fenyegették létében a feudalizmust. Másképpen áll a helyzet a XIV—XVI. századi antifeudális felkelésekkel.

Ezek rövid, szinte jelzésszerű felvázolása is sokatmondó: a flandriai városok antifeudális harcaik során 1302-ben Courtrai-nál fényes francia lovagsereget semmisítenek meg; 1358-ban a párizsi polgárság és a vidéki jobbágyság szinte egyidőben kirobbant felkelése — a Jacquérie — alapjaiban rázza meg a francia feudális társadalom épületét; a Wat Tyler vezette felkelők 1381-ben Londont elfoglalják; a svájci parasztok és polgárok több évszázados küzdelemben vívják ki függetlenségüket a környező nagy feudális hatalmakkal szemben, a cseh nép nagy szabadságharca: a huszita háború, katonailag teljes sikert arat, a spanyol polgárok és parasztok hatalmas felkelése, a commuñeros-mozgalom 1520—22-ben az utolsó kísérlet a megmerevedő spanyol feudális társadalmi rend korszerűsítésére, a százados előkészület után a nagy német parasztháborúban kulminálódó német antifeudális mozgalmak ugyancsak veszélyeztetik a feudális rendszert; Budai Nagy Antal és Dózsa György parasztháborúi is válságba hozzák a magyarországi uralkodó osztályok helyzetét; s végezetül, de nem utolsósorban a korai antifeudális mozgalmakat betetőző németalföldi polgári forradalom Európa egy részén meg is dönti a feudális társadalmi rendet.

Mindezek a felkelések a feudális társadalmi rendszer válságát juttatták kifejezésre. A termelőerők fejlődése változásokat követelt a társadalomban, de a politikai, jogi és hatalmi felépítmény még nem tükrözte ezeket. Így a gazdaságilag megerősödő, ám politikai jogok-

ban erősen korlátozott társadalmi rétegek, főleg a városi polgárság és a jobbágyság felső, legmódosabb csoportjai fokozatosan az antifeudális mozgalmak vezető rétegeivé váltak s harcot indítottak e jogokért, amelyek megszervezése a feudális terhek csökkenésével, illetve megszűnésével volt arányos, és siker esetén a termelés és értékesítés szabadabbá válásával ez osztályok, rétegek további megerősödését jelentette.

A gazdasági változások a feudális uralkodó osztály nagy részét hátrányos helyzetbe hozták. Többségük — Engels szavaival élve — „kezdett a kései középkor társadalmában gazdasági tekintetben feleslegessé, sőt akadállyá válni". A feudális gazdálkodásból származó jövedelmeik csökkentek, igényeik viszont emelkedtek. S ezt egy módon: jobbágyaik fokozott megterhelésével kívánták ellensúlyozni. Ezt azonban bizonyos mértékig megnehezítette az a körülmény, hogy a feudális uralkodó osztály politikailag nem volt egységes, mivel Európa egyetlen országában sem dől el még a harc a városokra és a nemesség egyes rétegeire támaszkodó uralkodói hatalom és ama nemesi csoportok között, amelyek nemcsak választott vagy kinevezett szerveiken át, hanem közvetlenül is gyakorolni akarták a hatalmat; még nem alakultak ki a központosított monarchia kormányzási eszközei: a bürokratikus államapparátus, s hasonlóan csak a csírái léteztek még az állandó zsoldoshadseregnek is. Ez a megosztottság nem csekély mértékben segítette elő, hogy a kizsákmányolás fokozódásának folyamatában az antifeudális erők ellenállásának lehetősége megnőtt és a siker reményével kecsegtetett. Volt azonban egy olyan körülmény, amely e remény valóraválását különösen aláhúzta, illetve XIV—XVI. századi antifeudális felkelések veszélyességét a feudális uralkodó osztály számára potenciálissá tette. Ez az uralkodó osztály kezében levő feudális hadsereg ideiglenes válsága volt.

A XIV—XVI. század átmeneti jellegű a hadművészet történetében. Az a nemesi nehézlovasság, amely kezdeteiben már a IV. századtól, s teljes kifejlődésében a VIII. századtól uralta a nyugat-európai csatamezőket, a XIV. század elejétől kezdve — éppen a termelőerők fejlődése következtében — fokozatosan vesztett súlyából, úgyannyira, hogy a nemesség katonai monopóliuma is megszűnőben volt.

Az a feudális uralkodó osztály, amely a korábbi századokban privilegizált helyzetében tartós fölényt vívott ki más katonatípusokkal szemben, a XIV. századra fölényét elvesztette. Az előbbi századok nehézlovasának fegyverzete, amely a fölény biztosítéka volt, olyan luxuscikknek számított, amit csak tehetősebb földesúr vásárolhatott meg magának. A fegyverzet sikeres felhasználása viszont feltételezte, hogy a nemes (lovag) életmódjának is tekintse a hadakozást. Az így létrejött állandó gyakorlat pedig magasan a képzetlen paraszti és polgármilíciák fölé helyezte. Többször is előfordult, hogy kis létszámú lovagseregek öt-, sőt tízszeres túlerejű milíciát győztek le.

Mint említettük, ez a fölény a XIV. századra már eltűnőben volt. A közben kialakuló zsoldossággal párhuzamosan a lovagi hadsereg háttérbe szorult, amihez az a tény is hozzájárult, hogy a nemesség

zöme — egyéb okok miatt is — alkalmatlanná vált a fegyverviselésre, és mind ritkábban és nehezebben teljesítette katonai hivatását, a feudális állam megvédésének feladatát. Ez utóbbit egyre inkább a zsoldoscsapatok látták el, amelyek tekintélyes részét már nem nemesi származási katonaság alkotta. Kérdés, hogy a feudális lovagi hadsereg eme válságának időszakában, amely, mint láttuk, egyben az antifeudális mozgalmak megsokszorozódását is hozta, a nemesség felismerte-e ez utóbbiak leverését legkönyebben biztosító zsoldosseregek létrehozásának szükségét? Adataink egyértelműen bizonyítják, hogy a zsoldosok nagyarányú térhódítását a nemesség maga is elősegítette. Albert király 1438-ban a koronázási dekrétumában pl. a feudális uralkodó osztály megnyugtatására kijelentette, „általános felkelést addig nem hirdet az országlakosoknak, míg a zsoldoskatonák az ellenségnek ellent tudnak állni". 1445-ben Franciaországban már létrejöttek az állandó zsoldoshadsereg csírái, az ún. „compagnie d'ordonnance"-ok jelezvén, hogy új fejezet kezdődött a hadtörténelemben.

A zsoldosok mellett számos más, a későbbiekben többnyire ugyancsak elzsoldosodó gyalogos katonatípus — flandriai, angol, cseh és svájci — lépett fel, ami ugyancsak a nehéz lovagi lovasság fölényének elmúlását bizonyítja. A „fegyvernemek királynője" ezzel csaknem ezredéves visszaesés után újból csatadöntő fegyvernemmé vált, s a XV. század második felében, elsősorban a svájciak révén, nyílt harcban, támadva is legyőzte az elavult lovagi lovasságot, amellyel szemben pedig korábban csupán defenzív sikereket mutathatott fel.

E gyalogos típusokra azért is kívántuk a figyelmet felhívni, mert nagy többségükben antifeudális milíciák leszármazottai. L. pl. a flandriai gyalogságot, a huszitákat, vagy a svájciakat. Az egyébként császárhű — és pénzéhes — Landsknechtek is tömegével jelentkeztek a nagy német parasztháború „keresztény gyülekezetei"-be.

Az első fontosabb harc, amelyben forrásaink ágyúkat említenek, az 1346-os Crécy csata volt. Több mint egy századnak kellett eltelnie, míg az új fegyver legalább is esetenként csatadöntő szintre emelkedett: 1451-ben Formigny-nál a francia ágyúk szétvertek egy angol íjászsereget, két évvel később pedig II. Mohamed ágyúi befalazhatatlan rést lőttek Bizánc vastag falain. A tűzfegyverek azonban lassan fejlődtek: a XVI. század elején pl. a fejlődés élvonalába tartozó Landsknechteknek még csak harmadrésze lövész; hosszú ideig alacsony maradt az ágyúk és a kézilőfegyverek hatásfoka, s használatuk is csak lassan szorította ki az íjat és a hidegfegyvereket. Ismeretes, hogy a feudális uralkodó osztály kezében a zsoldoskatonaság az antifeudális felkelések sikeres felhasználásának eszköze lett. A fegyelmezett, jól képzett katonák alkalmazása ugyanis döntő fölényt biztosított a rosszul felszerelt, gyakorlatlan felkelő seregekkel szemben. Más volt azonban a helyzet azoknál a felkeléseknél, ahol a mozgalmak legharcképesebb elemeit is zsoldosok, vagy még inkább korábban zsoldosszolgálatot teljesítő jobbágyok, kisnemesek és városiak alkották. Így Dózsa seregének katonailag legértékesebb részét is a katonaviselt hajdúk jelentették. A zsoldoshadseregek említett fölénye ter-

mészetesen lassan bontakozott ki. Ennek feltétele a hadművészet történetében forradalmi változásokat hozó tűzfegyverek lépésről lépésre történő, sokszor igen nagy kitérőkkel terhes, a termelőerők mindenkori állapotának függvényében való megjelenése volt.

Így érthető, hogy a lovagi lovasság, egészen páviai végső kudarcáig (1525), sok csapást tudott mérni mind a zsoldoscsapatokra, mind az antifeudális milíciákra. (Magukkal a zsoldosokkal — főleg a magas fenntartási költségek miatt — mindig elégedetlenkedtek megbízóik, s helyükbe többnyire félig reguláris parasztmilíciákat szerveztek.)

Mindezek összefoglalásaként megállapíthatjuk, hogy a XIV—XV. századi antifeudális felkelések a hadtörténet átmeneti jellegű szakaszára estek, egy olyan időszakra, amelyben a feudális lovagi hadsereg fokozatosan háttérbe szorult és a fejlődést hordozó zsoldosság a történelem színterére lépett. Ennek tudatában válik igen fontossá éppen az antifeudális mozgalmak hadművészetének megítélése, ami rendkívül bonyolult feladat.

A probléma kutatója igen csak járatlan ösvényen kényszerül haladni. Főleg a parasztfelkelésekről szóló forrásaink rendkívül hiányosak és pontatlanok. Az eseményeket, a hadak szervezetét, vezetőik jellemét és tetteit leginkább csak ellenséges beállítottságú krónikás tolmácsolásában ismerjük meg. Homályban maradnak a vezérek hadászati elgondolásai — már ahol ilyeneket fel lehet tételezni —; nincsen megbízható képünk a felkelő sereg létszámviszonyairól és hadmozdulatairól sem. Ez magyarázza, hogy a legtöbb paraszthábóru katonai történetének tudományos szintű feltárása és feldolgozása még a jövő feladata, s amíg e részletmonográfiák el nem készülnek, általános érvényű következtetéseket csak munkahipotézis igényével vonhatunk le.

A kutatási nehézségeken túlmenően a polgári hadtörténetírás politikai-ideológiai okokból sem foglalkozott a kérdéssel. Delbrück, Lot, Köhler és a többi ismert hadtörténész nem fordított gondot a parasztfelkelések hadművészetének elemzésére, azt állítják, hogy ezek nem többek „felizgatott barbár tömegek eszeveszett pusztításánál". A városi, illetve polgári jellegű katonaság harcait már bővebben elemzik, a cseheket és a svájciakat pedig egyenesen a hadművészet forradalmárainak tartják, tagadva egyszersmind mozgalmuk általános forradalmi jellegét.

Ennél gazdagabb, bár korántsem kielégítő a marxista hadtörténeti irodalom. Engels zseniális tanulmánya a német paraszthábórúról lerakta az antifeudális harcok feldolgozásának elméleti alapjait, s a szovjet hadtörténetírás Bolotnyikov, Sztyenka Rázin és Pugacsov felkeléseinek elemző feldolgozásával, az NDK hadtörténészei — mindenekelőtt Bensing és Hoyer — az 1524—1526-os német paraszthábórú hadtörténetének ismertetésével, a csehszlovák hadtörténészek — elsősorban J. Durdik — a huszita hadművészet lényeges alkotó elemeinek tisztázásával, jelentősen előrevitték a probléma megoldását, összefoglaló hadművészeti elemzésre azonban még egyikük sem vállalkozott.

Ami pedig a magyar vonatkozású antifeudális mozgalmakat illeti, az 1437-es erdélyi felkelésnek még sem magyar, sem román hadtörténeti feldolgozása nincs, a Dózsa felkelés katonai irodalmát pedig mindmáig Márki Sándor egyetlen, még 1914-ben írt tanulmánya képviseli.

Előadásunk további részében két probléma felvetésére szorítkoznak: 1. Beszélhetünk-e az antifeudális felkelések hadművészetéről egyáltalán, 2. Hogyan határozhatjuk meg egy sikeres XIV—XVI. századi antifeudális küzdelem előfeltételeit.

*

Az antifeudális harcok hadművészetét vizsgálva első pillantásra szembeötlik, hogy lényeges különbség mutatkozik meg az egyes felkelő hadseregek színvonala között. Három hadsereg — a cseh-huszita, a svájci és a XVI. század végi németalföldi — szervezete és hadművészete messze felülmúlja kora átlagszínvonalát, sőt nem túlozunk, ha azt állítjuk: a legfejlettebbek kortársaik között. A többi hadsereg ezzel szemben nem éri el az átlagot, sőt általában mélyen alatta marad. Mégis tévedés lenne azt állítanunk, hogy hadművészetről kizárólag csak a fenti három hadsereggel kapcsolatban beszélhetünk. Bizonyos közös vonások valamennyi antifeudális mozgalomban megtalálhatók, s ez lehetővé teszi számunkra, hogy még oly eltérő mozgalmakat is, mint a Jacquérie, vagy a huszita szabadságharc együtt vizsgáljunk.

A leglényegesebb, valamennyi felkelőseregre jellemző közös vonás a csapatok és hadművészetük *forradalmi* jellege. Ez azt jelenti, hogy — néhány kivételtől eltekintve — nem előre szervezett és felkészített fegyveres erők vették fel a harcot az elnyomókkal, hanem spontánul összeverbuválódott, katonailag többnyire képzetlen, a reguláris hadviselésre egyelőre képtelen csapatok. De ez a körülmény azt is magával hozta, hogy a felkelés szinte mindig jelentős tömegbázissal rendelkezett, a lakosság nagy többsége támogatta az antifeudális felkelőket. Ezek ily módon többnyire hamarosan jelentős létszámfölényt biztosíthattak a feudális erőkkel szemben. A forradalmi jelleg bizonyítéka ugyanakkor az egyes harcosok és vezetőik lelkesedése és önfeláldozása. Mindez pedig a felkelések viszonylag gyors elterjedését és kezdeti offenzív természetét eredményezte.

A felkelések első szakaszában ily módon ellentmondásos helyzet alakult ki; a felkelők létszámfölényben vannak, az ellenség még nem szedhette össze erőit; *hadászatilag* tehát a felkelés offenzívában van. Ezzel szemben az antifeudális hadsereg *harcászatilag* képtelen az offenzíva eredményes végrehajtására, erejéből csupán irreguláris jellegű harccselekményekre telik, amelyek pedig nem alkalmasak a győzelem kivívására. Tény, hogy főleg a parasztok évszázados tapasztalatokkal rendelkeztek az ilyen jellegű harcokban — nagyon sok kisebb feudális és zsoldoscsapat semmisült meg a paraszti cséphadarók csapásai alatt. Esetenként még nagyobb sikerek is előfordultak. Ilyen

harcmóddal aratták a svájciak első győzelmeiket Morgarten és Sempach térségében, az Appenninek hegyi lakói irtották ki 1350-ben Landau büszke „Nagy Kompániáját", ahol egyébként több száz magyar zsoldos is szolgált, így verték szét 1500-ban Hemmingstettnél az északnémet Dittmarschok parasztjai János dán király lovagseregét, s így harcoltak az első németalföldi felkelők is, akiket az elnyomó spanyol urak megvetéssel, gueux-nek, vagyis koldusoknak neveztek el. Mindez lehetett sikeres egy-egy alkalommal, vagy rendkívüli körülmények között, a teljes siker kivívásához azonban általában többre volt szükség. Ezt ismerték fel a nagy felkelő vezérek — Guilleaume Caillet-től Žiškán át Dózsa Györgyig. Valamennyien lázas erőfeszítéseket tettek seregük megszervezésére, regularizálására. Katonáikat kiképezték, zászlóaljakba osztották, tiszteket neveztek ki. A német parasztháború néhány hónapos felfelé ívelő szakaszában a legtöbb parasztsereg vezetői szabályzatokba rögzítették a hadsereg szervezését és a katonák feladatait. Jellemző, hogy amikor a Tauber-völgyi parasztosztag egy sikeres vállalkozása után 1000 új önkéntessel gyarapodott, vezetői máris szükségesnek látták, hogy átszervezzék az alakulatot, s a katonák számára részletes szabályzatot dolgozzanak ki.

Azok a parasztfelkelések, amelyek nem tudtak átnőni az első, irreguláris szakaszon, vagy amelyek vezetői ezt meg sem kísérelték — mint az 1381-es és 1450-es angliai felkelés vezérei — gyors bukásra voltak ítélve. Részben ezzel magyarázható az antifeudális felkelések nagy részének rövid lefolyása. A parasztseregek többségének gyenge volt a kohéziós ereje, az első súlyosabb csapás könnyen szétszórta az irregularitás szintjét még túllépni nem tudó csapataikat. Másfelől gyakran jelentkezett a feudális hadviselés egyik legsúlyosabb általános problémája: az ellátás megoldatlansága, ami a rendezetlen, fegyelmezetlen parasztseregekben súlyos következményekkel járt. E nehézségek ugyanis az első lelkesedési hullám elültével gyakorta felbomlasztották a fegyelmezetlen és harcban járatlan felkelő csapatokat.

A városi antifeudális felkelések szilárdabb alapokból fejlődtek ki. Társadalmi és gazdasági bázisaik viszonylagos stabilitása lehetővé tette számukra az esetleges kudarcok könnyebb elviselését, a felkelők között rendesen több volt a katonaviselt elem, gyakran — mint az itáliai vagy flandriai városok megmozdulásainál — a városi zsoldosok kontingensei alkották a sereg magvát. A szervezkedés és a sereg együtt tartása sem jelentett olyan megoldhatatlan feladatot, mint a parasztháborúkban.

A forradalmiság egyik hajtóereje a *forradalmi ideológia* volt. Ebben valamennyi felkelést tekintve sok közös vonást találunk. Mindenekelőtt az ideológia vallási, s ugyanakkor egyházellenes jellege szembetűnő; ez természetes is: az egyház — írja Engels — „a fennálló társadalmi rend legáltalánosabb összefoglalója és szentesítője volt. Világos tehát, hogy ezáltal a feudalizmus elleni minden általánosan megfogalmazott támadásnak elsősorban az egyház ellen kellett irányulnia." A legtöbb felkelésben nem vitték tovább következetesen az egyház elleni támadást, nem törekedtek az egész feudális rend megdön-

tésére, nem is tudták elképzelni, mit csináljanak, ha kezükbe került a hatalom. Ha viszont ezt a döntő lépést is megtették, mint a husziták és a németalföldi protestánsok, ez szinte lökésszerűen fokozta ideológiájuk, s ezáltal mozgalmuk hatékonyságát.

A másik ideológiai mozgatóerő a *patriotizmus* volt. Froissart megemlíti, hogy a poitiersi vereség után azt beszélték a parasztok, „hogy a francia nemesség, lovagok és fegyvernökök szégyent hoznak a királyságra árulásukkal, s igen hasznos volna egytől-egyig elpusztítani őket, hogy irmagjuk se maradjon". A francia krónikás ebből a gondolatból kiindulva vezeti le a középkori Franciaország legnagyobb parasztfelkelésének, a Jacquérié-nek keletkezését. E patriotizmus jelentős szerepet kapott többek között a svájci, a cseh és az 1514-es magyarországi harcok ideológiai mozgatóerői között.

Az ideológiai tisztázatlanság folytán az antifeudális mozgalmak vezetői csak ritkán tűztek ki világos és konkrét politikai és katonai célokat maguk elé. Nem az uralkodó és általában a feudális rendszer megsemmisítésére fogtak fegyvert, csupán jogaikat védik az „áruló" nemesekkel szemben. Ezért sok esetben kiegyezésre hajlóak. Wat Tyler, az 1381-es angol parasztfelkelés vezetője az első sikerek után azonnal tárgyalni kezdett a királlyal; az első kolozsmonostori szerződés megkötésével az 1437-es erdélyi parasztfelkelés vezérei is kihasználatlanul hagyják a győztes bábolnai csata potenciális lehetőségeit, a német parasztháború bukásának pedig legfőbb oka ugyancsak a vezetők azonnali kiegyezési törekvéseiben rejlett

Az antifeudális mozgalmak ideológiájának megfogalmazói eretnek írástudók, az egyházi hierarchia legalacsonyabb fokán álló, a lázadók körében élő papok, sőt diákok. A felkelések vezetői többségükben az adott mozgalom felső rétegeinek képviselői, vagy saját elnyomó osztályukkal szembeforduló elemek. A történelem meg nem értése volna részünkről, ha tagadnánk, hogy Guilleaume Caillet katonaviselt kisnemes, Wat Tyler falusi ács, John Ball, Thomas Münzer és Mészáros Lőrincz egykori vagy működő papok, Florian Geyer, Geismair, Götz von Berlichingen, Žiška és Dózsa nemesek voltak. Sőt, az is előfordult, hogy uralkodó hercegek — mint Navarrai (Gonosz) Károly, vagy Ulrich württembergi herceg is — legalább is ideiglenesen az antifeudális parasztfelkelőkhöz csapódnak.

Sokszor elhangzik, hogy a legtöbb antifeudális felkelés, mindenekelőtt parasztfelkelés bukásának legfőbb okai között az ún. lokálpatriotizmus szerepelt. Amennyiben ez igaz, szászszorosan igaz, hogy a lokálpatriotizmus a zavaros ideológia eredője volt, egy olyan ideológiáé, amely a feudalizmus megsemmisítését, s egy új társadalom helyébe adását nem is sejtette. Így érthető a parasztok megelégedettsége, a nemesek saját területükről történt elűzése után, vagy az első sikerek hatására elért viszonylag kedvező — később soha be nem tartott feltételű ígéretek készpénznek vevése részükről. Mindezek pedig egyenesen vezettek az egész nemesség teljes leverésének elhanyagolásáig. A legkirívóbb példa erre a német parasztháború története, ahol az összes-

ségükben jelentős túlerőben levő parasztseregek nem segítettek egymáson, s az együttműködés hiánya hamar veréséghez vezetett.

Mindez nem jelenti azt, hogy az antifeudális mozgalmak hadászatát ab ovo kétségbe vonnánk. De igaz az, hogy az antifeudális mozgalmak *hadászatáról* csak olyan esetekben beszélhetünk, amikor 1. a mozgalom túllépte az irreguláris szakaszt. 2. vezetői tehetségesek, képesek megfogalmazni a hadászati célt s azt el is tudják fogadtatni, 3. megfelelő tér és idő áll rendelkezésére azoknak az erőknek, amelyek egyéb feltételektől is meghatározottan e cél elérésére hivatottak. Ezek a feltételek csak ritkán voltak meg.

A legtöbb paraszt- és városi mozgalom lefolyása lényegében azonos képet mutatott — a sérelmeik miatt forrongó felkelők tervszerűtlenül pusztítani kezdték az úri kastélyokat, majd a hatalmasra duzzadt áradat, felélve saját területét, cél nélkül tovább hömpölygött. Menet közben a parasztok csatlakozásra szólították fel az útjukba eső városokat. Sokszor az első vereség, vagy erősebb feudális hadsereg jelenléte a felkelők mérsékeltebb elemeit hamar óvatosabbá tette, akik hajlottak a kiegyezésre, és csakhamar megbontották a parasztsereget. A tapasztaltabb és ravaszabb feudális vezérek ezt hamar kiismerték és kihasználták. A városiak mozgalmai abban különböztek a fentiektől, hogy még passzívabb, defenzívebb jellegűek voltak, céljuk pusztán a város, vagy a városlakók bizonyos rétegei privilégiumainak megőrzése volt.

A feltételek hiánya miatt a parasztseregek hamar elvesztették offenzív készségüket és védelembe vonultak, ami pedig általában seregeik gyors felbomlását, a bátor, a felkelés eszméjéhez hű kisebbség szétzúzását, s ily módon a mozgalom bukását idézte elő. Azokat az eseteket, amelyek az irreguláris szintet túlhaladták, többnyire az offenzív hadászat megmaradása jellemezte. Az is előfordult természetesen, hogy a reguláris szintre való emelkedés, ha a helyzet úgy kívánta, a defenzív hadászat segítségével ért el döntő eredményeket. Itt a flamand városok XIV. századi függetlenségi harcaira és főleg Svájc edzett hegylakóinak szívós önvédelmi háborúira gondolunk elsősorban. Ugyanez a hadászat jellemezte némileg magasabb szinten — több korlátozott célú offenzívával kombinálva — a németalföldi polgári forradalom hadseregét is.

A magyarországi Dózsa-féle felkelés történetét tanulmányozva ugyancsak bizonyos hadászati koncepció elemeit ismerhetjük fel. Elegendő, ha itt utalunk a sereg alföldi útjára, Temesvár ostromára, és azokra az elszórt jelzésekre, amelyek szerint Dózsa távolabbi célja Erdély elfoglalása volt.

A szó igazi értelmében vett hadászattal kizárólag a huszita háborúkban találkozunk. Már az első nehéz években arra törekedtek a mozgalom vezetői, hogy csapataik nyugtalanítsák az ellenséget, s elvágják utánpótlási bázisaitól. De nem riadtak vissza a nyílt ütközetektől sem. Amikor világossá vált a huszita hadak harcászati fölénye, ezt csakhamar hadászatilag is kamatoztatták. Megindították a környező országokba az ún. nemes célú hadjáratokat. Céljuk kettős volt: egyfelől

lekötni, pusztítani, megfélemlíteni az ellenséget, másfelől a szomszéd országokban növelni a mozgalom tömegbázisát. Ily módon nagyszerűen ki tudták aknázni a huszitizmus szociális tartalmából fakadó társadalmi vonzóerejét; úgy növelték saját erőforrásaikat, hogy ezáltal egyszersmind az ellenséget is gyengítették. Ez a hadászat mindvégig sikeresnek bizonyult. Csehország nagy ellenséges koalícióval — Németország—Magyarország és Ausztria — vette fel a harcot, s nemcsak függetlenségét őrizte meg, hanem ellenfeleit is defenzívába kényszerítette. A husziták lipanyi vereségét sem ezek a külső hatalmak, hanem a huszitizmussal szembeforduló feudális és polgári ellenzék idézte elő.

*

Míg a forradalmi jelleg elsősorban a hadászatot, a felkelőseregek másik közös vonása, jelesül, hogy túlnyomó részben gyalogságból állottak, inkább a harcászatot befolyásolta. A csapatok összetételére nézve bizonyos kivételt a magyarországi parasztháborúk katonasága jelentett, mivel a lovasság itt lényegesen nagyobb számarányú volt, mint Európa más országaiban, s ez — egyelőre még pontosan meg nem határozható mértékben — Dózsa seregének összetételét is módosította.

Bár az elmondottakkal szemben ellentmondásosnak látszik, a lovasság hiánya csökkentette az antifeudális felkelések harcértékét. A nehézlovasság rohamát ugyanis csak jól képzett és jól felszerelt, fegyelmezett gyalogság tudta megtörni. A lovasság ellen való védekezés idők folyamán számos olyan gyalogos típust alakított ki, amelyek lassanként egészen más arculatot adtak a hadviselésnek, s újból előtérbe állították a gyalogságot, mint csatadöntő fegyvernemet. A korábbiakban már említettük, hogy az új gyalogság — a janicsároktól és az angol íjászoktól eltekintve — olyan országok paraszti és városi elemeiből származott, amelyekben a feudalizmus vagy még nem fejlődött ki teljesen, s így a nemesség katonai monopóliuma sem alakulhatott ki — Svájc és lényegében Spanyolország —, vagy a feltörekvő polgárság már olyan erőt képviselt, hogy megteremthette saját katonaságát. (Németalföld és Csehország)

Azokban az országokban viszont, ahol a nemesség biztosan őrizte katonai monopóliumát — mindenekelőtt Franciaország —, nem fejlődhetett ki számottevő gyalogság. A jacques-ok elszántan harcoltak, ám valamennyi nyílt ütközetüket elvesztették. Hasonlóan kudarcot vallott több mint egy századdal később az a kísérlet, hogy az angol íjászok példáját követve Franciaországban is megteremtsék a szabad íjászok — franc-archer-ek — intézményét. Erre a szabad parasztság és a jó gyalogság között fennálló összefüggésre már Bacon — és nyomában Marx is rámutatott.

Érdemes az új antifeudális eredetű gyalogos típusok útját végigkísérnünk. A XIV. századig csak védelemre használták a városi és parasztkatonákból rekrutálódott gyalogcsapatokat, s itt sem nagy sikerrel. Csupán két gyalogos: az itáliai és a hamar elzsoldosodó brabanti állta meg a helyét.

Még lényegében defenzív jellegű, a XV. század első felének legfejlettebb gyalogos típusa: a huszita gyalogos is. Rendkívül nagy előnye: a tűzfegyverek fokozott használata és mozgó erődje, a szekérvár. Mivel a huszita seregek megfelelő lovassággal is rendelkeztek, a szekérvár és a lovasság együttműködése változatos, sokrétű és igen eredményes harcot tett lehetővé.

A később példaképnek tekintett svájci gyalogság is kezdetben csupán defenzív sikerekre tekinthetett vissza. A XV. században viszont már valamennyi gyalogos típust megelőzve nyílt harcban támadólag is legyőzte a lovagi hadsereg elitjének tartott burgundi gens d'armes-ket. Többé-kevésbé úgy harcoltak mint a régi görög hoplíták. Négyszögoszlopba tömörülve, hosszú lándzsáikat előreszegezve támadták a lovasságot. (Az egykori hoplitáktól eltérően kb. minden negyedik-ötödik svájci gyalogos puskával is fel volt fegyverezve.)

A fejlődést a regulárissá vált németalföldi gyalogság tetőzte be. A parasztfelkelő „koldusok" utódai jól fizetett, hivatásos zsoldoskatonákká alakultak át. Működésükkel be is fejeződik a korai antifeudális felkelések fejlődőképes, a hadművészet új elemeit hozó szakasza.

*

E rövid összefoglalással újból azt kívántuk bizonyítani, hogy a XIV—XVI. században beszélhetünk az antifeudális mozgalmak hadművészetéről, amely egyes esetekben — cseh-husziták, svájciak, németalföldi gyalogság — a fejlődés legmagasabb szintjét jelenti. Ez újból azt látszik igazolni, hogy a XIV—XVI. századi antifeudális mozgalmak katonailag minőségileg mások voltak, mint a megelőző századok hasonló megmozdulásai, esetenként katonailag a siker reményében harcolhattak a feudális elnyomás ellen.

A későbbiekben megváltoztak a viszonyok. A feudális társadalmi rend és hadserege átmenetileg újból megerősödött. Ez eleve kudarcra ítélte mindazokat az antifeudális mozgalmakat, amelyek nem a városi polgárság vezetéssel és nem össznépi bázisra támaszkodva, új társadalmi rend létrehozásának forradalmi igényével robbantak ki.

Ezek azonban már a nagy polgári forradalmak, melyek a társadalmi és gazdasági átalakulás mellett — éppen sikerük egyik lényeges előfeltételeként — a hadügyben is gyökeresen új, forradalmi változásokat hoztak.

*

A továbbiakban megkíséreljük, hogy második kérdésünkre is választ adjunk; hogyan határozhatjuk meg a XIV—XVI. századi antifeudális mozgalmak sikerének katonai előfeltételeit.

Elöljáróban le kell szögeznünk, hogy a nagy polgári forradalmak előtt valamennyi antifeudális mozgalom csak részeredményeket hozhatott. Az első, amely valóban a maximumot érte el, a németalföldi forradalom és szabadságharc volt, amely nemcsak az ország egy ré-

szének függetlenségét harcolta ki, hanem társadalmi és gazdasági céljainak jelentős részét is meg tudta valósítani.

Ezenkívül egyedül a svájci konföderáció ért el maradandó eredményeket: biztosította függetlenségét és ezáltal a maga sajátos, nem forradalmi, ám haladó társadalmi rendszerének fennmaradását és továbbfejlődését.

Nézetünk szerint az antifeudális felkelés sikeres megvívásához az alábbi előfeltételek voltak szükségesek:

— megfelelő társadalmi és gazdasági fejlettség;
— széles tömegbázis;
— reális társadalmi, gazdasági és politikai program;
— forradalmi helyzet vagy háború, az uralkodó osztály pillanatnyi vagy állandó gyengesége;
— egységes vezetés, a polgárság irányító, meghatározó szerepe; — új típusú hatékony hadművészet, ami magában foglalja az élenjáró gyalogságot, megfelelő tüzérséggel és lovassággal kiegészítve, regularizálódást, hadügyi újításokat és reformokat;
— egyéb sajátos tényezők, főleg terepviszonyok.

Könnyen felismerhető, hogy ezek a későbbi burzsoá forradalom előfeltételei, amelyek a tárgyalt időszakban csak a németalföldi polgári forradalomban fedezhetők fel. Ez utóbbi tulajdonképpen a fejlődés magasabb szintjét képviseli már mint az általunk tárgyalt többi mozgalom, elemzését mégis fontosnak tartjuk: egyfelől határesetnek tekintjük a korábbi antifeudális mozgalmak és a későbbi polgári forradalmak között, másfelől kitűnő összehasonlítási alapként használhatjuk vizsgálatainknál.

Nézzük meg ezek után, hogy az általunk felállított kritériumok alapján, hogyan magyarázható meg az egyes jelentősebb mozgalmak részsikere vagy kudarca.

Elemzésünket érdekes összehasonlítással kezdjük: a huszita mozgalom mind társadalmi fejlettségét, mind ideológiai megalapozottságát, mind hadseregének effektivitását, korszerűségét — és létszámát — tekintve felülmúlta a helvét konföderációt, mégis elbukott. Oka: még nem teremtődtek meg a társadalmi változás reális előfeltételei, ez megbontotta a korábbi össznépi társadalmi bázist, és a huszitizmus ellen fordította a városok egy részét és az ezekkel együttműködő, kapitalizálódni kezdő nemességet.

Svájc sikerét ezzel szemben annak köszönhette, hogy a függetlenség kérdésében egységes és szilárd tömegbázisra támaszkodhatott, hadügye teljes mértékben megfelelt a követelményeknek, s végezetül a sajátos tényezők is kedvezően alakultak számára: a hegyes, elzárt területre ellenségei nehezen hatolhattak be. Könnyen végezhetünk a XIV. századi angol és francia parasztmozgalmak értékelésével. Bár az uralkodó osztály pillanatnyi gyengesége és az elnyomott osztályok bizonyos, változásokat követelő társadalmi és gazdasági fejlettsége kétségkívül fönnállt, a siker többi előfeltétele hiányzott. Így a felkelések gyors leverése hamar bekövetkezett. Az angol

és a francia társadalom fejlettsége azonban már olyan fokot ért el, hogy a vereség ellenére nem romlott, hanem ellenkezőleg, javult a parasztság és főleg a városi polgárság helyzete. — e mozgalmak tehát katonai vereségük ellenére is hoztak kézzelfogható eredményeket.

Hasonlóak voltak, bár szilárdabb bázisra épültek, a kor városi felkelései is. Közöttük a két legjelentősebb, a flandriai városok felkelése a francia király ellen a XIV. század első évtizedeiben, és a spanyol communeros-mozgalom volt 1520—22-ben. A flandriai mozgalmakat az egységes tömegbázis hiánya, illetve — a parasztfelkelésekhez hasonlóan — széthúzás gyengítette; valamennyi város csak saját szabadságáért küzdött, s féltékenyen nézte a túlságosan hatalmassá vált Gent törekvéseit. Ugyanez a széttagoltság jellemezte a többi városi mozgalmat is. Párizs például a XIV—XV. században több mint tíz alkalommal fogott fegyvert hűbérura, a király ellen, de sohasem talált szövetségesre. (Kivéve 1358-ban, ekkor viszont a párizsiak hagyták cserben paraszti szövetségeseiket.)

Fejlettebb szintet képviselt a spanyol communeros-mozgalom. Bukását egyfelől az okozta, hogy a spanyol társadalom még nem volt érett forradalmi változásokra, másfelől az ellenség, a királyi hatalom, katonailag túlságosan is erősnek bizonyult — Spanyolország ekkor Franciaország és a török birodalom mellett Európa legnagyobb katonai hatalmának számított.

Tanulságos a német parasztháború története. A bukás itt több okra vezethető vissza. Habár a siker feltételei általában adottak is voltak, nevezetesen: a parasztok jól felszerelt és megszervezett osztagai messze túllépték az ellenük felvonuló feudális erők létszámát, az ellenség, a feudális uralkodó osztály megosztott és gyenge volt, a városok jóindulatú érdeklődéssel figyelték a parasztok harcát, egyesek támogatták is őket, Münzer Tamás személyében kiemelkedő forradalmi ideológussal és politikai vezetővel is rendelkeztek, a német parasztháború mégis viszonylag gyorsan elbukott. Az okok abban keresendők, hogy egységes vezetés nem fejlődött ki, s nem jöttek létre a katonai előfeltételek sem. A parasztseregek ugyanis hiába utánozták szervezésben és harceljárásban a Landsknechteket, a hivatásos katonaság fölénye a harcászatban hamar megnyilvánult a rosszul vezetett és nem kellően szilárd parasztttömegek felett. Súlyosan hátráltatta a parasztok harcait a lovasság hiánya is, ami határozott harcászati fölényt biztosított a nemességnek. Egységes vezetéssel a parasztok ugyan hadászatilag ellensúlyozhatták volna harcászati hátrányukat, de, mint láttuk, erre sem voltak képesek. S ez törvényszerűen a parasztháború vereségéhez vezetett.

A Dózsa vezette parasztháború potenciális lehetőségeit tekintve néhány vonatkozásban felülmúlta az antifeudális felkelések többségét, az ellenség, a feudális uralkodó osztály és képviselője, a királyi hatalom, rendkívül gyenge és megosztott volt. A feudális hadsereg is alacsony színvonalon állott, sem korszerű gyalogsággal, sem elegendő nehézlovassággal, sem tapasztalt vezetéssel nem rendelkezett. Ezzel szemben a parasztsereg egységes vezetése hamar létrejött, ami az

első szakaszban jelentős sikereket eredményezett. De a többi feltétel hiánya (főleg a városok távolmaradása) megakadályozta a kezdeti sikerek továbbfejlesztését, ami végül is a háború kudarcához vezetett.

A németalföldi forradalom és szabadságharc messze felette állt az említett antifeudális mozgalmaknak. A siker feltételei a polgári forradalom megvívásának irányába hatottak.

Európa akkor leggazdagabb polgársága a paraszti és városi tömegekre támaszkodva fegyvert ragadott a gyűlölt spanyol feudális elnyomás ellen. A harcot a függetlenségben érdekelt nemesség is támogatta, sőt egyes kimagasló képviselői — Egmont és Horn grófok, majd az orániai hercegek vezetőszerepet is vállaltak. Vezetésükkel fegyelmezett, megbízható, jól képzett zsoldosgyalogság viselte a harcok súlyát, amely néhány évtizedig Európa legfejlettebb, legmagasabb harcértékű fegyveres erejének bizonyult.

Fejtegetéseinknek ezzel végéhez értünk. A kutatás jelenlegi állása még nem teszi lehetővé, hogy a fentebb vázolt lényeges hadtörténeti kérdések valamennyiének megoldására kísérletet tegyünk. Csupán azt kívántuk bizonyítani, hogy az antifeudális harcok hadművészetéről igenis beszélhetünk, sőt ez a hadművészet az egyetemes hadművészet fejlődésének jelentős fejezetét alkotja.

SZABÓ LÁSZLÓ ALEZREDES:

AZ 1514. ÉVI MAGYARORSZÁGI PARASZTHÁBORÚ HADMŰVÉSZETE

A paraszthábor hadművészetét tanulmányozó kutató bizonyos fokig nehéz helyzetben van. Elsősorban nem is azért, mert nem rendelkezik elegendő történeti forrásanyaggal, hiszen a háború történetéről jó néhány leírás maradt ránk. Ezek szerzői azonban kivétel nélkül a nemesi osztály szemszögéből nézve mondják el az eseményeket — sokszor ellentmondásosan és elnagyolva. Hadművészeti kérdésekkel pedig értékelően egyáltalán nem foglalkoznak. A hadművészet problémáinak vizsgálata ugyanakkor mégsem hanyagolható el, mert fegyveres küzdelem tagadhatatlanul folyt a két szembenálló tábor között, ennek megvívási módjai, a felek tevékenysége mindenképpen a hadművészet keretébe tartoznak. Ez a rövid, alig néhány hónapig tartó összecsapás azonban a kor hadművészetében nem hozott újat. Lényegében egy nagyobb létszámú, de a harcban gyakorlatlan parasztsereg állott szemben — egy kiváló tehetségű és tudású katona vezetése alatt — a nemesség kisebb létszámú, de jól képzett, harcban jártas csapataival. Ennek nem mond ellent az, hogy Dózsa igyekezett a rendelkezésére álló tömegből fegyelmezett hadsereget teremteni, és munkájának eredményeképpen sikerült is néhány kisebb — a nemesekkel mindenben egyenlő értékű —, jól szervezett egységet létrehozni. A sikeresebb szervező munkát egyrészt az időhiány hiúsította meg, másrészt az, hogy a parasztsereg nem volt egységes. A forradalmi elemet képviselő falusi és városi nincstelenek mellett városi polgárokból, telkes jobbágyokból, hajdúkból, sőt kisnemesekből és a királyi hadseregből átpártolt zsoldosokból állott. Ilyen vegyes összetételű sokaságból rövid idő alatt jól szervezett, ütőképes hadsereg felállítása meghaladta Dózsa és társai erejét. Valószínűnek kell tartanunk, hogy ha elegendő idő áll rendelkezésükre, a kor szervezési elveinek megfelelő sereget tudnak létrehozni.

Hátrányt jelentett a parasztsereg fegyverzetének szegényes volta is. Egységes fegyverzetről csak igen nagy jóakarattal, a sereg néhány kisebb — katonailag jól képzett — egységénél beszélhetünk. A zöm kiegyenesített kaszával, lándzsával, fejszével, csépházaróval volt ellátva. Ennek oka korabeli városaink fejletlenségében, illetve maga-

tartásában rejlik. A jelentősebb iparral rendelkező nagyobb városok — kiváltságaikat féltve — nem csatlakoztak a parasztsághoz, a kisebb mezővárosok pedig nem vállalkozhattak a sereg felszerelésére.

A paraszthad elsősorban nagyszámú gyalogságból és kisebb mértékben könnyűlovasságból állott. Legértékesebb elemeit a királyi seregből átállt zsoldos katonák és a hajdúk alkották. Ezek voltak általában a sereg oktatói. Fegyverzetük kard, lándzsa és kisebb számú lőfegyver volt. A harcban fegyelmezett rendet tartva külön osztagokban tevékenykedtek.

A parasztsereg harcászatának fő problémáját — az előző századokhoz hasonlóan — a lovasság elleni gyalogsági harc képezte. Megoldása nemcsak Magyarországon, hanem Európa-szerte általánosan a hadművészet homlokterében állott. A páncélos lovasság hosszú időn keresztül fölényben volt a gyalogsággal szemben. A gyalogság első győzelmeit a lovagi seregek ellen a XIV. század elején aratta Flandriában és a svájci hegyek között. A győzelmet az új fegyver, az alabárd nagyszámú alkalmazása, a gyalogos harcrend mélységének növelése tette lehetővé. Ez a mélységben tagozott harcrend — a szekérvárakkal kombinálva — terjedt el a huszita háborúkban. Itt jelent meg a gyalogság fegyverzetében az alabárd és a horgas lándzsa mellett a vasalt cséphadaró. E fegyverek ellen a páncélos lovasság már nehezen tudott védekezni. A könnyűlovasság rohamait pedig hatásosan verte vissza a szekérvár.

A husziták tapasztalatai terjedtek el és tükröződtek a Mátyás-kori magyar hadművészetben is. Mátyás állandó hadseregében jelentős számú cseh zsoldost találunk és a huszita háborúk harcosainak utódai megőrizték a század elején lezajlott háborúk hagyományait.

Mátyás hadseregének fő erejét még a nehéz páncélos lovasság alkotta, de mellette nem egyszer már jelentős szerep jutott a gyalogságnak is. A Mátyás-kori gyalogság harceljárása a huszita harcászat továbbfejlesztésén alapult. A nehézkes szekérvárat már ritkán alkalmazták, helyette a pajzsos, páncélos nehézgyalogság — pajzsait szorosan egymás mellett összezártan tartva — képezett védőfalat az ellenség lovasrohamai ellen. A döntést a lovasság csapása és a könnyűgyalogság rohama volt hivatva kivívni.

A XVI. század elején lezajlott török elleni harcokban ez a harceljárás általában bevált azzal a változtatással, hogy a könnyűlovasság szerepe növekedett. A gyors, könnyű török lovassággal csak hasonló lovasság vehette fel a küzdelmet. A magyar fegyveres erő alapját ebben az időben a nemesi lovasság, a nagybirtokosok bandériumai és a királyi — nagyrészt zsoldos — lovascsapatok alkották. A harcban a főszerep a lovasságé volt, amely egyrészt biztosította a saját szárnyakat, felderített, portyázott, illetve kivívta a döntést.

Dózsának sem lehettek másfajta harcászati ismeretei. Legfontosabb feladatai egyikét az jelentette, hogy könnyű- és vegyes fegyverzetű, legnagyobbrészt gyalogos hadseregét képessé tegye a nemesi lovasság elleni harcra. Erre a feladatra legmegfelelőbb volt a hajdúk és a volt királyi zsoldosok alkalmazása. Hosszú lándzsákkal ellátott gyalogos

osztagaik a harcrendben a várható döntés helyén, illetve a legveszélyesebbnek látszó pontokon helyezkedtek el és megerősítették a vegyes fegyverzetű, gyakorlatlanabb csapatokat. A gyakorlatlanság volt egyébként is a parasztsereg egyik leggyengébb oldala, mert a jelentkező önkéntesek kiképzésére kevés idő állt rendelkezésre.

Az ellenség lovasrohamai elleni sikeres tevékenység elősegítésére Dózsa a sereg harcrendjét igyekezett mélységben tagozni, hogy a nemesi lovasság első rohama ne törhesse át.

A kereszteshad lovassága nem játszott jelentős szerepet. Főleg a parasztsereghez csatlakozott kisnemesekből állott. Feladata, a felderítésen kívül, a szárnyak biztosítása volt.

A szekérvárat már csak ritkán — elsősorban a táborok védelmére alkalmazták. A Pest alatti csoport például a gubacsi tábor központjában szekérvárat létesített, amely a június 8-i harcban a védelem fő ereje volt. Kellő biztosításáról azonban nem gondoskodtak, így Bornemissza csapatainak sikerült áttörni a szekérfalon és megsemmisíteni a védőket.

Tűzfegyverek csak kis számban voltak a parasztseregben. Kézilőfegyver nagyon kevés lehetett. Ennek oka, hogy a kezdetleges vascsőből éppen ebben az időben fejlődött ki — a kanócos kakasszerkezet elterjedésével — a tulajdonképpeni kézilőfegyver. A XVI. század elején Magyarországon azonban az ilyen fegyver nagyobb számú előállításához szükséges gazdasági-technikai feltételek hiányoztak. A lőfegyver egyébként Európában is meglehetősen lassan fejlődött. Számuk a XVI. század elején átlagosan még a korszak legerősebb hadseregeiben, a francia és spanyol hadseregben sem haladta meg a szúróvágófegyverek 1/10-ét.

Ugyanez a helyzet a lövegekkel is. Történészeink és hadtörténészeink írásaikban gyakran szólnak a parasztsereg tüzérségéről. Ezt a meghatározást azonban — véleményem szerint — nem fogadhatjuk el.

A források ugyan említik, hogy Dózsáék rendelkeztek néhány löveggel. Ez nem kétséges, hiszen tudjuk, hogy a Mátyás-kori hadseregben is volt kevés számú — kőgolyót lövő — löveg. Ezeket azonban, véleményem szerint, még nem nevezhetjük tüzérségnek. A parasztsereg tűzeszközei is inkább a huszitákéhoz hasonló, szekerekre szerelt lövegcsövek lehettek, a kerekes lövegtalp ugyanis csak az előző század végén jelent meg, közelebbről a franciák 1494—1505 között lezajlott itáliai hadjárataiban. Nem valószínű, hogy a korabeli tüzértechnika e jelentős újítása rövid idő alatt eljusson Magyarországra — és éppen a parasztsereghez.

A tüzérség is Franciaországban alakult ki, lényegében ugyanebben az időben, amikor a gazdasági-technikai bázis fejlettsége ezt lehetővé tette. Magyarországon azonban ilyen adottságok ebben az időben nem voltak.

Nagy problémát jelentett a vezetés megszervezése. A magasabb parancsnokokat maga Dózsa nevezte ki. Ilyen volt testvére, Dózsa Gergely és a felkelés lelke, Mészáros Lőrinc pap. Dózsa Gergely báty-

jához hasonlóan jól képzett katona volt, de ingadozó magatartása nem vált az ügy hasznára. Lőrinc pap, mint odaadó forradalmár, tömegeket tudott a felkelés mellé állítani, de katonai tudása meglehetősen hiányos volt.

Az alsóbb vezetőket általában maga a nép választotta — legtöbbször papok, kisnemesek, diákok, hajdúk, vagy a keresztesekhez csatlakozott zsoldosok közül. Katonai értékük vegyes volt, mert a választásnál nem mindig voltak tekintettel a kiszemelt vezető katonai tudására. Ez pedig sokszor megbosszulta magát. A gyakorlatlan vezetők a döntő pillanatokban — mint a temesvári csatában elharapózott pánik is bizonyítja — nem tudtak úrrá lenni a váratlan helyzeteken.

Dózsa jól képzett katonai vezető volt. A hadjárat terve is ezt bizonyítja. A tevékenység színterének megválasztása, a sereg útvonalának kijelölése az adott esetben sikerrel kecsegtetett. A parasztseregnek a Tiszántúlra való átkelése, illetve ottani tevékenysége azt eredményezte, hogy az ország legforradalmibb területeit sikerült ellenőrzése alá vonni, ahol a lakosság nagymértékű támogatását élvezhette. Báthory délvidéki hadserejének szétzúzása, illetve Temesvárnak, a Délvidék kulcsának elfoglalása pedig biztos alapot teremthetett volna a további küzdelemhez.

A tervben kétségkívül sok realitás volt. A parasztsereget a háború kezdetén csak a királypárti urak részéről fenyegette támadás. A legerősebb nagybirtokos, Zápolya erdélyi vajda még nem avatkozott be a háborúba, mert politikai célkitűzéseinek nagyon megfelelt a királyi hatalom és a királypárti nemesek erejének meggyengítése a parasztok által.

Ily módon Dózsának a Báthory vezette csapatok szétverése után nem kellett tartania komolyabb támadástól, mert ezeken kívül már csak Nándorfehérvárott volt jelentékenyebb királyi katonaság. Tőlük azonban Dózsa nem tartott, hiszen rövid idővel azelőtt maga is odatartozott, és számíthatott ottani barátai, hívei támogatására.

A Dózsa-kutatók között felvetődött az a vélemény is, hogy a főserg fő célkitűzése a nagylaki csata után az Erdélybe való behatolás volt, és Dózsa tulajdonképpen Erdélyt kívánta a felkelés bázisául felhasználni. A Maros menti várak elfoglalása is ezt a célt szolgálta volna. Úgy vélem, miután ez a kérdés szorosan összefügg a fegyveres küzdelem alakulásával, nem lesz érdektelen részletesebben megvizsgálni.

A főserg a nagylaki győzelem után keletre fordult Erdély irányába, azonban Solymos megvétele után nem folytatta előretörését, hanem megállt, illetve Temesvár felé fordult. Ez az időpont az, amelyet egyes kutatók mint fordulópontot értékelnek.

Miért nem folytatta útját Erdély felé a keresztes had? Hiszen a Maros völgye mint természetes útvonal kiváló lehetőséget adott volna a keleti országrész belsejébe való előretöréshez. A válasz az — e nézet hívei szerint —, hogy Solymos elfoglalásával egyidejűleg Zápolya hadserege is Dévára ért és lezárta a folyó völgyét a parasztok elől. Ez késztette ezután Dózsát, hogy most már újabb célpont — Temesvár irányába forduljon.

Ez a koncepció — véleményem szerint — nem veszi figyelembe a reális katonai helyzetet és Dózsa seregének lehetőségeit. Katonai szempontból teljesen irreálisnak kell tartanunk egy olyan elképzelést, hogy egy felkelő hadsereg önként eltávolodjék természetes bázisától — jelen esetben az Alföldtől —, ahol a legforradalmibb erők gyülekeznek, és ami a legfontosabb: a seregnek élelmiszerekkel való ellátása a gyenge termés mellett is még a legjobban biztosított. Még az Alföld akkori szegényes úthálózata is jobban elősegíthette a keresztes sereg manőverezését, mint a szűk folyóvölgyekkel átszeldelt Erdély, ahol az egyetlen számottevő pozitív tényező, a számbeli fölény egyáltalán nem érvényesülhetett. A terep nagyobb erők szétbontakozását csak nagyon kevés helyen teszi lehetővé. Erődített helyek megvívására a paraszthad már kevésbé volt alkalmas. A Maros-völgyi várak elfoglalása is csak azért sikerült, mert jóformán alig volt védőőrségük. A jól megerődített, fallal kerített szász és más erdélyi városok, várak megvétele nem sok sikerrel kecsegtetett. A biztos bázist Temesvár birtoka jelenthette, ezért inkább azt a tervet kell reálisnak tartanunk, amely ennek elfoglalását irányozta elő.

Az Erdélybe való bezárkózás másrészt azt is jelentette volna, hogy Dózsa önként elszigeteli magát az ország más részein gyülekező parasztcsapatoktól, arra kényszerítve őket, hogy hosszadalmas menetekkel jussanak el a főseregbez.

A felkelés sikerét éppen az segítette volna nagymértékben elő, hogy mennyire sikerül a különböző országrészekben gyülekező keresztesekkel való kapcsolatfelvétel. Dózsa ennek érdekében több kisebb, egyenként néhány ezer főnyi sereget ki is különített. Tevékenységük egyben a kisebb nemesi seregeket is leköthette volna, ha gyorsan és határozottan lépnek fel az ellenséggel szemben. A gyakorlatlan vezetők azonban késedelmeskedtek, vagy — mint a pesti sereg vezetője, Száleresi Ambrus — behódoltak az uraknak. Így végeredményben nem a nemesi csapatok erői, hanem a parasztseregek egy része forgácsolódott szét és a magukra maradt kisebb csoportokat a nemesek egyenként semmisítették meg.

A háború elején Dózsa jól kihasználta a nemesek kezdeti megosztottságát és felkészületlenségét. Terveit a váratlanságra alapozta és meglepő, gyors manővereket is alkalmazott.

Ezek sikeréhez a csapatok nagyfokú mozgékonyságára és ezzel együtt nagy menetteljesítményekre volt szükség. Miután a parasztsereg élelmezése és más szükségleteinek biztosítása helyszíni beszerzéssel történt, megszabadult a nagy, és a mozgást erősen hátráltató szekérkaravántól. A napi menetteljesítmény átlagosan 15—20 kilométer között mozgott. Figyelemre méltó a tiszavárkonyi átkelés előtt végrehajtott 37 kilométeres napi menet. Ennek értékelésénél azt kell figyelembe venni, hogy a zöm gyalogosokból és elsősorban olyan emberekből állt, akik nem szoktak hozzá a hosszú és megerőltető menetelésekhez.

Dózsa sikeresen alkalmazott kisebb előreküldött csoportokat is, amelyek lényegében a mai ismereteink szerinti előrevetett osztagok

feladatát látták el. A Balogh István vezette csoport igen jelentős módon járult hozzá a nagylaki győzelemhez. Balogh parancsot kapott az apátfalvi átkelőhely elfoglalására — és feladatát eredményesen teljesítette. Az osztag sikeres tevékenysége nemcsak a fontos átkelőhely birtokát juttatta a parasztsereg kezébe, hanem egyben szétbontakozásra késztette az ellenséget, amelyet sikeresen meg is tévesztett. A nemesek úgy vélték, hogy a főerőket verték szét és ezért Dózsa seregének támadása meglepően érte őket. Az eredményes lesvetésben tulajdonképpen az ősi nomád harceljárás egyik elemét ismerhetjük fel, amelyet később a végvári harcosok is sikeresen alkalmaztak a török elleni harcokban.

A parasztsereg kihasználva számbeli fölényét, a kisebb nemesi csoportokat, udvarházakat, megerődített kastélyokat rendszerint egyetlen rohammal verte szét, illetve foglalta el. A tartalékképzésnek itt nem volt nagy jelentősége. Amikor azonban nagyobb méretű összecsapásra került sor, Dózsa azonnal gondoskodott megfelelő tartalék kikülönítéséről.

A tartalék azonban nemcsak a váratlan helyzetek megoldásának eszköze, hanem a döntés kivívásának közvetlen tényezője is volt, amint ezt a nagylaki csata is bizonyította. Nagylaknál, miután a nemesi sereg beleesett a csapdába, heves harc bontakozott ki, melyet a tartalék lovasság rohama döntött el. A temesvári csatában a vereség egyik oka éppen a tartalék hiánya volt. Dózsa, hogy Zápolya seregének széles arcvonalát ellensúlyozza, kénytelen volt maga is meghosszabbítani a szárnyakat. Ez lényegesen megnövelte az első lépcsőben alkalmazandó csapatok számát. Miután a harcrend mélységi tagozása is jelentős erőt követelt, megfelelő tartalék kikülönítésére nem volt lehetőség. A csata kritikus pillanatában, amikor a közép hátrálni kezdett, Dózsa kezében nem volt olyan erő, mellyel a harc kimenetelét befolyásolni tudta volna.

Dózsa egyik lényeges hadvezéri tulajdonsága a siker gyors kifejlesztésére való törekvés volt. A nagylaki győztes csata után — mint láttuk — a parasztsereg azonnal elfoglalta a Maros menti várakat, Csanádot, Aradot, Lippát és Solymost, lezárva ezzel az Erdélyből az Alföldre vezető Maros völgyi útvonalat. A fősereg június 14-én már Temesvárnál volt, nem hagyva időt a nemesi csapatoknak, hogy magukhoz térjenek a vereség után. A Maros völgyének lezárása egy része volt annak a tervnek, hogy a Temesvár felé haladó fősereget széles körben vegyék körül biztosító csapatok. A portyázó kisebb különítmények pedig a csapatfelderítés feladatait végezték és hírt adtak az ellenség mozdulatairól.

Nem feledkezett meg a szárnyak és a fősereg hátának biztosításáról sem. A Tiszántúlon működő fősereg fedezésére jobbról Mészáros Lőrincet rendelte ki kb. 5000 főnyi sereggel a Duna—Tisza közére Cegléd—Szabadka irányába. Kelet és észak-kelet felől Barabás pap 4000 embere, Buda felől a gubacsi tábor biztosított. Nem Dózsa hibája, hogy ezek a csapatok nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket és nem teljesítették az eléjük állított feladatokat.

A felkelés legsebezhetőbb oldalának az bizonyult, hogy a parasztsereg nem rendelkezett egyetlen számottevő erődítménnyel sem, amelyre — mint bázisra — támaszkodhatott volna. Szükséges lett volna ez egyrészt az ellátás, utánpótlás, kiképzés szempontjából is, de azért is, hogy a forradalmi mozgalom továbbfejlődhessék. Ebből a szempontból kell vizsgálnunk Temesvár hosszantartó ostromát is. Dózsa csapatai egy hónapot vesztegettek el a vár bevételére irányuló műveletekkel és ezzel a váratlanság tényezőjének hatása semmivé vált. A nemesek magukhoz tértek és megszervezhették a felkelők leverését. Önmagától adódik a kérdés: szükség volt-e erre az időveszteségre, szükség volt-e arra, hogy a parasztsereg legjobb erőit elfecsérelje a hiábavaló ostromban? A kérdés tisztázására több tényezőt kell figyelembe vennünk. Elsősorban azt, amit már előbb is láttunk, hogy a parasztseregnek a forradalom továbbfejlesztéséhez parancsolóan szüksége volt egy jól védhető bázisra. Temesvár a déli országrészek legerősebb vára volt. Elfoglalása nemcsak a Délvidék feletti ellenőrzést jelentette volna Dózsa számára, hanem erkölcsi-politikai szempontból is jelentős sikert, ami a továbbiakban nem lebecsülhető előnyökkel járhatott. Temesvár megszerzése minden bizonnyal megerősíti a még ingadozókat, lelket önt a végső sikerben még kételkedő egyes vezetőkbe — és mindenekelőtt újabb tömegek csatlakozását eredményezi. Ezeket az előnyöket Dózsa nem hagyhatta figyelmen kívül.

Az ostromot a parasztsereg a kor hadművészetének minden tekintetben megfelelő módon folytatta. A kor ostromeljárása még nem a falakat romboló tüzérség tűzerején, hanem a faltörő kosok, kővetőgépek alkalmazásán és a falak alá ásott aknák rendszerén alapult. Miután a falak rombolása elhúzódott, a várat blokád segítségével, a védőőrség kiéheztetésével szándékoztak elfoglalni. Ha ez nem volt lehetséges, a falak elleni tömegrohamokkal igyekeztek eredményt elérni.

Az ostrom megkezdésekor az ostromlók a védőművekkel szemben megerődített összefüggő, ún. „ellenerődítési" vonalat (contravalláció) hoztak létre, amely egyrészt megakadályozta a kitörési kísérleteket, másrészt alapja volt a falak ellen irányuló műszaki munkáknak. Az innen kiinduló árkokban közelítették meg a támadók a falakat, tolták előbbre a kővetőgépek állásait. A falakhoz érve állásokat építettek a faltörő kosok számára, illetve megkezdték az aknafúrást. A falak alá ásott aknák sikeres felrobbantása után a keletkezett rések ellen rohamokat intéztek, hogy kierőszakolják a várba való bejutást.

Temesvár ostroma is hasonló módon történt. Nehezítette a támadók helyzetét, hogy a vár védelmi képességét a természet védő tulajdonságai is fokozták. Ereje nemcsak falainak vastagságában, hanem a várat három oldalról körülfolyó Béga folyó és a negyedik oldalon levő áthatolhatatlan mocsár természetes akadályaiban is rejlett.

A vár erejére jellemző, hogy közel negyven évvel később, 1552-ben a sokkal nagyobb erejű és technikai eszközökkel — mindenek-

előtt tüzérségi lövegekkel — jól ellátott török hadseregnek is egy hónapra volt szüksége, hogy a kis létszámú védőktől elfoglalja.

Dózsa csapatainak lehetőségeit ez a vállalkozás meghaladta. A falak ellen intézett rohamok hatástalanok maradtak, a műszaki munkák pedig elhúzódtak.

Az ostromlóknak először a Béga folyót és a mocsarakat kellett lecsapolni, majd a különféle ostromeszközök, kő- és nyílvetőgépek, faltörő kosok számára állásokat építeni, ostromlétrákat készíteni. Mindezekhez jó műszaki képzettségű emberekre és jól működő műszaki szervezetre volt szükség. Feltételezhetjük tehát, hogy Dózsa a seregben levő földmunkákhoz, kovácsoláshoz, ácsmunkákhoz értő embereket összevonta és mint — a mai ismereteink szerinti — műszaki csapatot alkalmazta. A jó műszaki tudást, felkészültséget dicséri, hogy ezek a munkálatok viszonylag rendben folytak. Egy hónap alatt például a folyót és a mocsarakat levezető csatorna mintegy három kilométer hosszúságban készült el.

Kiválóan oldották meg a tiszavárkonyi átkelésnél felmerülő műszaki feladatokat is. A korabeli hadseregek átkelése általában kétféle módszerrel történt. Ha a sereg elegendő úszóeszközzel rendelkezett, rendszerint az áthajózást választották, ha nem, állóaljazatos hidat építettek — mint például néhány évtizeddel később a törökök Eszéknél.

Dózsa serege számára azonban ez nem volt járható út. A gyülekező keresztes sereg eredetileg nem tervezett folyóátkelést, átkelőeszközei nem voltak, a helyszínen pedig annyi vízijárművet találni, amely lehetővé teszi a nagylétszámú sereg gyors átkelését — bizonnyal nem lehetett. De nem várakozhattak az ugyancsak hosszabb időt igénylő állóhíd elkészültére sem, hiszen a háború kezdetének legfőbb követelménye éppen a gyorsaság volt. Az átkelést a helyszínen talált eszközökből épített úszóaljazatos hídon kellett végrehajtani. A híd aljazatát láncokkal összeerősített üres hordók alkották, amelyekre gerendákat, illetve pallókat erősítettek. A jó műszaki munkát bizonyítja, hogy nemcsak a gyalogság és a lovasság, hanem a sereg néhány lövege is biztonságosan átkelhetett rajta.

*

A parasztháború hadművészeti problémáinak vizsgálatánál nem törekedhettem teljességre, mert ezt a rendelkezésemre álló források nem teszik lehetővé. Célom az volt, hogy — sokszor csak feltételezésekre utalva — ráirányítsam a figyelmet nemzeti múltunk e nagyszerű eseményének kevésbé ismert hadművészeti kérdéseire.

SOÓS JÓZSEF ALEZREDES:

AZ 1514. ÉVI PARASZTHÁBORÚ JELLEGÉNEK ÉS IDEOLÓGIÁJÁNAK FŐ VONÁSAI. A DÓZSA-HAGYOMÁNY TÖRTÉNETI HELYE

A feudális társadalom alapvető osztályellentéte a jobbágy-parasztság és a feudális földesúri osztály, valamint más társadalmi erők közötti ellentét, ahogyan Engels hangsúlyozta, „a feudalizmussal való forradalmi szembenállás az egész középkoron végighúzódik".

A feudalizmus osztályküzdelmeiben a parasztháborúk a parasztság által vívott osztályharc csúcspontjait jelentették.

A feudális középkor európai parasztháborúinak eredményeit vizsgálva azt látjuk, hogy bár lényeges változásokat idéztek elő a társadalmi-gazdasági viszonyokban, de a feudális társadalmi rendet nem döntötték meg, csupán annak keretein belül hoztak létre kisebb-nagyobb változásokat. A parasztháborúk eredménye önként veti fel a kérdést: milyen szerepet töltöttek be a parasztháborúk a középkor társadalmi küzdelmeiben?

A marxista történetfelfogás szerint az osztályharc legélesebb formája a forradalom, amely a társadalom minőségi változását eredményezi. Minden osztályharc végső célja az osztálytársadalmakban a fennálló társadalmi rend megdöntése, új, fejlettebb társadalmi rend létrehozása. A feudális társadalmi renddel szemben ez az új, fejlettebb társadalmi rendszer a kapitalizmus, amelyben a parasztság vezető szerephez nem jut, sőt alapvető osztállyá sem válik.

Ezért a parasztság, annak ellenére, hogy az antifeudális forradalmi mozgalmak tömegerejét adja, vezetőereje annak nem lehet. Az önmaga által vívott küzdelmei „céltalanok", ösztönösek, s ha átmeneti sikereket érnek is el, tartós eredményekhez nem vezethet.

Ez az alapvető oka annak, hogy a középkor parasztháborúiban a parasztság a polgári-plebejus szövetségekkel együtt lépett fel. A parasztháborúk eredményei attól is függenek, milyen erősek a kapcsolatok a szövetségesekkel, amelyre a háborúk támaszkodnak. Az általános társadalmi fejlettségi színvonal, s az osztályszövetség meghatározó jellege általában minden parasztháborúban, így — ha sajátosan is — az 1514. évi magyarországi parasztháborúban is érvényesült.

Az 1514. évi magyarországi parasztháború egyik jellemző vonása az volt, hogy a Bakócz Tamás esztergomi érsek által meghirdetett keresztes hadjárat azonos jelszavai ellentétes osztályérdekeket és célkitűzéseket takarnak. A Dózsa vezette parasztháborúban két részre oszlott a feudális magyar társadalom. Egyik oldalon a csoportokra tagolódó, egymással szembenálló, rendi pártokba tömörülő kizsákmányolók: a feudális nemesség, az egyházi hierarchia és a gazdag városi polgárság állott. A másik oldalon a keresztes had soraiban ott találhatók a sorsukkal elégedetlenkedő mezővárosi és falusi jobbágy-parasztság, a szervezkedő plebejusok, a bányamunkások, az egyházi főpapsággal szembenálló szegénypapság és a világi értelmiség képviselői, a deákok. Az ellentétes osztályérdekek kifejezésre jutottak a szembenálló osztályerők célkitűzéseiben is.

A feudális nemességnek a keresztes hadjárattal az volt a célja, hogy egyrészt az egyetemes kereszténységre — Bakócz érsek legátusi működése révén — a kelet- és észak-európai országokra, másrészt saját jobbágyaira hárítsa át a török elleni harc terhét. Egy esetleges győzelem után pedig valóraválthatónak látta — akármilyen illuzórikus vágy is volt ez —, a maga nagyhatalmi ábrándjait. A jobbágy-parasztság hadba gyűjtésével pedig az elégedetlenséget, a forrongást, a parasztság szembefordulását akarta megakadályozni.

A katolikus egyház célja a keresztes hadjárattal egyrészt az eretnekek — elsődlegesen a huszitizmus és az ortodoxok — elleni harc fokozása volt, másrészt ki akarta terjeszteni az egyház hatalmi szféráját. Ezen túlmenőleg célja volt a feudális társadalom erkölcsi tartópilléreinek a megszilárdítása is.

A dolgozó tömegek hadba hívása azonban a feudális társadalmakban (s nemcsak hazánkban) mindig kétélű fegyvernek bizonyult. A feudális középkor története bizonyítja: a keresztes hadjáratok meghirdetésével mindig együttjárt a parasztháborúk veszélye.

A feudális magyar társadalom a XVI. század első évtizedeiben telített volt feszültségekkel és ellentétekkel. Ezen ellentétek kirobbanásához szolgáltatott lehetőséget az 1514 áprilisában meghirdetett törökellenes keresztes hadjárat. A hadjárat szervezése ugyanis lehetőséget teremtett arra, hogy az ország 26 000 falvában és mintegy 850 mezővárosában szétszórtan és elszigetelten élő és partikulárisan gondolkodó parasztság ráébredjen: panaszai nem egyediek, sorsuk közös, a feudális elnyomás és kizsákmányolás egyaránt sújtja mindnyájukat!

A jobbágy-parasztság és szövetségesei a török elleni keresztes hadjárat „elsődleges célkitűzéseinek" megvalósításán túl az „egyenlőség és igazság győzelmét", végső soron — ha többségében ösztönösen is — társadalmi átalakulást is várt attól.

1514-ben a magyar jobbágyság szabad költözködési jogát akarta kiharcolni, illetve visszaszerezni. Ezért ragadta meg az első alkalmat a hadba vonulásra, hogy „jogosan és törvényesen" távozhasson el a földesurától. Ösztönös szabadulni akarás volt ez a feudális terhek

elviselhetetlenül emelkedő és növekvő sokasága, kibontakozó árutermelő tevékenységük hasznának elrablása, szabad költözködési joguk korlátozása, végső soron a feudális rend konzerválására, az úgynevezett „második jobbágyság" létrehozására irányuló tendenciák ellen. Azonos okok miatt és céllal csatlakoztak a paraszthadhoz az erdélyi székelyek és románok, valamint a délvidéki szerbek is. Az összegyűlt jobbágy-parasztság csakhamar rádöbbent, hogy sorsuk és panaszaik az egész országban azonosak és közösek.

Éppen ebben az azonosságban és közösségben láthatjuk azt a tényezőt, amely az 1514. évi keresztes hadjáratot a feudális társadalmi rend elleni országos méretű parasztháborúvá növelte, ellentétben a Hunyadi és Kapisztrán hat évtizeddel korábban meghirdetett keresztes hadjáratával szemben, amely lényegében a töröktől közvetlen fenyegetett délvidék parasztságára korlátozódott.

A jobbágy-parasztság tömeges részvétele a parasztháborúban alapvetően felszabadulási törekvését fejezte ki a feudális terhek elviselhetetlen súlya alól, de ezen az általános jellegen túl kifejezte az árutermelő parasztság tiltakozását is munkája gyümölcsének elsajátítása, pénzének elvétele ellen. Az 1514-ben fegyvert fogó parasztság ugyanis a mezővárosi lakossággal együtt már kezdeti árutermelést folytatott.

A fokozódó pénzterhek elleni tiltakozás, a fejlődő áruforgalmat akadályozó vámok elleni küzdelem fontos tényezője volt az 1514. évi magyarországi parasztháborúnak. A feudális rend elleni támadás nem véletlenül éppen a kunságból indult el, ahol a feudális vámrendszer erősen sújtotta az alföldi állatkereskedelmet és kivitelt.

Érthető, hogy a feudális reakció gúzsbakötési kísérletei kiváltották az alföldi mezővárosok nyílt szembeszegülését. Cegléd és más mezővárosok példája jól mutatja, hogy a fokozódó terhek ellen tiltakozó és menekülő mezővárosok lakossága 1514-ben tömegesen csatlakozott Dózsa hadaihoz.

Csatlakozott a paraszti-plebejus felkelőkhöz az erdélyi és felvidéki bányavárosok lakosságának egy része is. A bányamunkások éleződő harca a kizsákmányolás és a feudális nemesség ama kísérlete ellen folyt, amellyel a nemesek a bányamunkásokat jobbágysorba igyekeztek süllyeszteni. Ez magyarázza a bányavárosok lakosságának tömeges csatlakozását a parasztháborúhoz, a paraszti-plebejus felkelők hadához.

Az 1514. évi magyarországi parasztháború második jellemző vonása az volt, hogy a feudális reakcióval szemben tömörülő erők részéről a hit védelmének jelszava — ha ellentmondásosan is — kezdettől fogva messzemenő antifeudális jellegű társadalmi követelésekkel párosult. E követelések konkrétan kifejezésre jutottak a parasztháború ideológiai programjában.

A parasztháború ideológiájáról

Az 1514. évi magyarországi parasztháború „ideológiai programja" — ugyanúgy, mint a többi európai parasztháborúban — vallásos formában jelentkezett. A feudális középkor vallásos ideológiájának magyarázatát — hangsúlyozza Engels — a feudális osztálytársadalom szerkezetében kell keresni.

A feudális osztálytársadalmakban a parasztság nem képes önálló eszmei rendszert, önálló ideológiát kidolgozni. Ezt az ideológiát „készen kapta" az uralkodó osztálytól. A középkor uralkodó osztálya „nem ismerte el" az ideológia más formáját, mint a vallást és a teológiát.

Ennek következménye gyakorlatilag az volt, hogy ha a parasztság létét támadás, veszély, vagy megsemmisülés fenyegette, a kibontakozó paraszti osztályharcban nemcsak létfenntartási érdekük, hanem keresztény hitük is ösztönözte őket.

Így volt ez az 1514. évi Dózsa vezette parasztháborúban is, amelyben a harcoló paraszti-plebejus tömegeknek saját érdekeiket vallásos öltözetben kellett bemutatni, ha nagy vihart akartak előidézni.

A parasztháború ideológiájának megfogalmazói Magyarországon is elsősorban az egyházi hierarchiából kerültek ki. A katolikus egyház sajátos és különös szerepet játszott a magyar nép történetének legnagyobb parasztháborújában. A parasztháborút — mint ismeretes — akarva, nem akarva, a katolikus egyház által meghirdetett keresztes hadjárat lobbantotta lángra. A Dózsa-féle parasztháború keresztes hadjáratként indult. Szervezéséből és vezetéséből a feudális nemesség teljesen kimaradt. A hadjárat vezetése formailag a feudális papság, ideológiailag és gyakorlatilag lényegében az alsópapság és a világi értelmiség egyes elemeinek a kezébe került.

A parasztháború egyik szellemi vezére Mészáros Lőrinc ceglédi pap, a másik Lőrinc nevű békési, Turkevei Ambrus dévaványai pap — Dózsa György jegyzője — és más, az alsóapapság egyes, részben „eretnek" elemei voltak. Egyes történeti források megemlítik, hogy az antifeudális tömegek oldalán megtalálhatók voltak a vallást gyűlölő és nehezen elviselő papok és szerzetesek, vagy olyan, aki „Krisztust káromolja és tagadja, bizonyos vallásosság és jóság leple alatt".

Az egyházi értelmiség mellett jelentős szerepük volt a parasztháború ideológiájának megfogalmazásában a világi értelmiség egyes elemeinek, az úgynevezett deákoknak, akik mint iskolamesterek, írnokok, jegyzők stb. működtek. Sokan éltek közülük mint jegyzők a mezővárosokban. A mezővárosokról pedig köztudott, hogy fontos szerepet töltöttek be a parasztháborúban.

Az 1514. évi parasztháború ideológiáját elsősorban Dózsa György ceglédi beszéde alapján lehet rekonstruálni. E beszéd különféle forrásokból, más-más formákban maradt fenn. Bár e dokumentumokban sok a költött, a feudális nemesi bosszútól és gyűlölettől torzított részlet — sok bennük a közös gondolati vonás is, amelyek alapján egyön-

tetűen rajzolódik ki a ceglédi beszéd lényegi tartalma, a parasztháború fő célkitűzései és ideológiai vonásai.

A források alapján Dózsa beszéde vádirat volt a feudális nemesség ellen. Tubero raguzai bencés szerzetes által feljegyzett forrás alapján Dózsa György a felkelés „jogosságát" hangoztatta. A parasztháború ideológiájának egyik sajátos vonása, hogy a keresztes hadjárattal kapcsolatos egyházi felhatalmazás adta meg a felkelők szemében cselekedetük jogszerűségét.

Dózsa beszédében jogosnak tartotta a parasztok felkelését: „Ti polgártársai vagytok a magyar nemességnek, de nem parasztként, hanem rabszolgaként tart titeket!" Dózsa szavaiból nagy erővel bontakozik ki a Mohács előtti főnemesség „kevélysége és tehetetlensége" — képtelensége a török elleni harcra.

A parasztháború radikális, antifeudális irányzatára utal a ceglédi beszéddel valószínű egyidőben kelt „ceglédi kiáltvány", amelyben Dózsa mint „az áldott keresztes népnek feje és főkapitánya" hangoztatta, hogy „nem alattvalója az uraknak". Bár a középkori parasztfelkelések illúziója, a királyhűség Dózsánál is megtalálható: „csak a magyar királynak alattvalója" — vallotta magáról.

Dózsa a Cegléden kelt kiáltványában hadba hívta a magyarországi városok, mezővárosok és falvak népét. Aki nem tesz eleget parancsának, azt a keresztes háború céljaira kapott felhatalmazásra hivatkozva fenyegette meg:

„Székely (Dózsa) György, vitéz katona, a keresztesek istenáldotta népének vezére és főkapitánya... a Magyarországban... levő városok, mezővárosoknak és falvaknak együtt és egyenként üdvözletünket! Tudjátok, hogy a hitszegő nemesek ellenünk és egész keresztes hadunk szent gyülekezete ellen ártó szándékkal felkeltek, hogy bennünket üldözzenek... Azért is nektek számkivetés és örök kárhozat, valamint fejetek és minden javatok vesztésének terhe alatt megparancsoljuk... hogy jelen levelünk kézhezvétele után rögtön és azonnal, minden késedelem és kifogás nélkül jöjjetek, siessetek hazánk, Cegléd mezővárosába és igyekezzetek, hogy így e szent had és áldott gyülekezet a nemesek, hütelen és gonosz nemesek erejét és hatalmát... meg tudja zabolázni. Ha így tesztek, jól van, különben a fentiek büntetését vonjátok magatokra."

A feudális osztályrend megdöntését, a feudális kizsákmányolás megszüntetésére irányuló tendenciát a feudális uralkodó osztály is felismerte. E felismerést tükrözte II. Ulászló királynak 1514. július 3-án a pápához címzett levele, melyben leírta, hogy „parasztok, csordások, kecskepásztorok és más nyájőrzők" mind azt hangoztatják, mindennek az a célja, hogy a szolgaságból szabadságra jussanak." Ez lényegében megegyezik a ceglédi kiáltvány szavaival, mely szerint a felkelők „szabadságukat és jogaikat akarták helyreállítani".

A Dózsa-féle parasztháborút is jellemezte az éles egyházellenes irányzat. Itt is felmerült — az 1381-ben Angliában meghirdetett programhoz hasonlóan — az egyház megreformálásának terve. Az egyik történeti forrás szerint Dózsa úgy akarta megreformálni a katolikus

egyházat, hogy a 16 püspökségből egyet hagyott volna, s különben rangban minden pap egymáshoz hasonló lett volna. Ez megfelelt az engelsi megállapításnak, mely szerint a parasztság „olcsó egyházat" akart megvalósítani, amely „mellőzte a szerzeteseket, az egyházi főméltóságokat, a római udvart, röviden mindent, ami az egyházat költségessé tette".

A Dózsa vezette parasztháború ideológiájának legradikálisabb formája Mészáros Lőrinc pap nevéhez kapcsolódik. Mészáros felfogása igen közel állt a cseh táborita papok és a német kiliasztikusok felfogásához. Utóbbiak isten ezeréves birodalmának eljövetelét hirdették, amely alatt lényegében az osztálynélküli társadalmat értették. Ehhez viszont szerintük meg kell semmisíteni a feudális kizsákmányolókat!

Mészáros Lőrinc formailag a keresztes hadjáratra kapott felhatalmazásra hivatkozva, de lényegében a földi élet megjavítását, a konkrét feudális kötöttségek, a „jogtalan" pénz- és vámterhek megszüntetését, a nemesség elleni harcot követelte. Mészáros Lőrinc Kassa levéltárában fennmaradt egyik levelében elmondta, hogy ha behajtók jönnének és erőszakkal akarnának kicsikarni pénzt, „akkor az egész gyülekezet keljen fel", és ha az összes behajtókat megölik, semmi kárt ne szenvedjenek. (Egy pénzbehajtóval a jobbágyok elleni önkényeskedés miatt a parasztháború során maga Dózsa számolt le Nagytúron [Mezőtúr], s a nála levő 5 márkányi készpénzt elvette.)

Az 1514. évi parasztháború „ideológiai programja", követelései, a paraszti-plebejus tömegek antifeudális érdekeit képviselték. Ezek a követelések a társadalmi haladás irányába mutattak és — ha sajátosan is — egybeestek a termelőerők fejlődésének biztosításáért folytatott harccal.

A parasztháborúban a felkelő néptömegek osztályérdeküknek megfelelő, ösztönösen megtalált és vezetőik által megfogalmazott célokért harcoltak. Ezek a célok egybeestek a korabeli társadalmi fejlődés általános érdekeivel. A felkelő paraszti-plebejus erők osztályküzdelme — függetlenül a tudatosság fokától — lényegében antifeudális jelleggel, a társadalmi haladást képviselő paraszti-polgári árutermelés, a termelőerők fejlődésének, végsősoron tendenciájában a polgári átalakulás irányába mutatott. Ugyanakkor az ország függetlenségét fenyegető külső veszély elleni védelem fő erejét is a keresztes hadba szólított paraszti-plebejus erők adták, amely biztosíthatta volna az ország függetlenségét. A Dózsa vezette parasztháborúban az osztályharc és honvédelem kérdései összefonódtak.

A parasztháború betiltása, leverése, majd az ezt követő nemesi megtorlás azonban következményeiben nem a függetlenség megvédéséhez, hanem az ország középső és déli területeinek elvesztéséhez, folyamatában 1526-hoz — Mohácshoz vezetett.

A Dózsa-hagyomány történeti helye

Az 1514. évi magyar parasztháború szükségszerűen nem kerülhette el sorsát, a gyors bukást, a véres megtorlást, ugyanúgy, mint a többi európai parasztháború. De ahogyan nem állt előzmények nélkül, ugyanúgy volt folytatása is. Egy év múlva követte az alsó-ausztriai parasztfelkelés, majd 11 évvel később a német parasztháború. A Dózsa-féle parasztháború híd volt a huszita mozgalmak és a német parasztháború között.

A középkori parasztháborúk — néhány kivételtől eltekintve — elbuktak. E felkelések az objektív viszonyok éretlensége folytán még nem dönthették meg a feudális társadalmi rendet. De következményeikben jelentős a különbség a nyugat-európai, valamint a közép- és kelet-európai parasztháborúk között.

A nyugat-európai parasztháborúk többsége elősegítette a feudális társadalom magasabb szintjének kialakulását, a feudalizmuson túlmutató tendenciák kialakulását.

Az 1514. évi Dózsa vezette parasztháború leverése, a véres és kegyetlen megtorlás sem sajátíthatta ki és nem szüntethette meg a korábbi haladó fejlődés valamennyi elemét. De hasonlóan a közép- és kelet-európai feudális társadalmakhoz, a feudális társadalmi rend érett és bomló szakasza közé a parasztháború leverése után „beékelődött" a „késői feudalizmus" több évszázados szakasza. Ez azt jelentette, hogy Magyarországon — Kelet-Európa népeivel közös sorsot élve át — elmaradt, lelassult a társadalmi fejlődés, a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet Nyugat-Európához viszonyítva késéssel, csak a XVIII—XIX. században kezdődött el, akkor is feudális akadályoktól gátolva, torzítva, vontatottan, lassan haladt előre.

Dózsa parasztháborújával lezárult a XVI. századi magyar történelem ellentmondásossága mellett is lényegében a felemelkedést, a társadalmi haladást előrevivő jelentős történelmi szakasza. 1514 után a társadalmi haladás csak súlyos, évszázados küzdelmek útján jutott előre. De a középkori magyarországi és a későbbi évszázadok osztályküzdemeiben a Dózsa vezette parasztháború olyan haladó politikai, ideológiai, katonai hagyománnyá vált, amely szétválaszthatatlanul összeforrott a haladásért vívott osztályküzdelmekkel.

Az 1514-et követő évszázadokban a parasztháború a feudális nemesi tudatnak vált először integráns részévé — negatív példaként. A feudális nemesség igyekezett kisajátítani és meghamisítani a parasztháború emlékét, s mint elrémítő természeti csapásra, mint valami elkerülendőre és megelőzendőre emlékezett 1514 „forró nyarára". E nemesi szemlélet még a reformkor politikai gondolkodásában is tovább élt. A reformkori ellenzék egy része úgy érvelt reformjavaslatai mellett, hogy a parasztfelkelés, az „új 1514" csak akkor kerülhető el, ha reformokkal megelőzik.

Természetesen a néphagyomány a parasztháború leverését követő időben is közvetlenül, majd nemzedékről nemzedékre hagyva megőrizte és ápolta a „nagy parasztháború" emlékét, érthetően elsősor-

ban vallásos formában. Ismerünk korabeli töviskoronás Dózsa ábrázolást, amely szinte szenvedő „paraszti megváltóként" ábrázolja Dózsa Györgyöt, a parasztháború vezérét.

A néphagyomány, amely leoldozta a parasztháború áldozatát a tüzes trónról, ugyanakkor a szégyenoszlophoz kötötte Szapolyait, akit az ismert néphagyomány szerint isten azzal büntetett meg a Dózsával rendezett szörnyű „úrvacsoráért", hogy a misén „úrfelmutatáskor" újra és újra megvakult.

A forradalmi Dózsa-hagyomány és parasztháború képe csak később jelenik meg a magyar történelem politikai küzdelmeiben. A Dózsa-féle parasztháború kereszteseinek nevét viselték a kurucok a II. Rákóczi Ferenc által vezetett függetlenségi küzdelmekben.

Szélesebb mértékben a reformkori mozgalmakban jelentkezett ismét a Dózsa-hagyomány a feudális kereteket fenyegető, „érdekegyesítő" nemesi reformpolitika eszmevilágában. Kölcsey Ferenc programjának megfelelően, az alkotmány sáncai közé akarta emelni a jognélkülieket (a parasztokat) — a nemzet tagjaivá fogadva őket.

A népből jött, a népre támaszkodó plebejus erők: Petőfiék, Vasváriék, Táncsicsék azonban már a követendő példát látták Dózsában. Azonosulva vele, megfenyegették saját koruk Szapolyaiait és Werbőczyeit, hogy addig emeljék a népet az „alkotmány sáncai" közé, amíg az „csak kér" és „nem ragad". Petőfi Arany Jánoshoz írott levelében írta Dózsáról: „Én Dózsa Györgyöt a magyar történelem egyik legdicsőbb emberének tartom és szentül hiszem, hogy lesz idő... midőn Dózsának nagyszerű emlékszobrot fognak emelni."

Közeledve a jelenkorhoz, Petőfiék vonala egyenesen folytatódott Adyval és Derkovitssal. Az általuk ábrázolt kép Dózsáról és az 1514. évi parasztháborúról általános maradhatott, mert a XX. század haladó mozgalmainak a parasztság érdekében — ha változó körülmények között is —, hasonló problémákkal kellett megküzdenie.

Ady Endre egyik cikkében szintén szobor felállítását követelte Dózsa Györgynek. Forradalmi verseiben, cikkeiben választ ad arra is, hogy miért: „hogy mi se felejtünk, hogy komoly a mi harcunk. Dózsa György beszélne a nyomorgó, Amerikába szökő magyar nép, a tanítók, vasutasok, intellektuelek, tisztviselők, iparosok, kereskedők helyett. Az egész munkás Magyarország helyett, melyet nagy urak és nagy papok jobban nyomnak, mint valaha." Ady 1907-ben ismét hangsúlyozza egyik cikkében, hogy Dózsa György bemocskolt alakja azt jelképezi, hogy „mágnások, püspökök és cselédeik ne uralkodjanak Magyarországon".

Az imperializmus korában a szövetségi politika kialakítására törekvő munkáspártok felismerték Dózsa György és az 1514. évi parasztháború emlékében rejlő mozgósító, forradalmasító erő lehetőségét. A Szociáldemokrata Párt a dualizmus politikai harcaiban, a Kommunisták Magyarországi Pártja a két világháború közötti időszakban adott ki olyan munkákat, amelyek az uralkodó osztályok érdekeinek megfelelő értékelési kísérletekkel szemben a haladást, a forradalmit mutatták ki a parasztháború felidézésében.

Az első magyar proletárdiktatúra, a Magyar Tanácsköztársaság, a magyar nép legnagyobb hősei között ünnepelte Dózsa Györgyöt. A parasztháború emlékét — mint haladó történelmi hagyományt — több kiadványban örökítette meg. A magyar kommunisták a két világháború között a Werbőczy-évet tartó „úri Magyarország" a magyar paraszti-plebejus tömegek ellenállásának és emlékének meggyalázásával szemben állították, hogy Dózsa csak első nagy alakja a népmozgalmak hősei ama sorozatának, amely Táncsicsban, Petőfiben, Szántó Kovács Jánosban, Áchim Andrásban folytatódik: „Az elnyomott osztályok felszabadulásra törő osztályharcának vezetői ők: és így nemzeti hősök" — hangoztatták a magyar kommunisták.

Mindezek a példák azt bizonyítják, hogy a középkori Magyarország és a későbbi évszázadok harcaiban a Dózsa-féle parasztháború olyan forradalmi hagyománnyá vált, amely szétválaszthatatlanul összeforrott a társadalmi haladásért vívott osztályküzdelmekkel. A parasztháború a magyar történelemben a későbbi parasztfelkelések, a társadalmi haladást előrevivő nagy osztályküzdelmek haladó ideológiai örökségét képezte.

Az 1514. évi Dózsa vezette parasztháború, mely történelmünk egyik kiemelkedő forradalmi hagyománya, szocialista társadalmunkban vált igazán és teljesen egész dolgozó népünk sajátjává.

1945 után, a felszabadulást követő politikai küzdelmekben, a munkáshatalom győzelméért vívott osztályharcban, a munkásosztály és a parasztság együttesen folytatott küzdelmeiben, az új, szocialista társadalom megteremtéséért vívott harcban váltak gyakorlati valósággá azok a célkitűzések, amelyekért a forradalmi elődök évszázadokon át harcoltak.

Felszabadult, szocialista társadalmat építő népünk haladó történelmi hagyományaink legfontosabbjai közé sorolja a Dózsa-féle parasztháborút. Szocializmust építő népünk az utódok hálájával idézi fel és ápolja Dózsa György és az 1514. évi parasztháború emlékét.

Van valami jelképes abban, hogy a szocialista társadalmat építő népünk eltávolította helyéről a magyar jobbágy-parasztság röghözkötését törvénybe iktató Werbőczy szobrát. S abban is, hogy a haladó és forradalmi elődök követelését valóra váltva szocialista társadalmunk szobrot állított Dózsának, a parasztháború emlékének Budán, ott, ahonnan a keresztes hadjárat elindult, Cegléden, ahol a parasztháborút Dózsa meghirdette és elindította.

Az 1514. évi Dózsa-féle parasztháború mint haladó politikai ideológiai hagyomány, az évszázadok során szétválaszthatatlanul összeforrott hazánk határain túl a Duna völgyi népeknek a társadalmi előrehaladásáért vívott közös, együttesen vívott osztályküzdelmeivel is. A Dózsa vezette parasztháború, s a későbbi századok osztályküzdelmei bizonyítják, hogy a Duna völgyi népeknek az elnyomás, a kizsákmányolás, a társadalmi haladásért vívott harca akkor volt eredményes, amikor erőiket egyesítve együttesen léptek fel a felemelkedést és haladást gátló retrográd erők ellen.

A Dózsa-évforduló megünneplése emlékezés. Az emlékezés, a haladó történeti tradíció felidézése növeli egész népünk szocialista meggyőződését, a történelmi tanulságok erősítik egységünket, hazánk és a szocialista útra lépett szomszédos testvéri, baráti országokkal való szövetségünket. Ehhez ad az évszázadok távlatából is segítséget a Duna völgyi népek összefogását megtestesítő Dózsa-tradíció.

TÓTH LAJOS VEZÉRŐRNAGY:

ELNÖKI ZÁRSZÓ

Felolvasó emlékülésünk most elhangzott előadásai felidézték előttünk — ha csak vázlatosan is — a XV—XVII. századi antifeudális mozgalmak, mindenekelőtt az 1514. évi magyar parasztháború kirobbanásának társadalmi-politikai hátterét, ideológiájának arculatát és hadművészeti problémáit. Méltóképpen emlékezve ugyanakkor Dózsa György alakjára, a késői középkori Magyarország legnagyobb parasztháborúja vezérének társadalmi-politikai szerepére és katonai-hadművészeti tevékenységére. Dózsa György a középkori Európát végigsöprő parasztháborúk egyikének, az 1514. évi magyarországi parasztháborúnak volt egy személyben társadalmi-politikai szervezője, forradalmi vezére és katonai irányítója, vezetője.

A Dózsa vezette magyar parasztháború — amit az előadások is hangsúlyoztak — valóban részét képezte azoknak a XV—XVII. századi nagy európai népi megmozdulásoknak, amelyekben a parasztok és plebejusok a feudális rend oly erőteljesnek tűnő falait döngették és megingathatatlannak hitt épületét megremegtették — szinte az egész kontinenst átfogóan.

A parasztháborúk kimenetele nagymértékben befolyásolta a társadalmi fejlődés későbbi irányát. Céljai — ösztönösen, vagy vezetői által is megfogalmazva — a feudális rend konzerválása ellen, a haladás, a társadalmi fejlődés irányába mutattak, a paraszti-polgári árutermelés, a polgári átalakulás, a jobbágyok korlátlan elnyomásának megszüntetése érdekében érvényesültek.

Az 1514. évi magyar parasztháború is magán viselte mindazokat az alapvető jegyeket, jellemvonásokat, amelyek az európai parasztfelkeléseket jellemezték. Sajátosságai mellett is erősen rokonvonásokat mutat a korabeli környező közép- és kelet-európai országok parasztmozgalmaival. Ezek hangsúlyozása mellett szeretném e zárszó keretében egy lényeges momentumra ismételten ráirányítani a figyelmet az 1514-es év forradalmi eseményei kapcsán. Nemcsak azért, mert ez bizonyos vonatkozásban a magyar parasztháború sajátosságaként is felfogható és értékelhető, hanem mindenek előtt azért, mert szorosan összefügg Dózsa személyiségével, egyéni képességeivel, mindenekelőtt pedig katonai vezetőkészségével és tudásával.

E lényeges momentum, amelyre utalni kívánok, Dózsa hadvezéri képessége. Ez azért is kiemelkedően fontos kérdés, mivel szemben a nyugat-európai parasztháborúk többségével, az 1514. évi Dózsa-féle parasztháborúban a küzdelem rendkívül heves volt, katonailag szinte egyenértékű haderők összecsapása, amelyet — egyéb tényezőkön kívül — csaknem bizonyosra vehetően Dózsa katonai, szervezői és vezetői tehetsége magyaráz.

Azt a feltételezésünket, sőt meggyőződésünket, hogy Dózsa nem mindennapi katonai vezetői tehetség volt, mindenekelőtt a korabeli krónikaírók támasztják alá, akik ugyanakkor, amikor — osztályszempontoktól vezéreltetve — minden lehető rosszat és elmarasztalót mondanak Dózsáról, határozottan kiemelik hadvezéri tehetségét és ilyen vonatkozásban alig leplezett tisztelettel írnak róla. „A csatarend felállításában, utasításaival, övéinek buzdításával, vitézségre ösztökéléssel a legjobb vezérnek bizonyult, viaskodásban a legjobb katonának" — írja róla többek között Joviust.

A XVI. századi magyar parasztháború eseményeinek és hadműveleteinek hadtörténeti elemzése is az idézett krónikás szavait támasztják alá. Következtetésünk ennek az elemző munkának az alapján is csak az lehet, hogy Dózsa rendelkezett mindazokkal a katonai vezetői kvalitásokkal, amelyek hadvezérré avathattak valakit e korban.

Dózsa kitűnő katonai taktikus volt, aki ismerte a szervezés, a kiképzés, az ellátás, a várvívás, egyszóval a korabeli katonai gyakorlat minden fortélyát. Fizikailag erős, jó fegyverforgató, személyileg pedig rendkívül bátor volt. Taktikai és stratégiai vezetésben éles szem és jó helyzetmegítélő képesség, határozni tudás, kitűnő tervezés és a harci, illetve hadászati események biztos kezű irányítása jellemezte. Jó emberismerő lehetett, kitűnően érthetett nyelvükön és szuggesztív egyéniségével lelkesedést, a csüggedőkben pedig reményt tudott ébreszteni.

Végül — s ez valóban csak a nagy hadvezéreknek adatott meg — áttekintő képessége jóval nagyobb területet fogott át, mint amennyit a katonai mesterség igényelt: országos méretekben gondolkodott és kora magyar társadalmának legégetőbb kérdéseire keresett választ. Dózsa — éppen e tulajdonságai folytán — népünk késő középkori történetének olyan kimagasló alakja volt, akinek személyében a politikai vezető, a parasztforradalmár és vezér típusa egyesült, egybefonódott a bátor katona, a kiváló képességű katonai vezető, a hadvezér legfőbb jellemvonásaival.

Mindez érthetővé teszi, hogy a földesúri, majd a tőkés osztály miért fordult gyűlölettel Dózsát jelentő minden emlék, hagyomány ellen és lépett fel tűzzel-vassal, terrorral a Dózsát idéző haladó gondolkodású emberekkel, hazafiakkal szemben.

A Dózsa-tradíció olyan politikai-ideológiai hagyomány népünk körében, amely szétválaszthatatlanul összeforrott a haladásért vívott társadalmi- és osztályküzdelmekkel, a Duna völgyi népek eszmélésének és összefogásának előrevivő folyamatával. Dózsa neve és az általa vezetett harc a későbbi parasztfelkelések példáját és ideológiai örök-

ségét képezte. Felidézték alakját, példáját, szellemi hagyatékát történelmünk nemzeti, polgári demokratikus és szocialista mozgalmai is. Keresztes hadának nevét viselték a kurucok, 1848-ban pedig a plebejus balszárny jelképe. Zászló volt az agrárszocialista mozgalmakban, a XX. század eleji demokratikus törekvésekben, az ellenforradalom és a fasizmus elleni harcban, a háború elleni küzdelemben.

Dózsa hagyatéka, évszázadok óta élő példája a szocialista Magyarországon vált igazán népünk sajátjává. A felszabadulás után a parasztság tömegeit lelkesítette új életünk megteremtésében. Több mint négyévszázados küzdelem után a dolgozó nép szabad hazájában vált ismét a nagybirtokrendszer szétzúzásának zászlajává, valamint az új paraszti élet, a termelőszövetkezeti mozgalom jelképszerűen gyakori névadójává. Az osztályellenséget rettegéssel eltöltő név, a parasztvezér alakja, tette — ma a dolgozó tömegek tiszteletével övezve — történelmünk dicső lapjaira került.

Felolvasó emlékülésünk végére érve, megköszönöm a referátumok tartóinak, hogy fáradságos kutatómunkájukkal gazdagították, tartalmasabbá és értékesebbé tették a mindannyiunk számára oly sokat jelentő Dózsa-tradíció felelevenítését, ápolását. Köszönetet mondok kedves vendégeinknek, minden jelenlevőnek, hogy megjelenésükkel megtisztelték felolvasó emlékülésünket, amelyet ezennel berekesztek.

TANULMÁNYOK

A PARASZTI MILÍCIÁK A KÖZÉPKORI EURÓPA HADSEREGEIBEN

BOROSY ANDRÁS

I.

Az európai népvándorlás népei katonai demokráciában éltek. Az összes szabadok harcosok voltak; a nép és a haderő majdnem azonos fogalmat fejeztek ki. Talán helytelen szóhasználat, ha ezt általános hadkötelezettségnek nevezzük. A vándorló germán, szláv vagy lovasnomád népek szabadjait nem kellett katonai szolgálatra kötelezni, hiszen a harc, a zsákmányolás volt a társadalmi emelkedés egyetlen útja s a harcban való részvétel volt a politikai jogok gyakorlásának feltétele. E népi tömeghadseregek mellett igen korán kialakultak a hivatásosnak mondható, kisebb létszámú elitcsapatok is, amelyeket a vezér vagy uralkodó tartott fenn. Ezek az uralkodó környezetében éltek (kíséret, Gefolgschaft, druzsina, housecarlok, nyögérek stb.). Fegyverzetük tökéletesebb, kiképzésük, harcképességük magasabb fokon állt, mint a népi tömeghadseregé. A hadjáratokban elsősorban az ő fegyvereiktől függött a győzelem, övék volt a zsákmány és a dicsőség oroszlánrésze. A kíséret az első megjelenési formája a hivatásos, elithadseregnek, amely az európai hadszervezet fejlődésének egyik vonala lesz: útja a lovasságon, a zsoldosseregeken keresztül vezet a XIX. századig. A XIX. században egyesül azután a másik vonallal, a népi tömeghadseregek vonalával, amely a katonai demokráciában élő népek néphadseregétől a különböző típusú városi és parasztmilíciákon keresztül vezet a XIX. századig, amikor kialakulnak az általános hadkötelezettségen alapuló nemzeti hadseregek — hivatásos kerettel.

A jelen tanulmányban a második vonallal óhajtunk foglalkozni, illetőleg annak egy részével, a parasztmilíciákkal. Hadtörténeti szempontból talán kevésbé érdekes e vonal vizsgálata, mint a másiké, mert néhány kivételtől eltekintve (Svájc, ditmarsok, husziták, bizonyos fokig az angol gyalogos íjászok) e milíciák nem sokkal vitték előre a hadművészet fejlődését, annál érdekesebbek a kérdés társadalomtörténeti vonatkozásai: hogyan és milyen mértékben vett részt a parasztság e milíciák révén a honvédelemben?

A nomád népek letelepedése után a nomád pásztorkatona parasztkatonává válik. Katonai szerepe még sokáig nem szűnik meg (van-

nak területek, ahol az egész középkoron át megmaradt) katonai értéke, felhasználhatósága azonban lényegesen kisebb lesz. A nomád pásztor életmódjától a harc nem idegen, hiszen állatállományát szinte folytonos harcban kell megvédeni, s gyarapítani is legjobban harccal, rablással, zsákmányolással tudja. Az állatok ellátásával kapcsolatos munkája nem veszi idejét annyira igénybe, hogy egy hadjáratban való részvétel nehézséget jelentene számára.

A parasztot életformája már sokkal kevésbé predesztinálja a harcra. Jobban elfoglalja a földművelés nehéz és sok időt igénybe vevő munkája. Számára jelentős anyagi kárt jelent, ha részt kell vennie egy hadjáratban, hiszen kora tavasztól késő őszig keményen kell dolgoznia, hogy földje megteremje a saját és családja megélhetéséhez szükséges élelmet. Szabad ideje csak télen van — télen azonban nincsenek hadjáratok. Életformája nem is követel akkora harciasságot, a fegyverforgatásban való olyan fokú jártasságot, mint a pásztoré. A vérségi kötelékek lazulása következtében a paraszti lakosság jobban szétszóródik, a közös fegyvergyakorlatok egyre nehezebben szervezhetők meg. A paraszt számára tehát a katonai szolgálat terhet, kötelezettséget kezd jelenteni. Az élelmiszer-termelés biztosítása érdekében a korai feudális állam és hadsereg vezetői nem is kívánják már, hogy minden szabad paraszt katonai szolgálatot teljesítsen. Ez nem is lenne megvalósítható. Csak *bizonyos hányaduktól* követelik meg a katonáskodást, előírva, milyen fegyverzettel kötelesek megjelenni a hadjáratot megelőző seregszemlén. A hadra kelést szabályozó törvényekből kiderül, hogy a parasztkatonát olykor kötelezni kellett rá, hogy fegyvereit *megőrizze* és *ne adja el,* s hogy a seregszemlén ne jelenjék meg az előírtnál *silányabb* fegyverzetben, abban a reményben, hogy így nem kerül az első sorokba, sőt esetleg haza is küldik. Mindez nomád harcosoknál elképzelhetetlen.[1]

A parasztkatona jelentősége a feudalizmus virágkorában egyre kisebb. A kíséret elitcsapataiból feudális lovashadseregek fejlődtek ki. E lovashadseregek vívják meg lényegében a középkor hadjáratait, ütközeteit s belőlük alakul ki a feudális társadalom felső, sőt középső rétege. A parasztkatona, az általános népfelkelés harcos közszabadja jelentéktelen mellékszereplővé válik a középkori Európa harcmezőin. Háttérbe szorulása a különböző országokban nem egyforma mértékű. Néhol szigorú tilalmak szabályozzák a nem nemesek fegyverviselését, másutt viszont jelentős paraszti fegyveres alakulatokkal találkozunk az egész középkor folyamán. E különbségek társadalmi gyökereit nem nehéz felfedeznünk: a parasztságnak a katonai szolgálatból való kiszorulása, nem fegyverviselővé válása mindig a nagyobb mértékű társadalmi süllyedést jelenti. Azokon a területeken, ahol a parasztság nem, vagy alig fegyverviselő, teljesebb a feudális nemesség osztályuralma, a paraszti fegyveres erők létezése viszont az elnyomás, az osztályuralom kisebb mértékére mutat. Európa egyes helyein pedig

[1] Entwicklungsgeschichte des deutschen Heerwesens. Szerk.: *E. v. Frauenholz, W. Elze* és *P. Schmitthenner,* I. k. *E. v. Frauenholz:* Das Heerwesen der germanischen Frühzeit, des Frankenreiches und des ritterlichen Zeitalters, München, 1935., 15. o.

— éppen ott, ahol a paraszti seregekről a legtöbbet hallunk — szabad, feudális elnyomástól mentes paraszttársadalmakkal találkozunk.

A középkori Európa háborúiban a nem nagy létszámú, nem is fegyelmezett, de kiválóan felszerelt és kiváló harcosokból álló feudális lovas — Európa legtöbb országában *lovaginak* nevezhető — seregek megfelelőnek, elegendőnek bizonyultak. Általában egymás közt háborúztak s csak kivételesen csaptak össze nagyobb létszámú seregekkel, amelyekkel szemben azonban a fegyverforgatásban való nagyobb jártasságuk, jobb felszerelésük biztosította számukra a szükséges fölényt. A XIV., XV. és XVI. században a feudális lovasseregeknek népi csapatokkal való kiegészítéséről hallunk. Nem gondoljuk, hogy ez egyetlen okra volna visszavezethető, de e változás egyik oka valószínűleg az a körülmény volt, hogy a különböző országok nagyrészben csökkenő harci értékű feudális seregei nagyobb létszámú, szilárdabb fegyelmű, stabilabb szervezetű, vagy harciasabb ideológiától fűtött ellenfelekkel (törökök, husziták stb.) kerültek szembe, s ezekkel szemben gyengéknek bizonyultak. A legtöbb országban megpróbálták feleleveníteni a jogilag teljesen meg nem szüntetett, de a gyakorlatban jelentéktelenné vált paraszti milíciákat, vagy igyekeznek a parasztságot más módon belevonni a honvédelembe. E kísérletek közé tartozik a magyarországi telekkatonaság intézménye is.[1/a] E próbálkozások a különböző országokban nem egyforma mértékben sikerültek. Ahol a parasztság nem volt fegyvertelen, sőt talán egyébként is részt vett a honvédelemben, ott az ilyen kísérletek nem ütköztek különösebb nehézségbe. Ahol viszont a parasztság csaknem teljesen le volt fegyverezve s nemzedékek óta elszokott a komolyabb hadakozástól, ott e parasztmilícia feltámasztásának kísérletei csekély eredménnyel jártak.

E felújított parasztmilíciák nem tartoznak az európai hadszervezet fejlődésének fő vonalába. A fejlődés fő iránya a hűbéri-lovagi hadszervezet hanyatlása után a zsoldosseregek felé mutat. A felújított parasztmilíciák fejlődésének vizsgálata ennek ellenére nem érdektelen. Ezek az általában nem döntő jelentőségű, de meglepően hosszú ideig fennálló alakulatok tartják fenn a zsoldosseregek korszakában az európai hadszervezetre jellemző általános hadkötelezettség elvét.

Vizsgálatunk azért is rendkívül tanulságos, mert világosan mutatja, hogy megváltozott gazdasági-társadalmi viszonyok esetén lehetetlen

1/a *Borosy András:* A telekkatonaság és a parasztság szerepe a feudális magyar hadszervezetben. Budapest, 1971. (Értekezések a történeti tudományok köréből. U. S. 60.)

[2] Az általános fejlődést ismertető irodalomból a következőket emeljük ki: *B. Gatti:* Allgemeine und Kriegs-Geschichte. 2. Theil. Mittelalter, Bécs, 1866. (Oesterreichische Militär—Bibliothek 11. Band); *H. Meynert:* Geschichte des Kriegswesens und der Heeresverfassungen in Europa. I. k., Bécs, 1868., *N. S. Galitzin:* Allgemeine Kriegsgeschichte aller Völker und Zeiten. II. Abt. Das Mittelalter, I—II. Kassel, 1880. és 1885.; *M. Jähns:* Handbuch einer Geschichte des Kriegswesens von der Urzeit bis zur Renaissance, Lipcse, 1880.; *M. Jähns:* Heeresverfassungen und Völkerleben. Berlin, 1885.; *G. Köhler:* Die Entwickelung des Kriegswesens und der Kriegführung in der Ritterzeit von der Mitte des 11. Jahrhundersts bis zu den Hussitenkriegen. I—III. Boroszló, 1886—1889.; *O. Hintze:* Staatsverfassung und Heeresverfassung. Drezda, 1906. (Neue Zeit- und Streitfragen, 4.); *J. Hoops:* (Szerk.) Reallexikon der germanischen Altertumskunde. I—IV. Strassburg, 1911—1919.; *H. Delbrück:* Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte. I—III. II. kiadás, Berlin, 1920—1923.; *C. W. C. Oman:* A History of the Art of War. I. k., New York, é. n. (1960 körül) — az 1924-es londoni kiadás változatlan utánnyomása, Cambridge Medie-

egy régi hadszervezet hosszú ideig igénybe nem vett elemeit változatlanul felújítani. Az erre irányuló kísérletek sorsa szorosan összefügg a társadalom szerkezetével, mint ahogyan az egyes népek, országok egész hadszervezete is szorosan összefügg az illető nép, vagy ország társadalmi struktúrájával.[2]

Az eddig mondottak kifejtése céljából át kell tekintenünk ebből a szempontból Európa különböző országai és népei hadszervezetének fejlődését, ezen belül a parasztság katonai szerepének alakulását és — ha van ilyen — a parasztmilícia, az általános hadkötelezettség felújításának kísérletét s e kísérlet eredményeit. Mivel Európa különböző országai hadszervezetének problémái igen szerteágazóak s kérdéscsoportonként történő felsorolásuk az áttekinthetőséget csak nehezítené, az egyes népek és országok hadszervezetének számunkra legfontosabb kérdéseit népek és országok szerint tárgyaljuk. A kelet-európai népeket vesszük sorra először, amelyek kialakulásában a germán népvándorlásnak kisebb szerepe volt: az oroszokat, lengyeleket, cseheket, a bizánci fejlődés hatása alatt álló balkáni szlávokat, majd a románokat. Utánuk következnek a germánok, elsősorban, a frankok, a németek, franciák, majd a skandinávok, angolok, olaszok, spanyolok és portugálok.

Az egyes országok parasztmilíciájának történetét általában addig az időpontig vázoltuk fel, ameddig az fennállott. Ez az időpont az egyes országok esetében nagyon is különböző, innét a látszólagos ellentmondás, hogy az egyes parasztmilíciák ismertetését különböző évszázadokig, különböző időhatárokig vezetjük.

II.

A *szlávok* a VI—VIII. században nemzetiségi és törzsi szervezetben, katonai demokráciában éltek. Ennek szervei a népgyűlés (illetve törzsi gyűlés), az öregek tanácsa és a fejedelem. A fejedelemnek volt saját fegyveres osztaga is. A szlávok hadseregeiben minden szabad férfi harcolt. A sereg szervezetének alapja a törzsi és nemzetségi szervezet volt. Egy-egy nemzetség fegyveres erejét a nemzetségfő vezette. Fegyverzetük rövid kopja, pajzs, íj, rövid mérgezett nyíl, kard, bárd, olykor páncéling.[3]

A katonai demokráciában élő szláv törzsekből a IX. századtól kez-

val History VI. k., Cambridge, 1926., 785—813. o. (*A. M. Thompson:* The Art of War to 1400 és *A. Abram:* Chivalry) VIII. k., Cambridge 1936., 646—659. o. (*C. W. C. Oman:* The Art of War in the Fifteenth Century); *W. Erben:* Kriegsgesichte des Mittelalters, München und Berlin, 1929., Beiheft 16. der Historischen Zeitschrift.; *P. Schmitthenner:* Krieg und Kriegführung im Wandel der Weltgeschichte, Potsdam, 1930.; *E. v. Frauenholz—W. Elze-P. Schmitthenner* (Szerk.): i. m.; *E. R. Huber:* Heer und Staat in der deutschen Geschichte, Hamburg, 1938.; *H. Conrad:* Geschichte der deutschen Wehrverfassung. I. k., München, 1939.; *F. Lot:* L'art militaire et les armées au moyen âge en Europe et dans le Proche Orient. I—II. Párizs, 1946.; *M. Bloch:* La société féodale. Les classes et le gouvernement des hommes. Párizs, 1949.; *St. Andrzejewski:* Military Organization and Society. London, 1954.; *H. Mitteis:* Der Staat des hohen Mittelalters. 5. kiadás, Weimar, 1955.; *R. C. Smail:* Crusading Warfare (1097—1193). Cambridge. 1946.; *H. Sproemberg:* Die feudale Kriegskunst (Beiträge zur belgisch-niederländischen Geschichte, Berlin, 1959., 30—55. o.) — Benne a hazánkban hozzá nem férhető *J. F. Verbruggen:* Krijgskunst in West-Europa in de Middeleuwen. I. k., Brüsszel, 1954. c. fontos művének részletes ismertetése; *Razin:* A hadművészet története. I—II. k., Budapest 1960. és 1961.

3 *Razin:* i. m. II. k., 33—41. o.

dődőleg feudális államok alakultak ki, melyek közül a legjelentősebb Oroszország. A kijevi Oroszország hadseregeiben a fejedelmek és bojárok kíséretei, druzsinái képviselték a legnagyobb erőt. Ezek lovascsapatokból álltak, felszerelésük lándzsa, pajzs, kard, láncing. Külsejük Nagy Károly lovasságáéhoz hasonló.[4] A fejedelmek és bojárok zsoldosokat is tartottak, ezek nagyobbrészt könnyűfegyverzetű lovasnomádok: besenyők, magyarok, kunok. Az orosz hadsereg másik eleme a városok és falvak milíciája (vój-ok) — az ősi szláv népfelkelés utóda. E tömeges, gyengén felszerelt katonaság ideológiai mozgatója a gyengülő vérségi-nemzetségi kapcsolatok helyett inkább a keresztény vallás. A városi vój-okról többet hallunk, mint a falusiakról. Úgy látszik, ez utóbbiak kevesebbet szerepeltek. Mivel a középkori források igen szűkszavúak, az egyes szerzők véleménye a vój-ok harci szerepléséről igen eltérő. Találkozunk olyan — nehezen hihető — véleménnyel is, mely szerint a falusi milícia *sohasem* szerepel,[5] de van olyan nézet is, hogy általában a népfelkelés az óorosz hadszervezet legdöntőbb eleme.[6] Szerintünk aligha lehet kétséges, hogy a középkori orosz hadsereg legértékesebb eleme a nehéz- (bár az egykorú nyugat-európai lovasságnál könnyebb) fegyverzetű druzsinák voltak, azonkívül a lovasnomád népek harcosai közül kikerülő könnyűlovas zsoldosok. De az is bizonyos, hogy a gyalogság szerepe lényegesen nagyobb volt, mint Nyugat-Európában és harcértéke is magasabb, mint a nyugati feudális hadseregek gyalogosaié. Ennek legdöntőbb bizonyítéka az orosz gyalogos csapatok kiváló helytállása a német lovagrend ellen vívott 1242-es „jégmezei" csatában. Az is kétségtelen, hogy a városi milícia szerepe jelentősebb volt, mint a falusié.

A *mongol* hódítás korában az orosz népi milícia szerepe lényegesen megnőtt. A nagy veszély szükségessé tette a néptömegek nagyobb mértékű bevonását a honvédelembe. Ezt megkönnyítették a mongolok egyes közigazgatási újításai is: ők rendelték el és szervezték meg a nép általános összeírását — kiterjesztve azt a falusi lakosságra is. Sok várost pusztítottak el s ezzel csökkentették a városi milícia jelentőségét. A moszkvai nagyfejedelmek átvették a mongoloktól a népösszeírás gyakorlatát s ennek segítségével mozgósították a Kulikovo-i csatában (1380) szereplő nagylétszámú gyalogos csapatokat: a nagyfejedelem „mindenféle embereket gyűjte katonának."[7]

A mongol uralmat végképpen lerázó és egyre erősödő moszkvai *cári hatalom* érthető módon nem akarta nélkülözni a népi milícia tömegerejét, amelynek jelentős része volt a mongol iga lerázásában. III. Iván korától (1462—1505) Nagy Péter gyökeres hadszervezeti újításáig a népi milíciák állandóan szerepelnek az orosz hadseregekben. Gyakran említenek a források a cári seregekben szolgáló felfegyverzett parasztokat („ratniki", „rublennaja raty", „dotocsnyije ljugyi"), 1462

[4] *C. W. C. Oman:* i. m. II. k., 323. o.
[5] *Karamsin:* Geschichte des russischen Reiches. V. k., Riga, 1823., 313. o. — „Kaufleute und Bürger bewaffneten sich nicht ohne das höchste Not, *Landleute niemals.*"
[6] Geschichte der UdSSR. I. k., Feudalismus 9—13. Jahrhundert, Berlin, 1957., Erstes Halbband, 171. o.
[7] *Razin:* i. m. II. k. 261. o.

után minden birtokos 100 vagy 200 csetverty (ekealj) föld után volt köteles egy ratnik-ot kiállítani, íjjal, alabárddal, nyárssal felfegyverezve („ekekatonaság").

IV. Iván korában a népi milícia fegyverbe állítása rendszertelenné válik. Az 1550-es évek reformjai után azután minden 100 csetverty föld után kellett egy lovast kiállítani, hosszúnak ígérkező hadjárat esetén 2 lóval. Aki kevesebb embert állított ki, mint amennyit földjének nagysága alapján köteles lett volna, attól földje egy részét elkobozták. Az „ekekatonákat" támadó háborúkban is felhasználják, elsősorban építkezésre, útcsinálásra, táborőrzésre, de olykor ütközetekben is részt vesznek. Felszerelésük egykorú források szerint[8] még a XVI. század derekán is eléggé hiányos volt.

A nyugati orosz területek (Litvánia) XVI. századi hadserege egészen nemesi és lovas. 8—11 „sluzbhy" föld után kellett egy lovast kiállítani. Ha egy nemesnek csak annyi „sluzbhy" földje van, amennyi egy lovas kiállításához szükséges, csak egyedül köteles fegyvert fogni. Az 1560-as években már minden 2 lovas mellé egy gyalogost is fel kellett szerelniük.[9]

Az orosz „ekekatonák" 1545 és 1613 közti szerepéről számos adat tájékoztat bennünket. Kiállításuk aránya változatos, szolgálatuk időtartama bizonytalan. A hadseregben szolgálókért otthonmaradó hozzátartozóik kezeskednek. Napszámosok, idegenek, kockajátékosok nem kívánatosak, mert az ilyenek könnyebben megszöknek. Általános felkelésre csak egyszer, 1612-ben a lengyelek ellen került sor. 1613 után a tömeges felkelést ritkán veszik igénybe. Részben pénzzel váltják meg az „ekekatonát". A kisebb létszámban kiállított „ekekatonákat" a kialakuló ezredekbe sorozták be, melyek fokozatosan reguláris katonasággá alakulnak át. A katonaállítás aránya nem volt állandó. Általában 100 telek állít ki egy lovast és egy gyalogost, emellett „a számos fiúval rendelkező családból emelnek ki" egy vagy két fiút. A katonaállítás történhetik 5, 10, 20, 30, 50, 100 telek alapján is. Megbízottak végezték, akik megfelelő kormányhivataloktól kapták meg a megfelelő adatokat: kinek mennyi földje van. A meghatározott számú katona kiállítására határidőt állapítottak meg. Feljegyezték, ki jött meg idejében a kijelölt helyre, ki késett s ki nem küldött elég katonát. Feljegyezték a kiállított emberek számát, fegyverzetét, a ki nem állított emberek fejében elküldött pénzösszeget, minderről könyveket fektettek fel és beküldték a megfelelő központi prikáznak s értesítették a cárt és a moszkvai pátriárkát is. A XVII. században e parasztkatonák fegyverzete állandóan javul, fokozatosan reguláris katonasággá válnak.[10] Még a Nagy Péter-féle hadseregreform után is a földbirtokosok földjeinek arányában állítják ki az újoncokat, s

[8] *Karamsin:* i. m. IX. k., Lipcse, 1827., 282. o.
[9] *G. Vernadsky:* Russia at the Dawn of the Modern Age, New-Haven, London, 1959., 190. és 223. o.
[10] *Brix:* Geschichte der alten russischen Heereseinrichtungen von den früheren Zeiten bis zu den von Peter dem Grossen gemachten Veränderungen. Berlin, 1867., 54., 98., 124., 167., 268., 386—389. és 435. o.

így a földbirtok területének nagysága lesz a teljesen más jellegű XVIII. századi orosz hadsereg alapja is.[11]

A feudalizmus kialakulása előtt a többi szlávokhoz hasonlóan, a *lengyeleknél* is az általános népfelkelés volt a honvédelem alapja.

A lengyel harcostársadalom rétegzett. Alsó rétegének („gregarii milites", „militelli") katonai funkciója a XIII. század derekáig hasznos, utána azonban a páncélos lovagi seregek feltűnésével idejétmúlttá válik, társadalmi megbecsülése hanyatlik, s némely helyen megmarad mint törpe nemesség, máshol beleolvad a parasztságba. A szabad parasztok a XIII. században még hadkötelesek. Expeditio generalis esetén meghatározott 1/20 vagy 1/10 részük köteles fegyvert fogni („decimi"). Védelmi háború esetén a mozgósítás a szolgákra is kiterjedt („defensio terrae"). A feudalizáció során a lengyel parasztok többsége jobbággyá lett. A lengyel nemesség viszonylag tömeges társadalmi képződmény — sok a kisnemes —, a lengyel állam központi hatalma pedig még középkori mértékkel mérve is igen gyenge. A parasztság elnyomatása és fegyvertelenné válása így igen nagy mértékű volt. A paraszt kötelessége volt a várak javítása és karbantartása („powoz—podwoda—przewod"), a fatörzsekből készült sáncok építése („przesiska"), a várak és határok őrzése („narok"). Nagy veszély esetén a XIV. században is fegyverbe szólíthatták az összes szabad és nem szabad parasztokat is, de erre nagyon ritkán került sor, s a király jogait a különböző immunitások e téren is korlátozták. Nagy Kázmér hadseregreformja (1360-as évek) értelmében a szabad parasztok („kmeton"-ok) is katonáskodtak. E jogukat azonban még Nagy Lajos életében (1382 előtt) elvesztik.

Tény, hogy a XVI. század második felében Báthory István korában Lengyelország semmiféle használható gyalogsággal nem rendelkezik. Báthory valószínűleg magyar mintára szervezi meg a lengyel „telekgyalogságot" („peditatus iugeralis", „piechota lenowa", „piechota wybraniecka"). Az 1578-as országgyűlés foglalkozik velük először, de csak az 1590-es hozza meg a róluk szóló törvényt. Eszerint a királyi birtokon minden 20 jobbágytelek állít ki egy gyalogos katonát („wybraniec"). A wybraniec és utódai minden jobbágyi szolgáltatás alól fel vannak mentve, terheiket elosztják a 20 telken élő többi jobbágy

[11] Az orosz és szláv fejlődésre l. elsősorban a modern, összefoglaló jellegű műveket: *Razin:* i. m. II. k., 57—59., 93—94., 100., 135., 141., 156., 264., 288—289., 311—313. o.; Geschichte der UdSSR. I. Feudalismus 9—13. Jahrhundert, Berlin, 1957., 168—171. o.; II. Feudalismus, 14—15. Jahrhundert. Berlin, 1958., 157—160. o.; Világtörténet. III. k., Budapest, 1963., 451. és 790. o.; IV. k., Budapest, 1963., 458. o.; Geschichte der Völker der Sowjetunion. Bern, 1945—1946.; I. l. k., 121., 331. o.; I. 2. k., 220., 271—272. o.; *G. Vernadsky:* Kievan Russia. (A History of Russia II.) New-Haven, 1948., 192—193. o.; *G. Vernadsky:* The Mongols and Russia. (A History of Russia III.) New-Haven 1953., 363—365. o.; *G. Vernadsky:* Russia at the Dawn of the Modern Age. New-Haven, London, 1959., 111—112., 189—191.és 223. o. — Sok hasznos adatot találhatunk a régebbi munkákban is: *Brix:* i.m., az idézett helyeken kívül még a 7., 14. és 29. o.; *C. W. C. Oman:* i. m. II. k., idézett helyen.; *Karamsin:* i. m., idézett helyen.; *N. S. Galitzin:* i. m. I. k., 139—141., 151—170. o.; II. k., 209—230., 292—298. o.; *B. Gatti:* i. m. 287. o.; *H. Meynert:* i. m. (1868) I. k., 169—185.; *P. Strahl—E. Hermann:* Geschichte des russischen Staates. I. k., Hamburg, 1832., 421—427. o.; III. k., Hamburg, 1846., 345—346., 651—660. o.; IV. k., Hamburg, 1849., 393—394. o. (Heeren—Uckert: Allgemeine Staatengeschichte I. 7.); *M. Jähns:* i. m. (1880) 865—867. o.: *Lázár Gyula:* Az Orosz Birodalom története. Temesvár, 1890. III. k., 333—334. o.; *A. Rambaud:* Oroszország története, I. k., Budapest, 1890., 262. o.; *K. Stählin:* Geschichte Russlands von den Anfängen bis zur Gegenwart. I. k., Berlin—Lipcse, 1923., 294. és 398. o. (Újabb kiadása Graz, 1961.); *V. O. Kliutschewskij:* Geschichte Russlands. Stuttgart—Lipcse—Berlin, 1925. III. k., 234. o.; IV. k., 66—70. o.

közt. A telekgyalogos felszerelése puska, kard és fokos, hasonló a magyarországi hajdúk felszereléséhez. Nem voltak sokan, egyes becslések szerint számuk nem volt több, mint 5000 fő, de hasznos kiegészítői lehettek a lengyel lovashadseregnek. A wybraniec 6 hónapig volt köteles egyfolytában katonáskodni, ennél hosszabb ideig csak zsold ellenében.

Az igen erős lengyel nemesség nem nézte jó szemmel, hogy a parasztság egy része fegyverhez és kiváltságokhoz jut. 1649-ben inkább telekadót fizet már, Báthory reformja nem volt hosszú életű. A telekadót igen nehéz volt beszedni a sztarosztáktól, ezért a XVII. század második felében s a XVIII. században újra megpróbálkoznak a telekgyalogság intézményének feltámasztásával. Egy kb. 1000 főnyi csapatot sikerül megszervezni s ez a *telekezred* („regiment lanowy") a nemesi felkelő sereg függelékeként szerepel.[12]

Csehországban a X—XII. században a hadsereg jelentős részben népfelkelő és gyalogos. A magyar várispánoknak megfelelő castellanusok hívták fegyverbe a tizedes beosztású népfelkelést. A cseh hadseregben erős nemesi lovasság fejlődött ki — akár a lengyeleknél —, a paraszti gyalogság azonban a jelek szerint kevésbé sorvadt el. Sok volt az íjászegyesület, főleg a városokban, de akadt a falvakban is. A XIII. század második felében, vagyis a feudális hadszervezet fénykorában is hallunk róluk. Egyes tartományokban a nép a szálfegyverek forgatásában is gyakorolta magát. 1345-ben — amikor Lajos német—római császár fenyegette az ország határait a Cseh erdő irányából — elrendelik, hogy a nemeseket, papokat és szabad parasztokat s azok embereit „cum apparatu bellicoso" tartsák készenlétben. A népi tömeghadsereg alkalmas volt a hegyszorosok védelmére. Felszerelését időnként szemléken ellenőrizték. A népi milíciára utal IV. Károly 1350-es törvénykönyve is, mely szerint ellenséges betörés

12 A lengyel fejlődésre és Báthory István reformjaira l. *N. S. Galitzin:* i. m. I. k., 146—147.; II. k., 323—329. o.; *A. Dolleczek:* Die polnische Armee im XVII. Jahrhundert. Bécs, 1883., 111—112. o.; *Th. Schliemann:* Russland, Polen und Livland bis ins 17. Jahrhundert. Berlin, 1886—1887. (*Oncken:* Allgemeine Geschichte in Einzeldarstellungen, II. 10.) 429., 502—503. o.; *Szádeczky Lajos:* Báthory István hadjáratai az oroszok ellen. Hadtörténelmi Közlemények (továbbiakban H. K.), 1888., 35—37. o.; *S. Hüppe:* A lengyel alkotmány története. Budapest, 1894., 456—487. o.; *St. Ehrenkreutz:* Beiträge zur sozialen Geschichte Polens im XIII. Jahrundert. Varsó, 1911.; *St. Kutrzeba:* Grundriss der polnischen Verfassungsgeschichte. Berlin, 1912., 57., 193—194. o.; *Kossányi Béla:* A lengyel nemesi társadalom megalakulása. Történeti Szemle (továbbiakban T. Sz.), 1916. 228—261. o.; *M. Handelsman:* Die mittelalterliche polnische Sozialgeschichte. Stuttgart, 1920.; *Szádeczky Kardoss Lajos:* Báthory István lengyel király magyar katonái az 1580.-iki muszka háborúban. Pécs, 1931.; *Z. Wojciechowski:* La condition des nobles et le problème de la féodalité en Pologne au moyen âge. (Revue Historique de Droit Français et Étranger. 1936. 651—700. o. és 1937. 20—76. o.) *Z. Wojciechowski:* L'état polonais au moyen âge. Histoire et institutions. Párizs, 1949., 85—92., 286—290. o.; The Cambridge History of Poland from the Origins to Sobieski (to 1696). Cambridge, 1950., 389., 432., 450. o.; *J. Bardach:* L'état polonais du haut moyen âge. (Acta Poloniae Historica 1962., 7—47. o.); *E. O. Kossmann:* Die Geschichte der polnischen Bauern und ihrer Freiheit. (Historische Zeitschrift 205. [1967] 14—45. o.); *E. O. Kossmann:* Die polnischen Liberi als herzogliche Heermannen. (Vierteljahrschrift für Sozial und Wirtschaftsgeschichte 55. [1968] 182—192. o.); *E. O. Kossmann:* Die Decimi des polnischen Mittelalters. Forschungsübesicht. Textanalyse und geographische Standorte. (Zeitschrift für Ostforschung. Länder und Völker im östlichen Mitteleuropa. 1969., 201—239. o.); *E. O. Kossmann:* Die Funktionen der Decimi in Rahmen der piastischen Verwaltungsstruktur. (uo. 1969., 401—445. o.); *E. O. Kossmann:* Der Narok der mittelalterlichen Oder und Netze-Burgen. (uo. 1970., 78—87. o.); *E. O. Kossmann:* Bauern und Freie im Heinrichauer Gründungsbuch und in der „Elbinger Handschrift." (uo. 1970., 263—302. o.); *J. Wimmeri:* L'infanterie dans l'armée polonaise aux XV-e-XVIII-e siècles. (Histoire militaire de la Pologne. Varsó, 1970., 78—94. o.); *J. Teodorczyk:* L'armée polonaise dans la première moitié du XVII.-e siècle. (uo. 95—113. o.)

esetén az egész nép köteles fegyvert fogni, mint *régóta szokás*. Négy hétig kötelesek saját költségükön katonáskodni, azontúl pedig a király költségén. Támadó háborúkban nem vettek részt.

A parasztság Csehországban jelentős mértékben fegyverforgató maradt. Enélkül nem lehetne megérteni a husziták hatalmas katonai sikereit. Ilyen nagy eredményeket egy fegyverviseléstől elszokott parasztsággal aligha érhettek volna el. A cseh parasztság tömegei a huszita háborúk során a huszita forradalmi hadseregekben harcoltak. A cseh királyi (illetőleg német—római császári) seregekbe is hívnak be cseh parasztokat: így 1427-ben Lausitzban összeírják az összes fegyverfogható parasztokat. Sziléziában minden négy paraszt köteles egy ötödiket felszerelni. A XV. században s a XVI. század elején Csehország hadszervezete Ausztriáéhoz és Magyarországéhoz hasonló.

1529-ben például elrendelik, hogy minden ötödik ember álljon készenlétben. A Landeshauptman minden 20., 15., 10. vagy 5. embert a gyülekezőhelyre szólíthat. A határt kéthetenkénti váltással másmás két kerület őrzi. 10 főből álló rajokat szerveznek. Minden 20 ember egy szekeret köteles kiállítani. A továbbiakban a cseh hadszervezet fejlődése nem tért el az osztrák—német fejlődéstől.[13]

A Balkán félsziget népeinek kultúrája, társadalmi szerkezete és hadszervezete is, kisebb-nagyobb mértékben bizánci befolyás alatt állott; *Bizánc* középkori hadszervezetének alapjait Heraklios császár (610—641) vetette meg. A bizánci hadszervezet alapja ettől az időtől kezdve a *théma*-rendszer: a bizánci seregek zöme nem zsoldosokból áll, hanem katonaparasztokból. Ezek az ún. *stratióta*-birtokokból kötelesek felszerelkedni, kevés zsoldot is kapnak. Az így megszerveződő hadsereg igen jól beválik, Bizánc nagy hadisikereket ér el témarendszerű hadseregével. A X. századi adatok szerint a stratióta-birtok legalább 4 font arany értékű kellett, hogy legyen, mert a harcosnak lovon és nehézfegyverzetben kellett a hadseregben harcolnia. Mivel az ilyen gazdag stratióták száma nem volt elég, szegényebbeket is bevetettek a hadseregbe, és ezek számára a falu többi lakói adtak össze egy bizonyos összeget. A 4 arany értékű föld több paraszt tulajdonában is lehetett s ezek egyet felfegyvereztek maguk közül. Ha valamelyik stratióta elszegényedett, terheit a vele egy faluban lakó társai fedezték, hogy a hadsereg létszáma ne legyen ki-

[13] A cseh hadszervezet fejlődésére *H. Meynert:* Geschichte Oesterreichs. III. k., Pest, 1844., 449. o.; *H. Meynert:* Geschichte des Kriegswesens und der Heeresverfassung. Bécs, 1852., I. k., 72. o.; *N. S. Galitzin:* i. m. I. k., 142—144. o.; II. k., 83., 94., o.; *F. Palacky:* Geschichte van Böhmen, II. k., Prága, 1839., 50. o., 81. jegyzet.; *A. Bachmann:* Geschichte Böhmens. (Heeren-Uckert: Allgemeine Staatengeschichte, Geschichte der europäischen Staaten I. 31.) II. k., Gotha, 1905., 39—42. o.; *O. Peterka:* Rechtsgeschiche der böhmischen Länder in ihren Grundzügen dargestellt. Reichenberg, 1923., 41—42. és 112—113. o. — A XII. századi cseh paraszti katonaságot a németnél jelentősebbnek tartja *C. Spannagel:* Zur Geschichte des deutschen Heerwesens vom Beginn des 10. bis zum Ausgang des 12. Jahrhunderts. Lipcse, 1885., 9. o.; 1. jegyzet: Prágai Vince és folytatója Gerlach krónikájában: „Quotiescunque immineret ei (Zobeslau) expeditio, cum primates sui essent hi in curribus et hi in equis, non confidebat, *nisi et pauperes populi secum videret, alios super equis, alios pedestres, prout cuiusque facultas fuisse.* — A 9. o. 2. jegyzetében a krónikás így ír a király által 1158-ban Itáliába indított seregéről: „Hec a rege suo Boemi audientes contra Mediolanum seviunt in arma, et maxime nobilium ad hoc stremua fremit iuventus . . . *sed et de populo plerique ruris opera reicientes, manus suas plus ligonibus et vomeri aptas, sentis, lanceis et ceteris aptant armis militaribus.*" — A husziták hadszervezetéről szóló irodalomból, mivel e kérdéssel dolgozatunk nem foglalkozik, csak *Jan Durdik:* Hussitisches Heerwesen (Berlin, 1961.) c. munkáját említjük meg.

sebb. Ez a katonaság lényegében parasztmilícia volt, a Konstantinápolyban állomásozó *tagma* pedig zsoldossereg. A X. században fokozatosan 12 aranyra emelkedik annak a földnek az értéke, melyből a stratióta be tudja szerezni egyre költségesebbé váló fegyverzetét, felszerelését. Ez már inkább kisnemes lehetett, mint paraszt. Az ilyen 12 arany értékű földdel rendelkező stratiótákból válnak a későbbi feudalizáció során a *pronoia*-birtokosok. A XI. században megkezdődik a théma-rendszer hanyatlása, a feudalizáció. A katonaparasztok nagy része adófizető paraszttá süllyed. A Komnenos császárok alatt fejlődik ki a pronoia-hűbériség. A katonaparasztok nem tűnnek el teljesen, de szerepük alárendeltté válik. Az 1084 és 1204 közti korszakra a katonai nemesség uralma jellemző, Bizánc utolsó fellendülése idején a hadsereg nagyobbrészt hűbéri jellegű.[14]

A Balkán félsziget népei társadalom és hadszervezet tekintetében lényegesen különböznek egymástól, aszerint, hogy a termékeny és könnyen elérhető völgyekben élnek-e, vagy a hegyekben. Az alföldeket és völgyeket általában urak és jobbágyok lakják — azaz társadalmuk feudális szerkezetű. A jobbágyság csak bizonyos, a nemesség által meghatározott arányban vesz részt a hadszervezetben. A hegyek lakói — főleg pásztornépek — viszont katonai demokráciában élnek s minden férfi fegyverviselő. Ilyenek a bosnyákok, albánok, montenegróiak, a szerbek és románok nagyobb része.[15] Mivel a Balkán félsziget középkori államai közt nincs olyan, amely kizárólag síkságon, vagy völgyben terül el — mindegyiknek van hegyvidéke —, így mindegyik lakosságának bizonyos része katonai demokráciában élő népelem. Ez a körülmény a feudalizálódó államok hadseregeinek is bizonyos fokig paraszti jelleget kölcsönöz. Ilyen irányban hat a bizánci hadszervezet is, amely — mint láttuk — a thémák katonaparasztságára épült.

A *bolgár* paraszti lakosságnak a 865 és 1018 közti korszakban három rétege különböztethető meg: szabad parasztok, jobbágyok és hadifoglyokból lett szolgák. A katonai szolgálat fő terhét a szabadok viselik, de katonáskodnak a jobbágyok is. Csak a hadifoglyokból lett szolgák rétege mentesül a fegyveres szolgálat alól. A második bolgár birodalomban (1186—1389) a hadsereg két fő része a bojárok milíciája (ebben paraszti tömegek is részt vesznek) és a fejedelem besenyő, kun és tatár könnyűlovas zsoldoscsapatai.[16]

Az *albánok* törökverő hőse, Kastrióta György serege 1444-ben 8—10 000 főre rúgott s csaknem teljesen parasztokból állt, csak a tisztek voltak nemesek. E hadsereg általános népfelkelés jellegű, de a katonák nagy része Kastrióta magánbirtokairól került ki, serege javarészét tehát saját parasztjaiból szervezte.[17]

[14] A bizánci fejlődésről szóló irodalomból két művet emelünk ki: *L. Bréhier:* Le monde Byzantin. II. k., Les institutions de l'Empire Byzantin. Párizs, 1949., 343—404. o.; *G. Ostrogorsky:* Geschichte des byzantinischen Staates. München, 1963. (Byzantinisches Handbuch im Rahmen des Handbuchs der Altertumswissenschaft, I. Teil, II. Band, — Handbuch der Altertumswissenschaft, Szerk.: *G. Müller, V. Otto, H. Bengtson* — XII. Abteilung I. Teil, II. Band.)

[15] *St. Andrzejewski:* i. m. 66—67. o.

[16] *R. P. Guérin Songeon:* Histoire de la Bulgarie depuis les origines, jusqu'a nos jours. Párizs, 1913., 219—220., 285—286. o.

[17] *K. Frasheri:* Georges Kastriote Skanderbeg. Tirana, 1962., 20. o.

Horvátország hadszervezete a feudalizmus kialakulása után Magyarországéhoz hasonló, a VII—XII. században azonban a horvát hadsereg zöme még gyalogos és minden szabad férfi hadköteles.[18] A feudalizáció után is sokat megőriz a horvát hadsereg tömeges és paraszti jellegéből, annál is inkább, mert hamarosan a török elleni harc élvonalába kerül. A XVI—XVII. században gyakori visszaélés, hogy a nagyobb birtokosok magukhoz csalogatják a kisebb birtokosok jobbágyait katonáskodás céljából.[19]

Szerbiában általában igen jelentős a parasztság részvétele a hadseregben. A kialakuló szerb állam magva éppen az a terület lett (Rascia), ahol a parasztok nagy többsége szabad maradt. A tömeges paraszti seregek nem kis mértékben járultak hozzá a rasciai nagyzsupánok XII. századi egyesítési törekvéseinek sikeréhez. A szerb hadseregben a XIV—XV. században sem jelentéktelen a parasztság szerepe. 1359-es hadjárata alkalmával szerb parasztok nyugtalanítják Nagy Lajos magyar király seregét. A szerb hadsereg e korszakban három elemből áll:

1. Nemesek és kíséretük lovasserege.
2. Felfegyverzett parasztok és pásztorok — ezek legnagyobb részt könnyű fegyverzetű gyalogosok —, részben íjászok.
3. Zsoldosok (kunok, törökök, tatárok, kaukázusiak, spanyolok, németek és olaszok).

Dusán István király (1336—1356) törvénye szabályozza a parasztok és pásztorok hadkötelezettségét. Jellemző, hogy különösen a hegylakók állítanak ki sok embert. A szerb fegyveres erő bizáncias-oroszos jellegű, állandó magva zsoldosokból áll. A hadjáratok, ütközetek után a parasztok és pásztorok tömegét *gyorsan lefegyverzik és hazaküldik.*[20]

Moldva és *Havasalföld* hadseregei is paraszti és tömeges jellegűek, ami érthető, mert a lakosság jelentékeny része hegylakó. A román országok és a román nép XV. század előtti történetére vonatkozó források igen szűkszavúak, a XV. század második felében azonban nyilvánvaló, hogy VI. (Nagy) István moldvai vajda országa lakosságának számához képest igen nagy létszámú seregekkel arat győzelmeket a török ellen s e seregek zömmel parasztokból állnak. A román polgári történetírás ebből a tényből kiindulva sajátos elméletet konstruált. Eszerint a román államok hadszervezetének és gazdasági-társadalmi szerkezetének alakulása egészen más volt, mint szomszédaié, és erősen eltért az európai fejlődéstől. Szerintük már a XVI. században két részből álltak a moldvai és havasalföldi seregek: a közvetlenül a fejedelemtől függő elemek lovasseregéből és a lakosság többi részének, elsősorban a parasztok és pásztorok tömegének gyalogos és lovas

[18] *Fr. von Sisic:* Geschichte der Kroaten. I. k., Zágráb, 1917., 404—405. o.; *St. Guldescu:* History of Medieval Croatia. Hága, 1964., 152—153. o.

[19] *Oslay Ferenc:* A horvát jobbágyság 1500—1650. Szakolca, 1910. (Művelődéstörténeti értekezések 45. sz.); 64. o.

[20] A szerb fejlődésre l. *Thim József:* A szerbek története a legrégibb kortól 1848-ig. Nagybecskerek, 1892., 148. o.; Világtörténet. III. k., Budapest, 1963., 416—417. o.; *C. Jirecek:* Staat und Geselschaft im mittelalterlichen Serbien. I. (1171—1371.) Bécs, 1912., 74—83. o. és IV. (1389—1459) Bécs, 1920., 55. o. (Akademie der Wissenschaften in Wien, Phil.-hist. Klasse. Denkschriften 56. Band, 2. Abhandlung és 64. Band, 2. Abhandlung.)

tömeghadseregéből. Ez a paraszti tömeghadsereg a XIV—XV. században a román vajdaságok honvédelmének gerince.[21]

VI. (Nagy) István korában a román vajdaságoknak — elsősorban Moldvának — valóban nagylétszámú paraszti hadseregeik voltak. E körülményről a lengyelek klasszikus krónikása, Dlugosz világos és félreérthetetlen tényeket közöl:

„Itaque Turcus armari exercitum contra Valachiam iusserat et Stephanus omnibus tam militaribus *quam agrestibus* ita ut solae feminae et pueri in aedibus remanerent in arma coactis, obviam illi procedebat mori cum suis universis, aut vincere paratus . . ." — másutt: „Et non militares modo et nobiles, sed et *agrestes omnes* in arma coegerat, docens quemlibet in patriae defensionem teneri. Si quem agrestem comperisset non habentem sagittas, arcum et gladium, aut in expeditionem calcaritum non accurrisse, capite damnabat."

Mátyás magyar király elleni harcaiban is alkalmaz paraszti gyalogosokat: „. . . in quibus *maior pars erat agrestium* . . ." „*Instaurata ex agrestibus* in supplementum eorum, ui in clade Turcorum ceciderant militia".[22]

Dlugosz leírásából kétségtelenül kiderül, hogy VI. (Nagy) István seregeiben jelentős paraszti tömegek harcoltak s azt is valószínűnek tarthatjuk, hogy a két vajdaság fegyveres erői viszonylag nagyobb létszámúak voltak, mint az olyan országoké, ahol a feudalizáció már jobban előrehaladt. A román polgári historikusok, elsősorban N. Iorga és R. Rosetti azonban nézetünk szerint nagyon is messzemenő következtetéseket vontak le ebből a tényből. Joggal tartja túlzottnak Rosetti „boldog paraszt" elméletét az európai középkor egyik legjobb ismerője, a francia F. Lot, aki helyesen mutat rá, hogy a parasztnak idegen támadók ellen általában mindenütt és mindenkor érdemes megvédenie hazáját, s találóan jegyzi meg, hogy a román nép XIV—XV. század *előtti* történetéről igen keveset tudunk ahhoz, hogy ilyen

[21] A Havasalföldön Mircea (1388—1418), Moldvában Jó Sándor (1400—1432) és különösen VI. (Nagy) István (1457—1504) idejében fejlődik ki ez a népi tömeghadsereg. Havasalföld fegyveres ereje a XV. század második felében 40 000, Moldvaé 50 000 fő, ez a lakosság számához képest jóval nagyobb, mint a Lengyel-, vagy Magyarország hadserege. E viszonylag igen nagy haderő teszi lehetővé a két román fejedelemség számára, hogy lényegesen nagyobb országok támadásai ellen sikeresen tudjon védekezni. A román fejedelemségekben minden olyan paraszt, akinek földje, vagy állandó haszonbérlete van, köteles hadba vonulni. Hogy a két román fejedelmség ilyen nagy seregeket tud kiállítani, hogy a parasztok ilyen nagy tömegeit meri felfegyverezni, a román társadalom különlegesen demokratikus jellegével magyarázható. A parasztok helyzete lényegesen kedvezőbb, szabadságuk nagyobb, mint más országokban. Lehet fegyvert adni a kezükbe, mert *érdemes* védeniük hazájukat a török ellen. Olyan véleménnyel is találkozunk, hogy ebben az időben a román vajdaságokban még nincs nemesi-lovagi rend és a XVI. század végéig bármelyik harcosból lehet bojár. A román hadsereg fő ereje a parasztok—pásztorok tömege. Ősi ruhákban, védőfegyverzet nélkül, paraszti támadófegyverekkel harcolnak lovon, vagy gyalog. A fejedelem évenként tartott szemléken ellenőrzi fegyvereiket és lovaikat. A román arisztokrácia még ebben az időben egyszerű, népi jellegű — többsége írni sem tud. A XVI. században kezdődik csak lengyel és erdélyi hatásra az „antidemokratikus" irányzat. A földesurak igyekeznek a parasztokat jobbágysorba süllyeszteni: a szabad parasztok száma csökken, s akik szabadok maradnak, azok is elszegényednek. A nincstelen, silányabb fegyverzetű parasztság kevésbé érdekelt már az ország megvédésében. 1574-ben még megvan a tömeges népfelkelés (Nagy István fia, Rettenetes János parasztkatonái), de harci értéke már kisebb. 1595-ben megszűnik a parasztság szabad költözése, a fejedelmek — nem akarván lemondani a paraszti fegyveresekről — a parasztság egy részét privilégiumokkal látják el: földet adnak nekik, s adófizetési kötelezettségük igen kis mértékű lesz. Ennek fejében rendszeres lovas szolgálattal tartoznak. Békeidőben ez a szolgálat havonta 1—2 hét. Harci készenlétüket rendszeres szemléken ellenőrzik. E paraszti lovasok neve Moldvában

nagyon is határozott társadalom- és hadtörténeti elméletekkel állhassunk elő.[23]

A román marxista történetírás művelői természetesen más képet rajzolnak a XIV—XV. századi román hadszervezetről és társadalmi struktúráról. Szerintük a XIV—XV. században Moldva és Havasalföld hadszervezete feudális jellegű. Nagyobb háborúk idején, így a török elleni harcokban a polgárok és parasztok is hadkötelesek. Részt vesznek az 1450-es évek lengyel háborúiban is. A XIV—XV. századi román fejdelemségekben „kis" és „nagy" mozgósítás különböztethető meg.

A nemesek egymás közti háborúskodásaiban a „kis mozgósítást" használják, ebben csak bojárok és nemesek vesznek részt. A „nagy mozgosításban" a parasztok is részt vettek. Ez azonban nem jelenti azt, hogy minden „nagy mozgósításban" minden parasztnak részt kellene vennie.

Nagy veszély esetén a földesúr is fegyverbe szólíthatta jobbágyát, akinek katonai feladata többnyire őrszolgálat volt.

A XV. század derekán Moldva és Havasalföld serege — különkülön— nem volt sokkal több, mint 10 000 fő. Zöme: a bojárok zászlói alatt kivonuló banderiális lovasság. Csak ezután — Havasalföldön Vlad Tepes, Moldvában VI. (Nagy) István idejében — vonják be a parasztokat tömegesen a honvédelembe. E tömegmozgósítás következtében emelkedett a hadsereg létszáma 10 000-ről 40 000-re, s ez tette lehetségessé a török ellen elért győzelmeket. E tömeghadsereg harcosait is a bojárok közvetítésével sorozták be, a parasztokat úri tisztségviselők hívták fegyverbe.

A XVI. század második felében átalakul a hadsereg szervezete, s most már három részből áll:

1. A bojárok csapatai.
2. Udvari csapatok (részben zsoldosok) és
3. „Falusi csapatok" (lovasok és gyalogosok).

curteni, később *calarasi*, a Havasalföldön *rosi* (létszámuk Moldvában kb. 10 000 fő); Elvben megmarad az általános felkelés is, a gyakorlatban egyre ritkábban veszik igénybe az elégtelen fegyverzetű és a fokozódó földesúri elnyomás miatt egyre megbízhatatlanabb parasztság fegyveres szolgálatát, bár a parasztok főleg a zsákmány reményében a XVI—XVII. században is szívesen fognak fegyvert. A XVIII. század elején a parasztseregek használhatósága, sőt a bojárok harciassága is annyira lehanyatlik, hogy a román fejedelemségek katonai süllyedéséről beszélhetünk az 1620-as évektől kezdve. — A román polgári történészek nézeteit l. *N. Iorga:* Geschichte des rumänischen Volkes im Rahmen seiner Staatsbildungen. I. k., Gotha, 1905., 332—333. o.; *N. Iorga:* Geschichte der Rumänen und ihrer Kultur. Nagyszeben, 1929., 184—187. o.; *N. Iorga:* Istoria armatei romanesti. I—II. Bukarest, 1929—30.; *R. Rosetti:* Essais sur l'art militaire des Roumains. Bukarest, 1935.; *T. Mutascu:* Arta militara in Tara Romînesca la inceputul secolului al XVII-lea, h. n., én. n. — Hozzájuk hasonló szemléletű *R. W. Seton—Watson* műve: A History of the Roumanians. Cambridge, 1934., elsősorban a 43., 73., és 103. o. — A kérdésről l. még *H. Meynert:* i. m. (1868) 278. o.; *Elekes Lajos:* Nagy István moldvai vajda politikája és Mátyás király. Budapest, 1937., 12. o., 4. jegyzet.

[22] A Dlugosz-idézeteket *N. Iorga:* i. m. (Bukarest, 1929—1930) 178—181. o. jegyzeteiben. A Dlugosz-idézetek magyarul: „Tehát a török a Havasalföld ellen fegyverbe hívta seregét és István is mindenkit, a katonákat és a parasztokat egyaránt fegyverbe hívta, úgy hogy csak a nők és gyermekek maradtak otthon, szembevonult velük felkészülve arra, hogy vagy meghal seregével együtt, vagy győz." „És nemcsak a katonai renden levőket és nemeseket, hanem az összes parasztokat is fegyverbe kényszerítette, mindenkit megtanítva a haza védelmére. Ha valamelyik parasztot rajtakapta, hogy nincs nyila, íjja és kardja, vagy nem sietett a hadseregbe . . . fővesztéssel büntette." „. . . ennek nagyobb része paraszt volt", „a parasztokból kiállítva a török elleni harcban elesett katonák pótlására." Dlugosz műve (Historiae Polonicae libri XX.) teljes kiadása a *A. Przedziecki* által sajtó alá rendezett Opera omnia (Krakkó, 1862—1878) 10—11. kötete. Az idézetek a XIV. liberből valók.)

[23] *F. Lot:* i. m. (1946) II. k., 246—247. o.

Kialakult egy privilegizált falusi-paraszti származású harcosréteg. Ezek elsősorban a szabad parasztok soraiból származnak és érdekük, hogy a fejedelmi hatalom megerősödjék.[24]

A román fejedelemségek középkori hadszervezetének fejlődését tehát a következőképpen foglalhatjuk össze: a XIV—XV. században a román fejedelemségek hadseregei lényegében feudális jellegűek. Minthogy azonban a feudalizáció nem olyan előrehaladott, mint Lengyel- vagy Magyarországon, s a nagyrészt hegylakó néptömegek kevésbé vesztették el harciasságukat, viszonylag jelentős a paraszti elem szerepe a hadseregekben; hogy milyen arányú, arra vonatkozólag pontosabb adataink nincsenek. A XV. század második felében nagy veszély esetén, és erélyes uralkodók vezetése alatt, könnyen tudtak paraszti tömeghadseregeket talpra állítani, mivel a fegyverforgatásban viszonylag jártas pásztorok-parasztok tömegei rendelkezésre álltak. A XVI. században a feudalizáció előrehaladása következtében csökkent a paraszti tömegek katonai alkalmazhatósága. Kialakult viszont egy paraszti származású privilegizált harcos réteg, amely a központi hatalom megbízható támasza lett.

Európa történetének egyik legdöntőbb eseménye a *germánok* vándorlása volt. A római birodalom szomszédságában feltűnő germán népek a római kútfők, elsősorban Caesar és Tacitus tanúsága szerint katonai demokráciában éltek. A fegyverzet és taktika szempontjából primitív, de harcikedv, fizikai erő és bátorság tekintetében kiváló s a római seregeknél valószínűleg nagyobb létszámú germán seregek elleni küzdelem igen nehéz feladatot jelentett a római légiók számára, annak ellenére, hogy gazdasági erő és államszervezet szempontjából Róma fölénye igen nagy volt. Valószínű, hogy a germánoknál a fegyveres erő az összes politikai jogokkal rendelkező szabadokból áll. Minden szabad férfi harcol. Nem harcolnak: a nők, gyermekek, aggok, betegek, nyomorékok és általában a nem szabadok, akik a jogi értelemben vett „nép"-nek nem is tagjai. Tehát csak a *szabad* (ingenuus, liber, friling, karl) viselhet fegyvert és harcolhat, a *nem szabad* (servus, skalk, thius) nem. A nem szabadok a hadifoglyok és leszármazottaik, valamint a meghódított nem germán népek tagjai. A hadsereg szervezetének alapja a vérségi közösség — a nemzetség (*familia et propinquitas*), a seregek egységeit a nemzetségfők vezetik. Támadó alakzatuk az ék, más néven disznófej, amely taktikai téren primitív, de nagy harci kedvvel rendelkező tömegek számára a legmegfelelőbb. A decimális rendszert a seregszervezésben eredetileg nem ismerték, a rómaiaktól vették át később — elsősorban a keleti germán törzsek. Az egész felfegyverzett nép vezéreiként már a legkorábbi időkben találkozunk királyokkal, és az általános népi felkelés (*Heerbann*) mellett már ekkor találkozunk az uralkodók körül kikristályosodó *kísérettel* (Gefolgschaft). A Heerbann általában gyalogos volt, az elitharcosokból álló kíséret pedig lovas. (A gyalogság és lovasság aránya az egyes germán népeknél különböző; a szarma-

[24] Istoria Romîniei. II. k., Bukarest, 1962., 335—343. o.

tákkal érintkező keleti germánoknál lényegesen több a lovas, mint a nyugatiaknál.) A kíséret volt a fegyveres erő legértékesebb része. Bár létszáma nem volt nagy: 200 főnyi kíséret már igen jelentősnek számított, a harcokban a döntő csapást ők mérték, s természetesen a zsákmány oroszlánrésze a kíséreté volt. (E germán „Gefolgschaft"-ok „hősi" ideológiáját tükrözik a középkori hősi eposzok, a VII—VIII. századi angolszász Beowulf, a IX. századi szász Heliand, a XII—XIII. századi Niebelungenlied, a XIII. századi norvég Bjarki-lied.)[25]

A fejlettebb haditechnikával és taktikával, nagyobb létszámú lovassággal rendelkező keleti germánok a Földközi-tenger mellékének sűrűn lakott területeire települve hamarosan vékony katonai arisztokráciává változtak, majd elvesztették nyelvüket és etnikumukat. A rövid életű gót és longobárd királyságokban különböző módon próbálták a hadsereg létszámát és ütőképeségét megfelelő szinten tartani. A longobárd államban a szabadok és harcosok sorai közé emeltek nem longobárd: szarmata, bolgár és más eredetű nem szabadokat.[26] A nyugati gót királyságban minden urat arra kötelezték — akár gót, akár római, akár szabad, akár felszabadított személy legyen —, hogy *szolgái* egytized részét vigye magával a hadba, mégpedig jól felfegyverezve.[27] Az ilyen hadseregnek nyilvánvalóan nem lehetett magas harcértéke. A VIII. században egyszer és mindenkorra: a vízigótok alulmaradnak az arabokkal, a longobárdok pedig a frankokkal szemben.

[25] A germánok hadszervezetére l. a 2. jegyzetben felsorolt általános hadtörténelmi műveket — elsősorban *Oman, Delbrück, Schmitthenner, Frauenholz* és *Lot* műveinek megfelelő részeit, azonkívül *C. Fr. v. Schwerin:* Germanische Rechtsgeschichte. Ein Grundriss. Berlin, 1936., 16—17., 20., 93., 139. o.; *J. Hoops:* i. m. (Reallexikon) I. k., 139—140. o.; II. k., 466, 469. o.; III. k., 101—106. o.; IV. k., 493—497. o. (C. Fr. v. Schwerin tolláből); *H. Aubin:* Wehrkraft, Wehrverfassung und Wehrmacht in der deutschen Geschichte. Boroszló, 1937., 5., 10—11. o.; *H. Conrad:* Der Gedanke der allgemeinen Wehrpflicht in der deutschen Wehrverfassung des Mittelalters. Berlin, 1937., 5—6. o.) Wehrrechtliche Abhandlungen, Heft 5.); *Fr. Olivier—Martin:* Histoire du droit français des origines â la Révolution. Montchrestien, 1951., 53. o. — A germánok társadalmi struktúrájára vonatkozó különböző felfogásokat l. *B. Gebhardt:* (Szerk.) Handbuch der deutschen Geschichte. I.; Frühzeit und Mittelalter (Szerk.) *H. Grundmann)* VII. fejezet. Staat, Gesellschaft und Wirtschaft *(K. Bosl)* 590—593., 602. o. és *H. Conrad:* Deutsche Rechtsgeschichte. I. k.; Frühzeit und Mittelalter, 2. kiadás, Karlsruhe, 1962., 13—14., 109—111., 116—117. o.; *K. Bosl:* Der „aristokratische Charakter" europäischer Staats- und Sozialentwicklung, (Historisches Jahrbuch, 74. k., 1955. 631—642. o.)

[26] A longobárdokról l. *Th. Mayer:* Königtum und Gemeinfreiheit im frühen Mittelalter. (Mittelalterliche Studien. Gesammelte Aufsätze, Lindau und Konstanz, 1959., 140—141. o. — A longobárdok hadszervezetéről l. *H. Delbrück:* i. m. II. k., 405—424. o.; *E. Mayer:* Italienische Verfassungsgeschichte von der Gothenzeit bis zur Zunftherrschaft. I. k., Lipcse, 1909., 409—430. o. — Szerinte a longobárd hadsereg előkelőkből (lovasok) és közrendűekből (minimi) áll. Ez utóbbiak gyalogosok és nagyobbrészt városiak. A VII. századi longobárd hadsereg neve már *equester exercitus,* ami a lovasság előretörését mutatja. A támadó hadjáratokban csak a lovasok vettek részt. Köztük római földbirtokosok is vannak, s így a római nemesség egy része újra harchoz szokik. „Gestellungsverband"-ot a longobárdoknál nem találunk, s a servus-okra is kiterjed a védelmi kötelezettség.

[27] A vízigótok törvényeit l. Monumenta Germaniae Historica, Leges Tom. I., Leges Visigothorum. Hannover és Lipcse, 1902. — Benne az Ervig Király által 681-ben felújított törvénycikk: IX. 2., 9. (377. o.) „... decernimus, ut quisquis ille, est, sive sit dux, sive comes atque gardingus, seu sit Gotus sive Romanus, necnon ingenuus quisque vel manumissus ... *decimam partem servorum suorum* secum in expeditione bellica ducturus accedat, ita, ut hec pars decima servorum non inermis existat, sed vario armorum genere instructa appareat ..." — A vízigót népfelkelés harci értékére *C. W. C. Oman:* i. m. I. k., 47. o. — Szerinte a vízigót falusi népfelkelés minden páncélzat nélküli gyalogság nagy tömegeiből áll. Hasonló tehát az angolszász *fyrd*-höz, azzal a különbséggel, hogy nagyrészt odahurcolt emberekből állt, alig volt köztük gót származású. Nem sokat érő katonaság volt ez — L. még *N. S. Galitzin:* i. m. II. k., 60. o.; *H. Delbrück:* i. m. II. k., 405—424. o. és Diccionario de Historia de Espana. Tomo II. Madrid. 1952., 947—948. és 1372. o. (Szerzők: *Pilar Loscertales és Luis Vazquez de Parga).*

A nyugati germánok, köztük a legnagyobb jelentőségű *frankok* katonai szervezete és politikai-társadalmi fejlődése lényegesen más volt, mint a keleti germánoké. A lovas népekkel való érintkezésük csekélyebb és közvetett lévén, kevésbé és később fejlődött ki náluk a lovasság, mint keleti rokonaiknál. A Merovingok korában nagy tömegű, gyenge fegyelmű, de még használható gyalogsággal rendelkeztek, bár volt már némi lovasságuk is.

Martell Károly poitiersi ütközetét (732) szokás a frank hadszervezet fejlődése terén fordulópontnak tekinteni. E csatában már kétségkívül jelentős volt a nehézfegyverzetű lovasság szerepe, mert szükség volt rá az arab lovasseregek ellen. Más nézetek szerint nem az arabok elleni védekezés kényszerűsége hívta életre a frank lovasságot, megvolt az már korábban is, sőt már a gall nemességnek is voltak lovascsapatai. Tény, hogy a VIII. század derekán már a nehézfegyverzetű lovasság volt a frank hadsereg fő fegyverneme. A kor „modern" fegyverneme a nehézlovasság. A IX. században már a viking tengerészkalózok is lovasokká alakulnak át.

A frank királyok ránk maradt törvénykönyveinek tanúbizonysága szerint a frankoknál Nagy Károly uralkodása idején (768—814) elvileg érvényben volt még az általános hadkötelezettség. Más kérdés, hogy a gyakorlatban mennyire volt megvalósítható.

Láttuk, hogy a letelepült életformában élő paraszt számára a hadviselés kevésbé vonzó és jövedelmező tevékenység, mint a vándorló, nomád pásztor számára. A paraszti tömegek számára a hadba vonulás annál költségesebbé és terhesebbé vált, mennél nagyobb lett a frank birodalom területe. A szakirodalom egyöntetű véleménye szerint a teljes Heerbann *Klodvig* óta (!) soha sem szállt fegyverbe.[28] A karoling uralkodók, elsősorban Nagy Károly törvényei nem is erőltetik a lehetetlent, nem írják elő, hogy minden szabad paraszt fegyvert fogjon. Csak bizonyos hányadukat kötelezik fegyveres szolgálatra. Ezeket az otthonmaradók termelőmunkája tartja el és látja el minden szükségessel (adiutorium, coniectus, Gestellungsverband). Ezzel a tényleges gazdasági lehetőségekhez alkalmazzák a szabadok általános hadkötelezettségének elvét. A hadjáratok súlyát most már a feudális lovascsapatok viselik.[29]

A közszabadok („liberi", „franci homines") különböző hányada köteles fegyvert fogni. Egy 807-es törvény szerint a Szajna és a Loire közén fekvő területeken a hűbéri kötelékben élő és így természetszerűleg hadköteles vazallusokon kívül a legalább 3 telekkel rendelkező szabadokat hívják be katonai szolgálatra. Az ennél kisebb vagyonúak 3 telkenként *közösen* állítanak ki egy embert: *„der am besten könnte"*. A szegények, akik földdel, jobbágyokkal nem rendelkeznek, hatan állítanak ki maguk közül egy harcost és 5 schillinget fizetnek neki. 808-ban 4 megművelt telek után kell egy harcost kiállítani, a legkisebb birtokosok és a szegények most mentesek a hadba szállás alól.

[28] *J. Hoops:* i. m. I. k., 139—140. o.; *F. Lot:* i. m. (1946) I. k., 93. o.
[29] A 25. jegyzetben felsoroltakon kívül *M. Jähns:* i. m. (1885) 143. és köv. o.; *E. R. Huber:* i. m. 24. és köv. o.; *H. Conrad:* i. m. (1939) 43. és köv. o., *H. Mitteis:* i. m. 61., 68., 71. és 86. o.

Nem vonul hadba minden esetben minden, a frank birodalom területén élő törzs, maga a frank törzs azonban majdnem minden hadjáratban részt vesz. Egy a IX. század első éveiben a szász törzs számára írt törvény szerint, ha a király az avarok ellen indít háborút, minden *hatodik* embert kötelesek kiállítani, a csehek elleni hadjárat esetén minden *harmadikat,* ha a szorbok ellen indít a király hadjáratot — mivel a szorbok közvetlen szomszédaik voltak — minden szásznak fegyvert kellett fognia.[30] A IX. század végén a frankokról, már úgy beszélnek, mint akik elszoktak a gyalogos hadviseléstől. A IX. századi viking betörésekkel szemben még bevetik a Heerbann-t, az alkalomszerűen felfegyverzett parasztkatonaságot, de szomorú eredménnyel. A harcedzett viking rablók a gyengén felszerelt és plébánosaik vezetése alatt hadba vonuló parasztokat a legtöbb esetben irgalom nélkül lemészárolják. A „Landwehr"-nek ez a kudarca lényegesen meggyorsította a feudális hadrendszer kialakulását.[31]

A feudális hadszervezet kialakulása és a közszabadok fegyveres szolgálatának csökkenése nem volt egyforma ütemű a frank királyság egész területén. A nyugati és déli részeken gyorsabb volt ez a folyamat, a keleti és északi területeken lényegesen lassúbb. E különbség oka nagyrészt etnikai-társadalmi volt.

A frank birodalom nyugati és déli területén kisebb volt a germán etnikumú — a harctól még el nem szokott lakosság aránya. A hadkötelezettséget már a VI. században kiterjesztették a gallo-római lakosságra is, de az eredmény ugyanolyan negatív volt, mint a longobárd és vízigót államban. Nem mondhatjuk, hogy a nem germán etnikumú lakosság körében nem voltak harcias és katonai szolgálatra alkalmas egyének. Természetesen voltak közöttük ilyenek is. Ezek azonban megtalálták helyüket a hűbéri társadalmi és hadszervezetben: seniorok, vagy vazallusok lettek belőlük. A nem germán *tömegek* azonban sokkal inkább elszoktak már a hadakozástól, minthogy katonai szolgálatuk értékes lehetett volna. A nyugati és déli területeken tehát a feudális hadszervezetnek azért kellett korábban elterjednie, mert a „Landwehr" itt különösen értéktelen volt. A birodalom északi és keleti területein más volt a helyzet. A lakosság zöme germán etnikumú lévén, nem olyan régen élt még letelepült, békés életformában, mint a nyugati és déli részek gallo-római népeleme. A „Landwehr" a paraszti gyalogság emberanyaga tehát itt harciasabb,

[30] A frank kapitulárékat és más germán törvényeket l. a Monumenta Germaniae Historica Leges sorozata megfelelő köteteiben. Idevágó részeiket összegyűjtötte *E. v. Frauenholz:* i. m. I. k., 13—16. o. és különösen 152. és köv. o. — A frank kapitulárékon kívül leglényegesebbek a vízigótoknál Eurik (466—488), Wamba (672—680), és Erwig (680—687) törvényei, a longobárdoknál pedig Liutprand 725-ben és Aistulf 750-ben megjelent törvényei. A számos feldolgozás közül l. *E. Mühlbacher:* Deutsche Geschichte unter den Karolingern. Stuttgart, 1896., 307—318. o.; *L. Halphen:* Charlemagne et l'Empire Carolingien. Párizs, 1947., (L'évolution de l'humanité XXXIII.) 167—173. és 400. o.; *F. Lot:* i. m. (1946) I. k., 74—118. o.; Karl der Grosse. Düsseldorf, 1966., I. k. Persönlichkeit und Geschichte. Szerk.: *H. Beumann.* — Benne *J. F. Verbruggen:* L'armée et la stratégie de Charlemagne, 420—436. o. Ordinamenti militari in Occidente nell' alto Medioevo. 30 marcio-5 aprile 1967. Tomo primo. Spoleto, Presso le sede del Centro 1968. c. kötetben: *F. L. Ganshof:* L'armèe sous les Carolingiens, 109—130. o. és *K. F. Werner:* Heeresorganisation und Kriegführung im deutschen Königreich des 10. und 11. Jahrhunderts, 791—843. o.

[31] *H. Mitteis:* i. m. 99. o.; *H. Aubin:* i. m. 11. o.

használhatóbb. Megfelelő ellenfele is van, mert a szomszédos szláv népek fegyveres ereje is nagyobbrészt paraszti gyalogságból áll. A 955-ös lechmezei ütközetben is szerepel a „Landwehr".[32] Mivel a német hadseregben a X—XII. században többet hallunk paraszti gyalogságról, mint Franciaországban, olyan nézettel is találkozunk, hogy a német hadsereg a szász és száli uralkodók alatt még népi jellegű és csak a Staufok korában lett feudális jellegűvé. A történetírók nagy többsége ezt az álláspontot nem tette magáévá.[33]

A középkori *német* hadszervezet fejlődését könnyebb áttekintés céljából négy részre oszthatjuk. Az első korszakot nevezhetjük az egyszerűség kedvéért: a frank néphadsereg korának s ez a korszak kb. a VII. század végéig tart. Hogy e kor frank hadseregeiben milyen széles néptömegek vettek részt és milyen mértékben szerepeltek bennük a társadalom felső rétegeinek elit alakulatai, arról a historikusok ma is vitatkoznak. A frank seregek akkor még elsősorban népi gyalogos tömegekből állnak. A második korszakra (VIII—IX. század)

[32] *G. Roloff:* Die Umwandlung des fränkischen Heeres von Chlodwig bis Karl den Grossen. (Neue Jahrbücher für das klassische Altertum. Geshichte und deutsche Literatur, IX. k., 1902., 389—398. o.); *H. Planitz:* Deutsche Rechtsgeschichte, Graz, 1950., 42., 54. o.; *H. Sproemberg:* i. m. 49. és köv. o.

[33] *H. Conrad:* i. m. (1939) 84—85. o. — A frank királyság hadügyi viszonyai és különösen a közszabadok katonai szolgálata, a Heerbann körül sok a vitás kérdés. Delbrückkel és Lotval ellentétben, Frauenholz, Erben, Fehr és K. F. Werner lényegesen nagyobb létszámú seregeket említ. Néhány német kutató szerint a népvándorlás germán népeit, a nagyobb harcoscsoportok vezetői, a királyok alakítják ki. E csoportok különböző népek vállalkozó szellemű, merész töredékeiből alakulnak ki s a király, a „Heerkönig" gyúr belőlük új népet. A „Volk" szó eredeti jelentése „exercitus". Ilyen jelentéssel ment át a szláv nyelvekbe is. A hadseregbe tartozó személy az „exercitalis" — mint a hadsereg tagja — szabad állapotú és a népközösség tagja („Volksgenosse"). A hadsereg eszerint előbb alakul ki, mint a nép. A hadseregből alakul ki a nép s a népből az állam. *(Th. Mayer:* i. m. 139—163. o.) — Általános hadkötelezettség a frank birodalomban nem volt. A frank kapitulárékban „liberi", „franci homines" néven emlegetett népelemek a királynak adózó, kincstári területre letelepített emberek, nem pedig általában: „közszabadok." A meroving kori „pauperiores leudes" utódai ezek, gyakran nem is frank, hanem római és szarmata eredetűek. A határvidékeken, irtvány, vagy meghódított területen élnek. Egy részük később a miniszteriálisokba olvad. *Ezek* valóban hadkötelesek, a germán szabadok általános hadkötelezettsége azonban a XIX. századi német történettudomány 1813-as eszméken alapuló ferdítése. *H. Dannenbauer:* Die Freien im karolingischen Heer. (Grundlagen der mittelalterlichen Welt. Skizzen und Studien. Stuttgart, 1958., 240—256. o.); *Th. Mayer:* Bemerkungen und Nachträge zum Problem des freien Bauern. Idézett kötet 164—186. o.; *K. Bosl:* Anfänge und Ansatzpunkte deutscher Gessellschaftsentwicklung. Eine Strukturanalyse. (Frühformen der Gessellschaft im mittelalterlichen Europa. München—Bécs, 1964., 37—50. o.) — E tekintélyes szerzők véleménye nem általánosan elfogadott a nyugatnémet történészek körében sem, még kevésbé a nemzetközi történettudományban. A különböző véleményeket l. *Gebhardt:* i. m., idézett helyen: *(K. Bosl)* és *H. Conrad:* i. m. (1962) idézett helyen. — A vezető nyugatnémet történészek közül más *W. Schlesinger* (Beiträge zur deutschen Geschichte des Mittelalters. Göttingen, 1963. Band I. 337. o., 35. jegyzet); *F. Lütge* (Studien zur Sozial und Wirtschaftsgeschichte Stuttgart 1963., 29. o.) és *H. Grundmann* (Historische Zeitschrift 183. k. [1957], 23—53. o.) véleménye. — Határozottan elutasítja a Dennenbauer—Th. Mayer-féle elméletet az NDK történetírása: *E. Müller—Mertens:* Karl der Grosse, Ludwig der Fromme und die Freien. Wer Waren die liberi homines der karolingischen Kapitulairen (742—743., 822.)? Ein Beitrag zur Sozialgeschichte und Sozialpolitik des Frankenreiches. Berlin, 1963.; *L. Stern—H. J. Bartmuss:* Deutschland in der Feudalepoche von der Wende des 5/6 Jahrhunderts bis zur Mitte des 11. Jahrhunderts. Berlin, 1964., 51., 113. o.; *S. Epperlein:* Herrschaft und Volk im karolingischen Imperium. Studien über soziale Konflikte und dogmatisch-politische Kontroversen im fränkischen Reich. Berlin. 1969., 84. és köv. o. és különös élességgel személyeskedő módon a svájci *F. Wernli* (Studien zur mittelalterlichen Verfassungsgeschichte. II. Heft. Die Gemeinfreien des Frühmittelalters. Metmenstetten, 1960.) — *H. Sproemberg* szerint a vándorló germánok már elhagyták a „nemzetiségi parasztkatonaság" fokát, hivatásos harcosokká lettek. A vándorló germán törzs valójában hivatásos katonai vezetők alatt álló *vándorló hadsereg.* A germán országok megalakulása után e vándorló hadsereg helyhez kötött *állandó hadsereg*gé válik (pl. Nagy Theodorik keleti gótjai.). Az állandó hadsereg földesúri harcos kasztté, nemesi lovassággá válik. Ennek soraiban már idegen, pl. római etnikumu harcosok is kerülhetnek. A germán népesség egy része viszont nem harcos népelemmé lesz. Mindez elsősorban a keleti germánokra vonatkozik. A nyugati germánoknál a szabadok tömeges katonai szolgálata sokáig megmarad s csak a IX. század végére szűnik meg francia és még később német területen. *(Sproemberg:* i. m.)

jellemző, hogy a néphadsereg mellett fokozatosan tért nyernek a hadszervezetben a feudális jellegű csapatok. A harmadik korszak kb. a IX. század végétől a XIII. század elejéig a feudális hadseregek kora; a népi elem, különösen a XI. század végétől erősen háttérbe szorul, kialakul a lovasság. A negyedik korszakot a feudális katonaság „elzsoldosodása" és a szabad, feudális kötelezettségektől független zsoldosság jelentkezése jellemzi. E korszakban találkozunk a néphadsereg *felújítását* célzó kísérletekkel. Ezek nem nagy sikerrel jártak s „mellékfejlődésnek" tekinthetők.[34]

A német állam a 843-as verduni szerződés következtében három részre szakadt frank birodalom keleti részéből alakult ki. A birodalom e keleti területein a lakosság germán eleme sokkal tömegesebb volt, mint a nyugati részeken. Tovább maradnak fenn a vérségi kötelékek, a nemzetségek s az ezekből alakult törzsek, később alakul ki lovasság és később tűnik el a népi elem a hadseregekből.[35]

A szász császárok kora (919—1024) hadszervezetének kulcskérdése a „milites agrarii" problémája. Widukind Korvei-i szerzetes († 1004 körül) Res gestae saxonicae c. művében, amelyben Szászország történetét tárgyalja 967-ig I. Henrik „milites agrarii" elnevezésű katonáiról ír. Közülük minden kilencedik a király valamelyik várában köteles katonai szolgálatot teljesíteni, a többi nyolc pedig köteles őt eltartani és mindennel ellátni.[36]

A német történettudomány mindezideig nem tudta eldönteni, parasztkatonákról, a régi általános felkelés maradványáról van-e itt szó, vagy valamely más jellegű katonaságról.[37]

Nem érezzük magunkat illetékeseknek, hogy ebben a kérdésben döntsünk, de legvalószínűbbnek E. Sander álláspontját tartjuk. Eszerint az általános hadkötelezettség az állam területének növekedésével elviselhetetlen teherré válik s a hűbériség kialakulása után a gya-

[34] *P. Schmitthenner:* Lehnskriegswesen und Söldnertum, Historische Zeitschrift, 150. (1934), 229—267. o.; *E. v. Frauenholz, V. Elze, P. Schmitthenner* (Szerk.) i. m. I—II. k. München. 1935 és 1936.

[35] *G. Roloff:* i. m. (1902) — Különböző vélemények alakultak ki azonban arról, hogy meddig volt ennek a népi elemnek döntő jelentősége a német hadszervezetben. H. Conrad pl. a német hadsereget a szász és az első szál uralkodók korában még *néphadsereg* jellegűnek tartja: I. Ottó (936—973), sőt IV. Henrik (1056—1106) seregeiben is döntő jelentőségűek voltak szerinte a paraszti csapatok. A lovasság kialakulása lassú: I. Henriknek (919—936) csak a magyarok betörései miatt kellett lovasságot szerveznie, s az igen nehezen gyökeresedett meg német földön. (*H. Conrad:* i. m. (1939), 85. o.) — Lényegesen más H. Delbrück nézete. Szerinte már a karoling seregekben sem voltak nagytömegű paraszti csapatok. Elismeri, hogy az általános hadkötelezettség jogilag nem szűnt meg s a „Landsturm", mint végső megoldás, megmaradt. De nem hiszi, hogy a lotharingiai sereg csak Heerbann-ból, tömeges népfelkelő csapatokból állt volna, mint D. Schäfer állítja, vagy, hogy a parasztok lovon is harcoltak, mint M. Baltzer véli. IV. Henrik belső háborúiban használt paraszti katonákat is, de harci teljesítményük gyenge volt. Jellemzőnek tartja, hogy 1078-ban az V. Henrik seregében harcoló parasztokat nemesi ellenfeleik a csata után foglyul ejtve kiherélik, hogy megbüntessék őket, mert paraszt létükre fegyvert mertek ragadni. Ottó von Nordheim 1070-ben arra kéri parasztjait, hogy *imádkozzanak* érte — eszébe sem jut, hogy fel is fegyverezhetné őket. Delbrück a parasztok felfegyverzését a X—XI. században kivételesnek, a Landsturm szerepét pedig mellékesnek tartja. (*H. Delbrück:* i. m. II. k., 487. o. és III. k. 105—106., 129—131. o.) — E. R. Huber szerint is, legkésőbb a IX. században a paraszti néphadsereget felváltotta a lovagi. Igaz, hogy a szász császárok még egyes esetekben használnak harcra kész parasztokat is, de szerepük mellékes és a hadsereg egésze semmi esetre sem „néphadsereg" jellegű. (*E. R. Huber:* i. m. 31. o.)

[36] *H. Delbrück:* i. m. III. k., 106. o. — Widukind I. 35.: „... ex agrariis militibus nonum quemque eligens in urbibus habitare fecit, ut caeteris confamiliaribus suis octo habitacula exstrueret, frugum omnium tertiam partem exciperet servaretque ceteri vero octo seminarent et meterent frugesque colligerent nono et suis eas locis reconderent..."

korlatban fokozatosan megszűnik. I. Henrik a még meglevő népfelkelést akarta hasznosítani, mikor elrendelte, hogy minden kilenc paraszt közül egy harcoljon, a többi nyolc pedig tartsa el ezt az egyet. Hasonló intézkedésekkel már Caesar szerint a suébeknél, azután a longobárdoknál s a frankoknál találkozunk (hozzátehetjük, hogy máshol is a legkülönbözőbb helyeken, mert ez a legegyszerűbb és legtermészetesebb megoldása annak a problémának, hogy a néptömegek egy részét hogyan lehet a honvédelem rendszerébe beilleszteni). Az „agrarii milites" tehát szabad parasztkatonák voltak. Rajtuk kívül még „Landsturm" is volt. I. Henrik korában tehát Sander szerint a német hadsereg a következő elemekből állt:

I. Általános hadkötelezettség alapján katonáskodók:
   a) szabad állapotú parasztok,
   b) hűbéri viszonyban *nem* álló nemesek.
II. Hűbéri kötelezettség alapján katonáskodók:
   a) szabad állapotú vazallusok,
   b) nem szabad állapotú királyi, egyházi és nemesi „Dienstmann"-ok — miniszteriálisok.
III. Földesúri jog alapján katonáskodók:
   a király, az egyház és a nemesek jobbágyai.

A magyarok elleni harcokban a német hadsereg zöme a népfelkelés és a nehézfegyverzetű miniszteriálisok egységeiből állt.[38]

Kétségtelen, hogy a népi tömeghadsereg Németországban tovább élt, mint Franciaországban s nyomai egészen IV. Henrik koráig kimutathatók. Bizonyos azonban, hogy nem a népfelkelés volt e korszak német hadseregének fő ereje — a feudális lovagi elem volt a döntő. A paraszti tömegek jelentősége az egész korszakban sem volt nagy és a korszak végfelé egyre kisebb lett.[39]

Mi volt a paraszti tömegek, a „Landwehr" szerepe a XII—XIV.

37 Az első feltételezés mellett szól, hogy többen állítanak ki egy harcost („Gestellungsverband") s erre vall a *nevük* is. Parasztkatonáknak tartotta őket a régebbi kutatók közül Keutgen és Rodenberg, az újabbak közül H. Conrad és E. Sander. Más történetírók viszont miniszteriálisoknak tartják őket, a régebbiek közül Waitz, Köpke, Giesebrecht, azután D. Schäfer, R. Holtzmann, G. Artler, Artler a miniszteriálisok számára megalázónak tűnő munkákról úgy véli, hogy *jobbágyaikkal* végeztették, a kilences számot pedig a magyarokkal kötött béke kilenc békés évével (!) hozza kapcsolatba. Delbrück, aki a krónikák adataival szemben közismerten hiperkritikus, a következő módon próbálja a kérdést megoldani: D. Schäfer Widukind szövege alapján bebizonyította, hogy a „milites agrarii" *hivatásos harcosok* voltak. De az is kétségtelen, hogy *parasztok*. Ez összeegyeztethetetlen ellentét, így tehát Widukind elbeszélésének tárgyi alapja nincs, a „milites agrarii" csak Widukind által kitalált legenda. Delbrücknek ez az álláspontja egybevág azzal a jól ismert nézetével, hogy a középkor hadseregei kizárólag kis létszámú lovagi hadseregek voltak, a paraszti tömegek szerepe pedig jelentéktelen volt — Az „agrarii milites" problémájáról l. *D. Schäfer:* Die agrarii milites des Widukind, Sitzungsberichte der Königlich Preussischens Akademie der Wissenschaften, Jahrgang 1905. I. Halbband, 569—577. o.; *H. Delbrück:* i. m. III. k., 106. o.; *H. Conrad:* i. m. (1937) 13. o. *R. Holtzmann:* Geschichte der sächsischen Kaiserzeit, 3. kiadás, Berlin, 1955., 86—87. o.; *G. Artler:* Die Zusammensetzung der deutsohen Streitkräfte in den Kämpfen mit den Slawen von Heinrich I. bis auf Fredrich I. I. rész. (Zeitschrift des Vereins für Thüringische Geschichte und Altertumskunde, Neue Folge 21. k., 1913., 7. o.); *E. Sander:* Dei Heeresorganisation Heinrichs I. (Historisches Jahrbuch 5. k., 1939. 1—26. o.); *Erdmann:* Die Burgenordnung Heinrich I. Ottonische Studien, Darmstadt, 1968., 131—173. o.; *K. F. Werner:* i. m.

38 *E. Sander: i. m.*

39 A IX—XI. századi fejlődésre l. még *F. M. Barthold:* Geschichte der Kriegsverfassung und des Kriegswesens der Deutschen. Lipcse 1864., I. k., 187. o.; *G. Waitz:* Deutsche Verfassungsgeschichte. VIII. k., Kiel, 1878., 108—110. o.; *M. Baltzer:* Zur Geschichte des deutschen Kriegswesens in der Zeit von den letzten Karolingern bis auf Kaiser Friedrich II. Lipcse, 1877., 1—4. o.; *H. Weigel:* Die Kriegsverfassung des alten deutschen Reiches von der

századi német seregekben? E kérdés szorosan összefügg a német parasztság fegyverviselési jogával és társadalmi helyzetével. A XII. század második felében Németországban a lovagság zárt renddé válik s monopolizálni igyekszik a lovagi fegyverek viselését. I. Barbarossa Frigyes császár (1152—1190) törvénye (1152:12) megtiltja a parasztnak a lándzsa és a kard viselését. Ha ilyen fegyvert visel, vagy elkobozzák tőle, vagy 20 solidust fizet büntetésképpen. A fegyver *viselése* volt csak tilos — a birtoklása nem. Az 1179:14 törvénycikk szerint a parasztnak tilos a *városokban* kardot, vagy más fegyvert viselni. Otthon tarthatnak bármilyen fegyvert — kell is hogy tartsanak, hogy ha bűnöst kell üldözniük, fel tudjanak szerelkezni.[40]

Hasonló korlátozásokkal már korábban is találkozunk, de ezzel, mint látjuk, a parasztság nem vált fegyvertelenné. Az 1223-ban, vagy 1224-ben kiadott „Sachsenspiegel" szerint Szászországban minden szabad ember viselhetett fegyvert, semmilyen, a parasztok fegyverviselését korlátozó megkötéssel nem találkozunk e törvénykönyvben. Az 1244:71 tc. szerint, a saját tűzhellyel bíró családapák *bármikor* viselhetnek kardot, a többi parasztok csak vasár- és ünnepnap — hétköznap csak kést viselhetnek. Egy 1256-os „Landfriede" megtiltja a parasztoknak a páncél, vaskalap és bicska (!) (Kneifmesser, Gnippen) viselését. A XIII. század második felében már megszűnik a fegyverviselési tilalom, amelynek célja kettős volt: a rendi különbségek hangsúlyozása s a belső béke biztosítása (erre mutat, hogy csak az idősebb, higgadtabb *családfők* viselhettek állandóan kardot).

A XIV. században a parasztok fegyverviselését már nem korlátozzák. A parasztokat jobban igénybe veszik a törvény fegyveres védelmében, s lazul a feudális jogrendszer is. A XV. századi tilalmak már csak luxustilalmak: tilos például az *ezüst* kard, vagy kés viselése.[41]

Wormser Matrikel bis zur Auflösung. Bamberg, 1912. 2—3. o.; *C. Spannagel:* i. m. 1—13. o.; *R Preston—S. Wise—H. Werner:* Men in Arms. A History of Warfare and its Interrelationships with Western Society. London, 1956., 73. o.; *M. Jähns:* i. m. (1885) 161—165. o.; *I. Rothenberg:* Die steirischen Wehrordnungen des 15. Jahrhunderts. (Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark, XX. évf., 1964., 14. és köv. a.); *H. Aubin:* i. m. (1937) 11—12. o.; *E. Mühlbacher:* Deutsche Geschichte unter den Karolingern. Stuttgart, 1896., 307—318. o.; *H. Meynert:* i. m. (1868) 81. o.; *H. Planitz:* Deutsche Rechtsgeschichte. Graz, 1950., 54. o.

40 *L. Stern—H. Gericke:* Deutschland in der Feudalepoche von der Mitte des 11. Jahrhunderts bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts. (Lehrbuch der deutschen Geschichte) Berlin, 1964., 66—73. o.; *E. Otto:* Von der Abschliessung des Ritterstandes. (Historische Zeitschrift, 162. k. (1940), 17—39. o.) — A cikk idézeteiből: I. Frigyes, 1152. ap. 12. „Si quis rusticus arma, vel lanceam portaverit, vel gladium, iudex in cuius potestate repertus fuerit vel arma tollat, vel viginti solidos pro ipsis a rustico accipiat". A parasztnak eszerint nem szabad fegyvereket *viselnie*. Viszont *birtokolhat* fegyvereket: 1179. cap. 14.: „Rustici et eorum condicionis viri extra villas euntes nulla arma praeter gladios ferant. In villis autem neque gladios, neque alia arma portent. *In domibus autem quelibet arma habeant,* ut si iudex ad emendationem violatae pacis eorum auxiliis indignerit, cum armis parati inveniantur" . . . nem fegyvertelen tehát a parasztság, de az addig lefelé nyitott lovagi rend igyekszik tőle elzárkózni: I. Frigyes, 1186.: „De filiis quoque sacerdotum, diaconorum et rusticorum stauimus, de cingulum militare aliquatenus assumant, et qui iam assumserunt per iudicem provinciae a militia pellantur . . ." — L. még *J. Ullrich:* Das Kriegswesen im Wandel der Zeiten. Lipcse, 1940., 66. o.

41 A parasztok fegyverviseléséről és fegyverbirtoklásáról l. *M. Jähns:* i. m. (1880) 922—923. o.; *H. Fehr:* Das Waffenrecht der Bauern im Mittelalter. (Zeitschrift der Savigny — Stiftung für Rechtsgeschichte. Germanistische Abteilung. 38. k., 1917., 1—114. o.); *G. Liebe:* Das Recht de Waffentragens in Deutschland. (Zeitschrift für Historische Waffenkunde, II. k. [1900—1902], 340—343. o.); *W. v. Planck:* Waffenverbot und Reichsacht im Sachsenspegel. Sitzungsberichte der philosophisch philologischen und historischen Classe der Königlichen Bayerischen Akademie der Wissenschaften zu München, Jahrgang 1884., 105. és köv. o.).

Az uralkodónak, illetőleg a szétaprózódó Németországban a tartományúrnak joga volt szükség esetén minden szabad és nem szabad alattvalóját fegyverbe szólítani. Ez a fegyveres szolgálat háromféle lehetett: „Heerfolge", „Landfolge" és „Gerichtsfolge". Az első támadó, a második védekező háborúban való részvételt jelentett, a harmadik valamilyen okból szabadlábon levő bűnösök fegyveres üldözését. Itt meg kell különböztetnünk a „waffenfähig" és „waffentauglich" fogalmakat. Az előbbi a fegyverfogásra való *jogot* jelenti, az utóbbi a *fizikai képességet.* „Waffenfähig" csak szabad ember lehetett s a Heer- és Landfolge-ban csakis „waffenfähig" férfiak vehettek részt. A „Gerichtsfolge" esetében ilyen megkötés nincs. A „Landfolge" célja a saját terület védelme vagy az e területből az ellenség által megszállt rész visszafoglalása. E kötelezettség az összes szabadokra vonatkozik és nincs köze a hűbériséghez: a király, vagy a tartományúr ez esetben közvetlenül szól a néphez, nem úgy mint „Heerfolge" (támadó háború) esetében, mikor a sereg hűbéri alapon szerveződik, a seniorok viszik hadba vazallusaikat. „Landfolge" köteles volt egy nem szabad állapotú réteg is a miniszteriális viszonyban levő félszabadok, vagy nem szabadok rétege. A tartományúr a „Landfolge"-t csak tartománya területén használhatta fel és csak saját tartományának lakóit hívhatta fegyverbe.

Az eddigiekkel ellentétben a „Gerichtsfolge" — az el nem fogott bűnösök üldözése a lakosság összes „waffentauglich" egyedeinek kötelessége. A „Landfolge"-ban a király, vagy a tartományúr csak a szabad állapotúakat szólítja fegyverbe, a földesurak azonban nem szabad parasztjaikat is felfegyverzik („rustici nostrae terrae", „coloni in nostra terra habitantes"). Voltak földesurak, akik a normannok támadásai óta rendszeresen felfegyverezték jobbágyaikat. A jobbágyok elvben csak nyolc napig voltak kötelesek harcolni, a valóságban azonban, amíg a földesúr akarta. Különböző korlátozásokkal találkozunk: egy nap, ameddig egy kenyéren és sajton el lehet lenni, míg a falu tornya látható stb. A földesúr az efféle korlátozásokon könnyen túltehette magát.[42]

A parasztok többsége Németországban a java középkorban nem szabad, vagy félszabad állapotú. Frank és sváb földön már a XI. században kisebbségbe kerültek a szabad parasztok.[43] A XV. században Bajorország déli részén, az osztrák tartományokban — főként Tirolban — Hessen és Thüringia bizonyos részein, a rajnai Pfalz kisebb területein éltek szabad parasztok: részben ősi szabadsággal rendelkezők (Altfreie), részben újabban felszabadultak (például az irtásokon lakók). Különösen erős volt a szabad parasztság Németország

[42] Illustrierte Geschichte der K. K. Österreichischen Armee ... I. k., Bécs, 1888., 8. o., *R. Schröder—E. v. Künssberg:* Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte, Berlin—Lipcse, 1922., 565. o.; *A. Meister:* Deutsche Verfassungsgeschichte des Mittelalters von den ersten Anfängen bis ins 15. Jahrhundert. (Grundriss der Geschichtswissenschaft, Band II., Abschnitt 3.) Lipcse, 1907., 114. o.; *H. Fehr:* Landfolge und Gerichtsfolge im fränkischen Recht. Ein Beitrag zur Lehre vom fränkischen Untertanenverband. (Festgabe für R. Sohm, München—Lipcse, 1914., 387—427. o.) *J. Bumke:* Studien zum Ritterbegriff im 12 und 13. Jahrhundert. Heidelberg, 1964. 54—56. o.; *G. L. v. Maurer:* Geschichte der Fronhöfe, der Bauernhöfe und der Hofverfassung in Deutschland. III. k., Erlangen, 1863., 451—517. o.

[43] *H. Planitz:* i. m. Idézett helyen.

északnyugati részén, a friz és alsó-szász partvidéken, a ditmarsok vidékén és Svájcban.[44]

Különösen érdekes és jelentős a szabad parasztok hadtörténelmi szerepe Németország három peremvidékén, amelyek közül kettő le is vált a birodalomról: Németalföldön, a ditmarsok vidékén és Svájcban, Németalföldön az általános hadkötelezettség 16 éves kortól 60 éves korig terjed. A parasztság nagy része szabad s egy XIII. századi forrás szerint feltűnően jól táplált. Már 1106-ban hallunk németalföldi gyalogosokról. C. W. C. Oman szerint valószínű, hogy már Hódító Vilmos seregében (1066) is voltak flamand gyalogos zsoldosok. Kiválóan szerepel a németalföldi gyalogság Bouvines-i (1214) és Courtrai-i (1302) ütközetben.[45]

A ditmarsok vidékén jómódú szabad paraszti nemzetségek éltek. Még címereik is voltak s szinte nagyparaszti nemességnek mondhatók.[46] Kemény harcokat vívtak a környékükön lakó feudális hatalmasságokkal, a holsteini nemességgel, a dán királlyal. Eléggé pontosan ismerjük az 1500-as Hemmingstedti-i ütközetet, amelyben tönkreverték I. János dán király (1481—1513) korszerű és erős seregét. A csata leírásából nemcsak a ditmarsok parasztságának hadszervezetét ismerhetjük meg, hanem egy feudális zsoldos- és „Landwehr" csapatokból álló hadsereget is.[47]

A *svájci* parasztseregek kifejlődése és szereplése új korszakot nyit a hadtörténelemben. A XIII. század végén hallunk róluk először: 1289-ben Besançon ostrománál. A XIV. és XV. században aztán döntő ütközetek sorozatában győzik le a Habsburgok, majd Burgundia fényes lovagi seregeit. Egészen újszerű gyalogos taktikát fejlesztenek ki s véget vetnek a lovagi fegyvernem félezer éves uralmának. A történetírók nagyobb része úgy véli, hogy az ősi germán hadszervezeti formák s a germánok eredeti harciassága maradt fenn az Alpesek speciális környezetében s a XIV. században azután felújult. Van olyan

[44] A szabad parasztokról *W. Andreas:* Deutschland vor der Reformation. Eine Zeitenwende, 4. kiadás, Stuttgart—Berlin, 1943., 440. o.; *Th. Mayer:* Bemerkungen und Nachträge zum Problem des freien Bauern. (Mittelalterlinche Studien. Gesammelte Aufsätze, Lindau und Konstanz, 1959., 164—186. o.); *K. Bosl:* Über soziale Mobilität in der Mittelalterlichen „Gesellschaft". Dienst, Freiheit, Freizügigkeit als Motive sozialen Aufstiegs. (Frühformen der Gesselschaft im mittelalterlichen Europa. Ausgewählte Beiträge zu einer Strukturanalye der mittelalterlichen Welt.] München—Bécs, 1964., 156—179. o.); *K. Bosl:* Die alte deutsche Freiheit. (i. m. 204—219. o.)

[45] Németalföldről l. *H. Meynert:* i. m. I. k. (1868), 108. o.; *C. W. C. Oman:* i. m. I. k., 371. o.; *Wenzelburger:* Geschichte der Niederlande. I. k., Gotha, 1879., 241. o.; *H. Pirenne:* Geschichte Belgiens. I. k., Gotha, 1899., 159—160., 342—343. o.

[46] *W. Andreas:* I. m. Jelzett helyen.

[47] A hemmingstedti ütközetről l. *W. Lammers* példaszerű monográfiáját. (Die Schlacht bei Hemmingstedt. Neumünster, 1953.) — Hatalmas forrásanyag alapján tárja elénk a szabad paraszti és feudális erők igen érdekes összecsapását a XV. és XVI. század fordulóján A ditmarsok parasztságának honvédelmében az ősi germán formák továbbélését látja. A parasztok győzelméhez jelentősen hozzájárult nagyobb harciasságuk és vezetőjük Wulf Isebrandt céltudatos, erélyes vezetése, de János dán király hibás hadvezetése is, mert János lényegesen erősebb hadseregét úgy irányította, hogy igen kedvezőtlen terepen kellett harcolnia, ahol nagyobb erejét nem tudta kibontakoztatni, s vereséget kellett szenvednie. A ditmarsiak közt kb. 6000 volt a fegyverforgató férfi 14 éves kortól (!) egészen addig, *mikor már nem tudott a templomba bot nélkül elmenni.* Taktikai formációjuk, mint a svájciaké: a lándzsás falanx. A sereg egyházközségenként szerveződik, az egyházközségek pedig területileg rendszerint egybeestek a nemzetségekkel. A nedves, átszegdelt terepet igen jól fel tudták használni. A velük szembenálló dán—holsteini sereg zsoldos (landsknecht) gyalogságból, nemesi nehézlovasságból és paraszti-polgári népfelkelő gyalogságból állt; nagyobb létszámú volt, mint a ditmarsok parasztserege és nyílt terepen történő harcban valószínűleg erősebb is lett volna nála.

nézet is, hogy a svájciak közül sokan harcoltak Itáliában, mint zsoldosok, s ezek a zsoldosok hozták volna magukkal Itáliából a fejlettebb gyalogos harcmodort. E vélemény alapján meg lehetne magyarázni, miért csak a XIII. század végétől hallunk a svájci harcosok kiválóságáról. Újabb kutatások szerint a svájciak taktikája és fegyelme nem volt magas fokú, sikereiket csak nagyobb harci elszántságuknak, vadságuknak — őserejüknek köszönhetik. (A lovagi, a másik lovagot bizonyos fokig kímélő hadviseléshez viszonyítva kegyetlenségük közmondásos volt.) Egy kétségtelen: a lovagságot legyőző újkori gyalogság első típusa a svájci lándzsás-alabárdos. 1477 után Svájcot senki nem fenyegette s a svájciak — mint a gyalogharc specialistái — képességüket mint zsoldosok kamatoztatták Európa különböző harcterein. A XVI. században aztán a német „Landsknecht" gyalogságban olyan tanítványra akadtak, amely túltett mesterén.[48]

A németalföldi, holsteini és svájci parasztok szerepe speciális volt — Németország parasztságának zöme csak esetenként s nem nagy mértékben vette ki részét a honvédelemből IV. Henrik kora óta. A XIII., s méginkább a XIV. századból vannak adataink, amelyek azt bizonyítják, hogy a földesurak és a tartományfejedelmek felfegyverezték a parasztokat, ha valamilyen okból fontosnak tartották. 1278-ban stájer felkelő parasztok harcoltak Ottokár serege ellen. I. Albrecht osztrák herceg (1285—1308) felfegyverzi parasztjait a Güssingiek (Kőszegiek) ellen. 1289-ben Henrik admonti apát, Stájerország tartományura minden fegyverfogható embert fegyverbe hív, köztük az Ennstal parasztjait is.[49]

A XIV. és XV. századból is van néhány hasonló adatunk. 1352-ben Eberhard von Wallsee fegyverzi fel parasztjait, 1368-ban János brixeni püspök, 1388-ban Eberhard württembergi gróf. 1405-ben a Drosendorfba behatoló Albert von Vöttau ellen fognak fegyvert a helybeli parasztok. Albertet és 52 cseh harcosát agyonverik. A XV. század második és harmadik tizedében megszaporodnak az ilyen és hasonló adatok. Az osztrák és délnémet tartományok parasztjait ekkor gyakran, 1421 után majdnem minden évben felfegyverzik.

De az 1428-as év előtt egyetlen forrás sem közli a felkelő parasztok számát, illetőleg kiállításuk arányát, holott éppen ez volna a lényeges. Hogy ellenséges betörés esetén egy közvetlenül fenyegetett vidéken a parasztságot fegyverbe hívják, vagy hogy feudális urak egymás elleni harcaikban parasztokat is felfegyvereznek — mindez a hadszervezet fejlődése szempontjából keveset mond. Más a helyzet, ha nemcsak az éppen veszélyben levő területeken, hanem egy egész

[48] A svájciakról szóló irodalomból l. *H. Delbrück:* i. m. III. k., 564. és köv. o.; *E. R. Huber:* i. m. (1938) 39. o.; *H. Conrad:* i. m. (1939) 129. o.; *E. v. Frauenholz:* Entwicklungsgeschichte des deutschen Heerwesens. II. k. I. rész. Das Heerwesen der schweizer Eidgenossenschaft. München, 1936.; *M. Jähns:* i. m. (1885) 170. o.; *W. Erben:* Betrachtungen zu der italiensischen Kriegstätigkeit der Schweizer. (Historische Zeitschrift, 124. k. (1921), 1—40. o.); *M. Feldmann—H. G. Wirz:* (Szerk.) Schweizer Kriegsgeschichte. I. k., Bern, 1915.; *B. Hübscher:* Die Entwicklung und Struktur des luzernischen Heerwesens, 1291—1500. Hochdorf, 1943.; *W. Schaufelberger:* Der alte Schweizer und sein Krieg. Zürich, 1952.; *L. Stern—E. Voigt:* Deutschland in der Feudalepoche von der Mitte des 13. Jahrhunderts bis zum ausgehenden 15. Jahrhundert. (Lehrbuch der deutschen Geschichte) Berlin, 1964., 130—131. o.

[49] *I. Jastrow—G. Winter:* Deutsche Geschichte im Zeitalter der Hohenstaufen (1125—1273), I. k. (1125—1190), Stuttgart, 1897., 208—213. o.; *I. Rothenberg:* i. m. 14—42. o.

országban, esetleg az egész birodalomban tesznek védelmi intézkedéseket, szólítják fegyverbe — szervezetszerűen — a parasztságot.[50]

A XV. század második és harmadik tizedében — elsősorban a huszita veszély miatt — a német birodalom rendjei megpróbálják a birodalom hadszervezetét korszerűsíteni, mégpedig kétféle módon. Birodalmi hadiadót vetnek ki zsoldossereg felállítása céljából (1422 Nürnberg, 1427 Frankfurt, 1434 Basel), s emellett kísérletet tesznek az általános hadkötelezettség felújítására. E kísérletek teljes kudarccal jártak. A birodalom gyengesége és szervezetlensége, a rendek széthúzása és önzése következtében komoly reform nem jöhetett létre. A birodalom széttagoltsága ez időben olyan nagyfokú volt, hogy már alig nevezhető államnak. Az állami funkciók egyre inkább a tartományurak kezébe mennek át s nekik sikerül is a régi „Landfolge" és „Gerichtsfolge" kötelezettség feleleventésével a parasztok fegyveres szolgálatát igénybe venni. E jogok eredetileg a birodalmat illették, de Ausztriában már 1237-ben az osztrák tartományúr kezében van ez a jog. Idővel megszűnik a „Landfolgé"-re jellemző megkülönböztetés a védelmi és támadó háború közt s megszületik a tartományúr általános hadba hívó joga alapján a „Landesaufgebot". Lényegében a régi általános hadkötelezettségnek a tartományúri hatalom által történt újjáélesztése volt ez. A huszita háborúk idején elsősorban Ausztriában és Bajorországban találkozunk vele, de a legtöbb német tartományban előfordul.[51]

[50] *W. Erben:* Das Aufgebot Herzog Albrechts V. von Oesterreich gegen die Husiten, (Mitteilungen des Instituts für Oesterreichische Geschichtsforschung 1902., 263—272. o.)

[51] *H. Conrad:* i. m. (1937) 20—26. o.; *H. Conrad:* i. m. I. k. (1962) 260—267. o.; *Fr. v. Bezold:* König Sigmund und die Reichskriege gegen die Husiten. III. rész, 1428—1431. München, 1877., 96. o.; *R. Schröder—E. v. Künssberg:* i. m. 564—566., 946. o. — Az osztrák tartományok Landesaufgebot-jára a XV. században l. *Borosy A.* I. m. 13—14. o. — Az osztrák „Landwehr"-t a XVI. században a török ellen vetették harcba. A török veszély ellen később megszervezték a határőrvidéket (1527 és 1587 között). Így 1578 óta a horváth és szlovén parasztok is részt vettek a határok védelmében, mint „Wehrbauer"-ek (úszkókok). Vezetőik németek voltak. *L. Perjés G.:* Az oszmán birodalom európai háborúinak katonai kérdései (1356—1699). H. K. 1967., 339—370. o.; *G. E. Rothenberg:* The Austrian Military Border in Croatia 1522—1747.; The University of Illinois Press, Urbana, 1960.; Geschichte der deutschen Länder. („Territorien—Ploetz"), I. k.; Die Territorien bis zum Ende des alten Reiches. Würzburg, 1964., 704. o. — A „Landesaufgebot" a határőrvidék megszervezése után is megmarad, bár az 1525-ös parasztforradalom leverése s a parasztok lefegyverzése után sokat veszít különben sem nagy katonai értékéből. A munkaigényes majorsági gazdálkodásra áttérő földesurak érdekeit is egyre nagyobb mértékben sérti a parasztok katonáskodása. *(G. Franz—W. P. Fuchs:* Akten zur Geschichte des Bauernkrieges in Mitteldeutschland, II. Jena, 1942., XXVIII—XXIX. o.; *A. Steinwenter:* Die Wehrmassnehmen des steirischen Landtages gegen Türken und Hajduken 1605., [Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark, XVI. évf. (1916) 71. o. 3. jegyzet: „war der Paur des kriegswesen lernt, greift nimer zum Pflug.") — Az 1605—1606. évi „Landtag" szerint a parasztkatonák gyakorlatlanságuk miatt használhatatlanok, s ha kiállítanák őket, gyakorlott katonák közé osztandók be. Az osztrák paraszt harciasságát, a lövészet iránti érdeklődését, lövészversenyekkel igyekeztek felkelteni — nem sok eredménnyel. *(H. Fehr:* Von Lehnsheer zum Söldnerheer). Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte. Germanistische Abteilung, 36. köt. [1915], 458. o.) — Az osztrák tartományok közül kiemelkedő még Tirol „Landesaufgebot"-ja. Itt már Frigyes herceg (†1439) 1416-ban felszólította a parasztokat, hogy földesuraik beleegyezése nélkül is fogjanak fegyvert, ha ő parancsolja. I. Miksa császár (1493—1519) 1511 után próbál Tirolnak új katonai szervezetet adni. Elvben ekkor Tirol 20 000 főt is ki tudott állítani, 1605-ben pedig állítólag 47 157 főt! Az általános hadkötelezettség teljes megvalósítása (illetőleg visszaállítása) e módszerrel nem volt elérhető, de kétségtelen, hogy a hegylakó tiroliak harciasak maradtak és később az osztrák állandó hadseregnek talán legjobb katonái a tiroliak közül kerültek ki. (Tirolról *Alten* (Szerk.): Handbuch für Heer und Flotte. Berlin—Lipcse—Bécs—Stuttgart, 1909—1913. VI. k., 484—486. o.; *H. Meynert:* i. m. (1868) II. k., 142—143. o.; *N. S. Galitzin:* i. m. II. k., 66—70. o.; *Huber A.:* Ausztria története, III. k., Budapest, 1901., 333—334. o.; *E. v. Frauenholz:* Deutsche Kriegs- und Heeresgeschichte in den Umrissen dargestellt. München—Berlin, 1927., 65. o.) Más német tartományok „Landesaufgebot"-jai közül megemlítjük Württembergét. Itt előfordult, hogy valamennyi 18—60 éves férfi fegyvert fogott, bár általában természetszerűleg csak

Az 1500—1800 közti korszakot a hadszervezet fejlődése szempontjából a leghelyesebb két részre osztani: az első rész 1500-tól 1650-ig tart, a második rész 1650-tól 1800-ig. Az 1500-tól 1650-ig terjedő korszak 1585 táján osztható két kisebb részre (ekkor válik nyilvánvalóvá a tartományok védtelensége). Az első korszakban (1500—1650) a nem állandó jellegű nemesi és paraszti hadsereg van túlsúlyban — a másodikban (1650—1800) a milícia jellegű sereg csak kiegészítője a zsoldosseregnek. Az első korszakban a hadszervezet alapja még a közösség honvédelmi kötelezettsége. H. Delbrücknek azt az állítását, hogy a huszita háborúktól a harmincéves háborúig csakis zsoldosok hadakoznak — újabb kutatók nem fogadják el. Legalábbis 1590 tájáig a veszélyeztetett tartományok „Landesaufgebot"-okat állítanak ki — „házak", „tűzhelyek" szerint. A kiállítás aránya igen különböző, az egy harcost felszerelő „Gestellungsverband" létszáma 30 és 2 fő közt változik. H. Fehr-nek igaza van abban, hogy a XVI. század elején a fejlődés egy állandó néphadsereg felé tartott. E fejlődés azonban megakadt s a népfelkelés a XVII. század elején már teljes lezüllik. Ennek H. Fehr szerint három oka volt:

1. A tűzfegyverek elterjedése következtében nem lehet már gyakorlatozás nélkül eredményesen harcolni.

2. A parasztoknak az a része, mely igazán katonának való, a legalkalmasabb emberanyag zsoldosnak ment.

kisebb részük katonáskodott. 1492-ben pl. a sváb Bund ellen 450, más adatok szerint 250 lovason kívül 2500 gyalogost állítanak ki 150 szekérrel és 70 sátorral. 1503-ban Württemberg feudális és népfelkelő hadserege együttvéve 10 000 főnyi volt. Württembergről l. *P. F. Stählin:* Geschichte Württembergs. I. k., 2. félk., Gotha, 1887., 799. o.; (Heeren—Uckert—Giesebrecht: Allgemeine Staatengeschichte, I. Abt. 23.) *N. S. Galitzin:* i. m. II. k. 68. o. — Az osztrák mellett a legjelentősebb a bajor „Landesaufgebot", Bajoroszágra lásd *Alten* (Szerk.): i. m. I. k., 906. o.; *J. Würdinger:* Kriegsgeschichte von Bayern, Franken, Pfalz und Schwaben von 1347 bis 1506. I—II. k., München, 1868.; *S. Riezler:* Geschichte Baierns, III. k., 1346—1508. Gotha, 1889., 719—724. o.; VI. k., Verfassung und Kultur 1508—1651. Gotha, 1903., 136—172. o. (Heeren—Uckert—Giesebrecht: Allgemeine Staatengeschichte I. Abt. 20.); *W. Beck:* Bayerns Heerwesen und Mobilmachung im 15. Jahrhundert, Archivalische Zeitschrift, N. F., 18. k., 1—232. o. — Ismerteti *W. Erben:* Historische Zeitschrift 108. k., 1912., 664. o. — Egyes nézetek szerint a bajor népfelkelés már az 1322-es Mühldorf-i csatában is szerepelt és a XIV. és XV. században soha sem szűnt meg. 1431-ben a husziták ellen minden huszadik parasztot fegyverbe szólítottak. Ezek ellátása az otthonmaradókat terhelte, de a herceg is szállított a lovasoknak kenyeret és bort, a gyalogosoknak kenyeret. Ha veszély közeledett, először összeírták, majd megszemlélték a csapatokat. A szemlét végző „Pfleger" jelenti pl. Starnberg-ről, hogy e „Landgericht" területén 549 „egyenes és fiatal", termete és ereje alapján katonának való férfi található, de fegyverük és gyakorlottságuk nincs. Wolfratshausen-ben a „Pfleger" 1480-ban 2100 férfiből 880-at válogat ki, közülük 300-nak van páncélja és 312-nek rákpáncélja. Egy, a XV. század derekáról származó adat szerint a bajor népfelkelés mindössze 2168 fő volt és ebből az említett Starnberg 30 főt állított. Egy a XV. század végéből származó adat szerint ugyanez a Starnberg 768 főt állított — „die gut sind" —, ezenkívül 168 nőtlen férfit és szolgát, akik — úgy látszik — nem tartozhattak a szorosabb értelemben vett hadsereghez. A Tölz-i „Gericht" területén 411 alkalmas és 114 alkalmatlan férfit találtak. A Wolfratshausen-i „Gericht"-ben, a kolostort nem számítva, 2134 alkalmas és 436 alkalmatlan, a kolostor birtokain pedig 291 alkalmas férfit találtak. Hogy ki alkalmas és ki nem az, a „Pfleger" döntötte el. A mérték persze nem lehetett egységes. Pl. Schwaben-ben 800 alkalmas és 800 alkalmatlan férfit találtak, Tölz-ben 411:114 volt az arány, Hofmark—Benediktbeuern-ben pedig 418:47.

Közvetlen veszély esetén „Landgeschrei" hívja egybe a népet. A hírnök faluról falura jár, a „Pfleger"-ek és a bírák összeszedik az embereket, a „Feldhauptmann"-hoz vezetik és jelentik a létszámot. (*S. Riezler:* i. m. III. k. Jelzett helyen: „Hans Klosner mit dem Weilhart Gericht, mit allen Reitern und Knechten und aller Bauerschaft, nämlich 800 Bauern"). A „Pfleger"-ek és a bírák gondja volt a várak védelme s a szekerek előteremtése. A szereket részben a parasztok, részben a plébánosok állították ki. A nagyobb egységek vezetői, „Pfleger"-ek és bírák, a kisebbeket pedig parasztok vezetik. A huszita háborúk idején azt javasolják, hogy minden falu, melyben legalább 20 telek van, minden 10 telek után egy „Hauptmann"-t állítson s mellé a következőképpen felszerelt katonákat: 1 pajzsost, 5 számszeríjászt, 4 lándzsást. Minden 4 „Hauptmann"-nak legyen egy közös felsőbb parancsnoka és ennél gyülekezzenek a csapatok. Nem tudjuk megvalósult-e a tarto-

3. Nem bíznak a parasztban s nem igen akarnak a kezébe fegyvert adni.

Mindez általában az egész XIV. századi német fejlődésre jellemző, de az egyes tartományok fejlődése közt azért van különbség: Szászországban például védelmi körzetekre osztják az országot a „Landwehr" hatásosabb alkalmazása céljából. Hessen 1545-ben csaknem 7000 polgár- és parasztkatonát állít ki. A már vázolt osztrák fejlődéshez, amelyet a huszita és török veszély elleni védekezés szükségessége indított el, hasonló a nyugati határszélek hadszervezetének fejlődése. A XVI. század utolsó évtizede óta a „Landesaufgebot"-ból több helyen kiválik egy szervezettebb, válogatott alakulat — például Nassauban, Pfalzban. Szerény kis csapatok ezek, a tartományok csekély gazdasági lehetőségeihez méretezettek.

Az 1650 utáni korszak a „miles perpetuus" kora. A tartományok erősebben differenciálódnak. Még a XVIII. században is majdnem mindenütt van az állandó zsoldossereg mellett „Landmiliz" is, a lényeges azonban már a „miles perpetuus" az állandó zsoldoskatona. A „Landmiliz"-ek olykor megszűnnek, máskor felújítják őket, mint 1700 táján több helyen német, dán vagy svéd minták alapján. A kétféle fegyveres erő közt súrlódások is voltak, mert a „Landmiliz" tagjai fel voltak mentve a rendes katonai szolgálat alól.

Az 1500 és 1800 közti korszakról annyit mindenesetre elmondha-

mányban ez az elgondolás, de az kétségtelen, hogy a huszita háborúk óta a „Landesaufgebot" rendezettebb lett. Nincs nyoma, hogy békében gyakorlatoztak volna. — A XVI. század első felében Bajorország nem harcias ország, bajor földről kevés jó katona került ki (a „Landsknecht"-ek zömmel svábok). A „Landesaufgebot"-tal kapcsolatban két felfogás alakult ki. Az egyik kisebb létszámmal is megelégszik, de jobb szervezetet és kiképzést sürget, a másik pedig teljesen megszüntetendőnek tartja, mint felesleges intézményt. Az előbbi felfogásra vall az 1512. évi instrukció. Minden huszadik embert kell eszerint kiemelni, a kiemeltekről jegyzéket kell összeállítani, s el kell őket látni egyenruhával. Minden 10 fő közül 5 lándzsás, 3 alabárdos és 2 puskás legyen. A fegyvereket a várakban és a törvényszékeken kell tartani. Ez a terv nem valósult meg. Nem volt rá pénz, nem nélkülözhették a paraszt termelő munkáját, és a nagy parasztháború után nem is szívesen adtak fegyvert a kezébe. 1550-ben pl. megtiltották a parasztoknak a céllövés gyakorlását, 1562-ben és 64-ben pedig fegyvereiket is összeszedték. Csak a határ mentén lakóknál maradhatott fegyver. 1554-ben minden ötödik ember behívása után a bajor „Landesaufgebot" 21 704 fő volt. 1583-ban a békeidőben történő gyakorlatozást is tervbe veszik, de a pénzhiány miatt nem tudják megvalósítani. 1596-ban elrendelik, hogy szükség esetén minden 30., 10., 5. vagy 3. embernek kell kivonulnia. Az otthonmaradók 1 hónapig látták el a hadbavonulókat. 1600 decemberében minden 10. és 30. embert fegyverbe szólítanak. Ettől kezdve a „Landesaufgebot" neve „Landfahne". Tagjait 8 hónap alatt kell kiképezni — „rossz bánásmód és káromkodás nélkül". Évente 5—6 ünnepnapon gyakorlatozniuk kell. Most már nem tiltják el a parasztot a céllövéstől, hanem kényszerítik rá. Nem nősülhet meg, amíg meg nem tanul muskétával lőni. De még 1615-ben sem szabad puskáját otthon tartania. Évente csak kétszer tartanak szemlét, mert az terhes és költséges. Nem mondhatjuk, hogy a „Landfahne" csak játékszer lett volna, várak őrzésére pl. alkalmas volt. A kiképzési idő rövidsége miatt a fegyverhasználat és a katonai alakzatok besulykolása persze hiányos volt. 1630-ban a „Landfahne"-t megszüntették. 1638-ban felújították azzal az utasítással, hogy csakis végszükségben szabad igénybe venni. 1622-ben 41 „Fähnlein"-be osztva 15 948 főből állt a „Landfahne", ennek egyharmada volt lövész. 1638-ban 29 „Fähnlein"-ből állt, 10 333 fő volt a létszáma, valamennyien lövészek, 1641-ben pedig 32 „Fähnlein"-ből állt, 12 137 fő létszámmal. Gyakorlatokról már nem hallunk. Csak 2 olyan esetről tudunk, amikor a „Landwehr"-t a zsoldosok közé osztották be.

Eléggé jól ismerjük a XV—XVI. század fordulóján a holsteini (és dán) „Landwehr"-t, amely I. János dán király seregében az 1500-as Hemmingstedt-i ütközetben is részt vett. (*W. Lammers:* i. m. 99—101. o.) János király serege három részből állt: 1. Zsoldosok (kb. 4000 fő), 2. nehézfegyverzetű feudális lovasság (kb. 2000 fő) és 3. polgár és parasztkatonákból álló „Landwehr". Holsteinben 3 „eke" állított ki 1 harcost. Egy 1626-os összeírás szerint Holtsteinben 19 581 és fél „eke" volt, ebből 4055 és fél kolostori tulajdonban. Ha a maradék 15 526-ból levonjuk a ditmarsok területének „eké"-it (le kell őket vonnunk, hiszen éppen a ditmarsok ellen háborúzott János király), akkor 14 101 „eke" a maradék. Ez 4700 főt jelent, ha az „ekék" száma 1500-ban ugyanannyi volt, mint 1526-ban, s ha köteles létszámban állították ki az „ekekatonákat", a „Landwehr" létszáma 3000 és 5000 közt

tunk, hogy 1700-ig a „Landmiliz" szerepe nem volt egészen lényegtelen.[52]

Köztudomású, hogy Franciaországban fejlődött ki a legteljesebben a hűbériség, s a lovagi hadművészet és lovagi kultúra terén Franciaország volt a példakép. A X—XIV. századi források a francia seregeket mindig tipikusan mint lovagi hadseregeket írják le.[53]

Mikor Európa e legkiválóbb lovagseregе a százéves háború során súlyos vereségeket szenved a lovagi és gyalogos íjász fegyvernemet hatásosan kombináló angol seregektől, a francia vezetők úgy látják, hogy a francia hadseregnek is paraszti gyalogos-íjász fegyvernemre volna szüksége. A százéves háború során nem sikerült ilyen fegyvernemet szervezni, a száz év késéssel megszervezett „francs archers" pedig, mint látni fogjuk, a legkisebb mértékben sem váltotta be a hozzá fűzött reményeket.

A közszabadok felkelése szerepel ugyan a késői frank kapitulárékban is (például 864-ben is azt olvassuk, hogy a vazallusi viszonyban nem álló a közszabadok: „pagenses" a grófok csapataiban kötelesek harcolni),[54] valószínű azonban, hogy ez inkább csak régi formulák ismételgetése s a valóságban a szabadok tömeges felkelése már nem létezik. A IX. és X. századi Franciaországban nem hallunk „levée en masse"-ról, tömeges népfelkelésről. Mint láttuk, a lakosság néhány próbálkozása a vikingek ellen, teljes kudarccal járt. A gyakorlatlan,

lehetett (ha Jütlandból is jöttek harcosok, akkor számíthatunk 5000 főt). A holsteini „Landwehr"-t egyházközségenként hívták össze, egységeik élén királyi tisztviselők, tehát nemesek álltak. Harci értékük nem lehetett magas. Megbízhatóságuk is kérdéses lehetett, hiszen Holsteinben nemrégen vertek le egy parasztlázadást. A holsteini parasztság (kivéve természetesen a ditmarsok szabad parasztságát) nem volt nagyon harcias, de egészen járatlan sem volt a fegyverforgatásban. A korszak törvényei között találhatunk az egymást karddal-lándzsával megsebesítő parasztokat megbüntető törvénycikkeket is. A holsteini „Landwehr" tömege révén mindenesetre hasznos kiegészítője lehetett a dán király zsoldos- és lovagi hadseregének.

Vesztfália „Landesaufgebot"-járól is számos adatunk van. *G. A. Stenzel:* Geschichte des preussischen Staates. II. k., Hamburg, 1837., 62. o. (Heeren—Uckert: Allgemeine Staatesgeschichte, I. Abt. 3.); *H. Rothert:* Westfälische Geschichte, Gütersloh, 1962. I. k. Das Mittelalter, 232., 357—358. o.; II. k. Das Zeitalter der Glaubenskämpfe, 246—247. o.; III. k. Absolutismus und Aufklärung, 279—281. o. — Az 1288-as Worringen-i ütközetben lényeges szerepük volt a fütykösökkel felszerelt Berg-i parasztoknak. 1410-ben a paderborni püspök győzelmét a kölni érsek és Cleve grófja ellen Delbrück parasztjai döntötték el. Ravensbergben 1536-ban minden faluban kiszemelték a legügyesebb parasztokat és szolgákat. A többiek gondoskodtak kiemelt társaik katonai felszereléséről. Ellenséges betörés esetén e kiemeltekből állt az első „Forderung". (Nagy veszély esetén volt második és harmadik „Forderung" is.) Hasonló módon intézkedtek 1572-ben Cleve—Mark-ban. Delbrück és Osnabrück parasztjai a nagy parasztháborúban még jól verekedtek, de pár évtizeddel később, amikor egy ütközetben spanyol zsoldosokkal kerültek szembe, azok könnyűszerrel szétverték őket. Az általános hadkötelezettség régi elve Vesztfáliában még a XVII. században is élt — többször hallunk a „Landaufgebot"-ról a 30 éves háborúban is: 1633-ban pl. 4000 fővel szerepel. Egy 1669-es rendelkezés szerint minden házból egy férfi köteles magát vasárnaponként a fegyverforgatásban gyakorolni. A „Landesaufgebot" legkisebb egységei itt is a plébániák voltak. 1671-ben hallunk Brandenburg, 1688-ban Paderborn, 1675-ben és 1691-ben Lippe „Landwehr"-jéről. A vesztfáliai milícia élén 1665 és 1686 közt Bernard von Bodenschwing állt — utána 1717-ig a fia. A milícia ekkor már csak pár száz főnyi volt és I. Frigyes Vilmos porosz király uralkodása idején (1713—1740) meg is szűnt.

52 *H. Fehr:* i. m. (1917) — *G. Oestreich:* Zur Heeresverfassung der deutschen Territorien von 1500—1800. Ein Versuch vergleichender Betrachtung. (Forschungen zu Staat und Verfassung. Festgabe für Fritz Hartung. Berlin, 1958. 419—439. o.)

53 A lovagi hadviselésre l. az idézett általános hadtörténelmi műveket. A lovagság intézményére vonatkozó újabb munkák közül *L. F. Ganshof:* Qu'est-ce que la chevalerie? Revue Générale Belge, 1947. november. 77—96. o.; *A. Borst:* Das Rittertum im Hochmittelalter. Idee und Wirklichkeit. Saeculum, 1959., 213—231. o. (igen alapos bibliográfiával); *Ph. du Puy de Clinchamps:* La chevalerie. Párizs, 1961., Que sais-je? No 972.; *J. Bumke:* i. m.

54 *M. Prou:* De la nature du service militaire du par les routuriers aux XIe et XIIe siècles. Revue Historique 44. (1890) 313—327. o. — A 864-es törvény: „... pagenses franci, qui caballos habent, vel habere possunt, cum suis comitibus in hostem pergant."

rosszul felszerelt parasztok nem sokra mentek a gyakorlott, hivatásos harcosok súlyos fegyvereivel szemben.[55]

Annyit jelentene ez, hogy a középkor századaiban a francia parasztság teljesen fegyvertelen volt és semmiféle szerepe nem volt a francia hadszervezetben? Úgy látszik, hogy szerepe nem volt nagyon jelentős, annyira azonban nem egyszerűsíthetjük le a kérdést, hogy a francia parasztot egészen fegyvertelennek tüntessük fel. Volt némi fegyverzetük a francia parasztoknak s a feudális belső háborúkban mindenesetre részt vettek, különösen Franciaország északi és keleti részén.[56]

A közszabadok általános hadkötelezettségének alapelve, mely a Karolingok korából származott, elméletben a Capet-ház korában sem szűnt meg, végső szükségben minden szabad ember fegyverbe szólítható s köteles saját költségén, bizonytalan ideig harcolni. Eszerint a közszabad, a szabad paraszt hadköteles, a nem szabad állapotú paraszt, a „serf" nem.[57]

A XII. század második felétől kezdve Franciaországot külső ellenség nem fenyegette, különösen az 1214-es győzelmes Bouvines-i ütközet után nem. Egyrészt emiatt, másrészt pedig, mert az erősödő királyi hatalom a belső háborúkat lényegesen csökkentette, egyre kisebb a szükség a parasztok katonáskodására. A paraszti gyalogság egyre gyengébb minőségű, különösen az apátságok által kiállított gyalogság. (Az apátságoknak egyéb dolguk is volt, mint hogy paraszt-

[55] Histoire de la nation francaise. (Szerk.: *G. Hanotaux)*, VII. k., Histoire militaire et navale, Párizs, 1925. benne *J. Colin:* Des origines aux croisades és *F. Reboul:* Des croisades a la révolution.

[56] *Ch. Petit—Dutaillis:* La monarchie féodale en France et en Angleterre, Xe-XIIIe siècles. Párizs, 1933. 324. o.

[57] A francia történészek közt vita alakult ki azzal a kérdéssel kapcsolatban, hogy a francia parasztok közül csak a szabad állapotúak voltak-e hadkötelesek, vagy a nem szabadok, a *serf*-ek is? M. Prou élesen különválasztja a parasztok közjogi alapon nyugvó hadkötelezettségét és az ettől független „plébánia milíciát" (milice paroissale), hangsúlyozza, hogy a közjogi jellegű hadkötelezettség csakis a szabad parasztokra vonatkozott. A nem szabad parasztok csak a plébánia milíciában vettek részt, amely a Treuga Dei megszegői elleni harc céljából alakult és az 1096-os roueni zsinat értelmében szabadokra és nem szabadokra egyaránt vonatkozott. (*M. Prou:* i. m.) — *E. Boutaric:* Institutions militaires de la France avant les armées permanentes (Párizs, 1863.) című művének 142. oldalán viszont azt írja, hogy a XI—XII. században hadra kelő parasztok régi *serf-ek*, akik lassanként felemelkedve a szabadokéhoz hasonló állapotba kerültek. Prou határozottan elutasítja Boutaric e feltevését. — A. Luchaire véleménye szerint viszont nem valószínű, hogy a *serf*-eknek a szabad parasztokkal szemben ilyen kedvezményük lett volna, hogy ők mentesek lettek volna a katonai szolgálat alól. Valószínűbbnek tartja, hogy a paraszt katonai szolgálata nem Karoling-kori jogi hagyományokon alapszik. A paraszt a seigneurtől függ, annak minden tekintetben alá van vetve, s az — mint ahogyan mindenféle szolgálatra igénybe vehette — fegyveres szolgálatra is kötelezhette, sőt ha akarta, támadó háborúban való részvételre is kényszeríthette. A. Luchaire hangsúlyozza, hogy Prou egyetlen olyan forrást sem tud álláspontja igazolására előhozni, mely a szabad és nem szabad parasztok ilyen különválasztását bizonyítaná. (*A. Luchaire:* Manuel des institutions françaises, période des Capetiens directs. Párizs, 1892., 347—349. o.) — A F. Lot és R. Fawtier szerkesztésében megjelent modern kézikönyv szerint elméletben valóban csak a szabad paraszt hadköteles, a *serf* nem. (Elvben tehát a Prou álláspontja a helyes.) — A valóságban azonban sem a király, sem a seigneur-ök nem törődtek ezzel a megkülönböztetéssel. A szabad parasztokat ugyanúgy lenézték, mint a *serf*-eket, viszont a király és egyes egyházi földesurak *serf*-jei olyan jogokat élveztek, hogy csaknem szabad állapotúaknak tekinthetők. A gyakorlatban tehát a szabad, nem szabad megkülönböztetés nem létezett. (Ebből a szempontból tehát A. Luchaire látta a kérdést helyesebben.) A parasztok nagy tömegei e korban nem teljesítettek katonai szolgálatot, akár szabadok voltak, akár nem. Nem mentek volna sokra a rosszul felszerelt, kiképzés, fegyelem és kohézió nélküli csapatokkal, nem is törekedtek arra, hogy nagytömegű parasztseregeket állítsanak fegyverbe. Ehelyett minden közigazgatási egységtől („prévoté", „chatellenie"), vagy bizonyos számú tűzhely („feux", „ménages") után bizonyos számú fegyveres kiállítását követelték meg. (*E. Lot—R. Fawtier:* Histoire des institutions françaises au moyen age. II. Institutions royales. Párizs, 1958., Livre V. Institutions militaires, 511—535. o.) — H. Sée, a kiváló gazda-

jaiknak katonai kiképzést adjanak.) A XIII. század vége felé a király s a seigneur-ök egyre inkább lemondanak a paraszti gyalogságról.[58]

A XI—XIII. században tehát a francia parasztság nem volt egészen fegyvertelen, de katonai szolgálata nem mondható jelentősnek. Ennek ellenére a német W. Kienast például úgy látja, hogy a francia parasztság katonai szolgálata a XII. század derekáig sokkal nagyobb mértékű volt, mint a németeké.[59]

A nem nemesek katonai szolgálatával kapcsolatosan meg kell említenünk az „arrière-ban" intézményét, amely egy prefeudális intézmény maradványa a feudális Franciaországban, a Karoling kori általános hadkötelezettségé. Ez a német „Landwehr"-ek megfelelő intézmény (retrobannus, arrière-ban) a XII. század 2. negyedének elején tűnik fel, amikor Franciaországot először fenyegeti külső veszély: V. Henrik német császár. Az „arrière-ban" tehát közjogi és nem hűbéri jellegű — az összes alattvalókra kiterjed, az alvazallusokra és a nem nemesekre is: egy tartomány *egész lakosságának* felkelését jelenti. A XIII. század végéig egy-egy tartomány „arrière-ban"-jával a francia állam központi hatalmának és szervezetének gyengesége miatt a tartományúr rendelkezett, a király csak saját tartományúri területén rendelhette el az „arrière-ban"-t.[60]

IV. (Szép) Fülöp uralkodása idejében (1285—1314) alakul ki az „arrière-ban universel", vagyis az egész királyságra kiterjedő „ar-

ságtörténész sem tartja valószínűnek, hogy különbséget tettek volna szabad és nem szabad paraszt közt. Szerinte a paraszt katonai szolgálata: a paraszti szolgálatoknak egy fajtája, akárcsak az adó. A parasztot nem is kizárólag saját ura kötelezhette katonai szolgálatra; az egyházi földesurak parasztjait pl. világi földesurak is gyakran kényszerítik. Az összehívást („sémonce") a saját seigneur végezte. Ez a „sémonce" (submonitio), vagy „convocation" minden esetben megelőzte a hadjáratot. Ha a paraszt nem jelent meg az összehíváson, pénzbüntetéssel sújtották. Eleinte gyakran önkényesen szabták meg a paraszt katonai szolgálatának helyét és időtartamát. Később az a szokás terjedt el, hogy csak olyan messzire vitték őket, ahonnét még aznap este hazaérkezhettek; más meghatározás szerint csak olyan távolságra vihették őket, ahonnét még láthatták falujuk templomának tornyát. Előfordult, hogy kötelezettségeik aszerint változtak, milyen irányban kellett vonulniuk. A XI. században H. Sée szerint általános szabály, hogy támadó hadjáratba nem viszik őket. Olyan szabállyal is találkozunk, hogy csak akkor kötelesek fegyvert fogni, ha seigneur-jük is kivonul. Aratás idején nem hívták őket fegyverbe. A hadjárat elején saját költségükön katonáskodtak, később a seigneur-én. (*H. Sée:* Les classes rurales et le régime domanial en France au Moyen-âge. Párizs, 1901., 367—377. o.; *F. Lot—R. Fawtier:* i. m. Jelzett helyen.) — A nagylétszámú paraszti felkelőseregek helyett tehát megelégedtek bizonyos számú tűzhely után kiállított bizonyos számú harcossal. (Tűzhelynek számították a családfők — a ház nélküliek is, kivéve a koldusokat.) E kis gyalogos sereg neve „guelde" volt. Ennek létszáma VII. Lajos (1137—1180) uralkodásának vége felé 3500—4000 fő. Az ettől megkülönböztetendő „milice paroissale"-t a királyi domínium egyházi személyei állították ki a király számára. E plébánia-milíciában harcoló parasztok a XI. század végén s a XII. század első felében nem kis harci elszántságot mutattak és eléggé használhatóknak bizonyultak. Később már nem vették őket igénybe. Inkább csak őr- és építő szolgálatra voltak alkalmasak, harcra kevésbé. (*F. Lot—R. Fawtier:* i. m. Jelzett helyen.)

58 *F. Lot—R. Fawtier:* i. m., idézett helyen, azonkívül *R. Holtzmann:* Französische Verfassungsgeschichte. München—Berlin, 1910., 275. o.: *J. Révol:* Histoire de l'armée française. Párizs, 1929., 24. o.; *J. Ellul:* Histoire des institutions, 2. k., Institutions françaises du moyen-âge a 1789. Párizs, 1956., 51—52. o.; *Gérin:* L'infanterie française, Revue Historique de l'Armée, 1957., IV. sz., 8. o.

59 *W. Kienast:* Frankreich und England bis 1154. Historia Mundi. 6. k. Hohes und spätes Mittelalter. Bern, 1958., 108. o.

60 *F. Lot—R. Fawtier:* i. m. I. k., Institutions seigneuriales. Párizs, 1957. A Flandriáról szóló *L. F. Ganshof* által írt fejezetben 416—419. oldalon. — A grófnak joga volt nemcsak vazallusai és alvazallusai, hanem minden fegyverfogható alattvalója katonai szolgálatát igénybe venni. A XII. század elejéről származó források szerint a Saint Bertin-i apátság vazallusai és alvazallusai („landridders") a gróf minden hadjáratában kötelesek részt venni. A többi lakosok is fegyverbe szólíthatók a grófság védelmére. Ez lehet offenzív védelem („utlandesbanwere"), vagy egyszerű védelem („landwere").

rière-ban", s ez a XIV—XV. század fordulójáig a társadalom nem nemesi részére is kiterjed (Burgundiában például az „arrière-ban" 4000 gyalogosra rúgott). A XV. században megváltozik az „arrière-ban" — 1439-ben már csak az *alvazallusok* fegyverbehívását *jelenti, a nem nemesekét nem.* Az „arrière-ban"-t eddig is nehéz volt megkülönböztetni a „ban" mellett összehívott feudális jellegű „host"-tól. Ezután teljesen összeolvad a kettő, s „ban et arrière-ban"-nak nevezik. Előfordul, hogy a nemesek felkelését nevezik „arrière-ban"-nak. Ez egyre értéktelenebbé váló nemesi felkelést néha még a XIV. Lajos korában is fegyverbe hívják.[61]

A parasztság tehát még a feudális Európa legfeudálisabb országában, Franciaországban sem volt egészen kirekesztve a honvédelem szervezetéből. Más kérdés, mekkora volt a szerepe és milyen volt a nem nemesekből álló csapatok harcértéke. Az Anglia és Franciaország között lezajlott százéves háború nagyobb ütközeteiben a francia királyok hadseregei sorra vereséget szenvedtek az angol királyok fegyveres erőitől. Ennek oka az a körülmény volt, hogy az angolok rendelkeztek hatékony gyalogos íjász fegyvernemmel, a franciák pedig nem. Az angol kisbirtokos szabadok közül lényegesen jobb gyalogos íjászokat lehetett kiválogatni, mint a francia jobbágyokból. V. Károly (1364—1380) uralkodása alatt történtek kísérletek egy francia íjász gyalogság megszervezésére (például 1369-ben elrendelték, hogy a nép vasárnaponként köteles nyilazással szórakozni s ezt 1394-ben meg is ismételték), de annak semmi nyoma sincs, hogy e törekvések eredménnyel jártak volna.[62]

A százéves háború tanulságai alapján VII. Károly (1422—1461) a XV. század derekán paraszti gyalogos íjász fegyvernemet próbál létrehozni a „francs archers", adómentes paraszti íjász gyalogsága megszervezésével. E kísérlet nem járt eredménnyel — s különben is száz

61 *F. Lot—R. Fawtier:* i. m. II. k., 531. o.; *F. Lot:* i. m. (1946) II. k., 426. 435—436. o.; *E. Perrot:* Les institutions publiques et privées de l'ancienne France jusqu'au 1789. Párizs, 1935., 517. o.; *P. Guilhiermoz:* Essai sur l'origine de la noblesse en France du moyen âge. Párizs, 1902., 291—297. o.; *Fr. Olivier—Martin:* i. m. 138—139. o.; *G. Köhler:* i. m. III. k., 2. Abteilung, 134. o.; *W. Kienast:* Lehnrecht und Staatsgewalt im Mittelalter, Studien zu dem mitteis'schen Werk. (Historische Zeitschrift, 158. k. [1938] 44—45. o.)

62 *E. Lavisse* (Szerk.): Histoire de France depuis les origins jusqu' à la revolution, Tome quatriéme, I. Les premiers Valois et la guerre de cent ans (1328—1422). Írta *A. Coville;* Párizs, 1902., 217—218. o. — *E. Boutaric:* i. m. 216—218. és 307. o.-nál, kifejtett nézete szerint a francia parasztok a XIV. század második felében harciasság dolgában vetekedtek az angolokkal. V. Károly (1364—1380) reformjai, melyek során erős paraszti gyalogságot is akart szervezni, halála után azert mentek veszendőbe, mert a király és a nemesek megrémültek a nép felfegyverzésétől s ezért a király korlátozta az íjászok számát. A nemesség megakadályozta a néptömegek felfegyverzését, inkább megfosztotta az országot védőitől, minthogy megengedje, hogy a felfegyverzett parasztokból nemzeti hadsereg alakuljon ki. Meg kell jegyeznünk, hogy bár az V. Károly halála utáni hanyatláshoz nem fér kétség, Boutaric több, mint 100 évvel ezelőtt kifejtett nézeteit a későbbi francia történetírók nem fogadták el. Ezzel szemben megemlíti két német hadtörténész, *M. Jähns:* i. m. (1880) 759. o. és *H. Delbrück:* i. m. III. k., 531. o. — A százéves háborúról szóló művek közül a következőket emeljük ki: *S. Luce:* Histoire de Bertrand du Guesclin et de son èpoque, Párizs, 1876., a Glotz-féle Histoire du moyen âge 6. és 7. kötete: *R. Fawtier—A. Coville:* L'Europe occidentale de 1270 á 1380. Párizs, 1941—1942 és *J. Calmette—E. Deprez:* L'Europe occidentale de la fin du XIV. siècle aux guerres d'Italie. Párizs, 1937—1939.; *E. Lavisse* szerk.: i. m., idézett kötet.; *F. Lot:* i. m. (1946) I. k., 332—460. o. és II. k. 5—90. o.; *M. Mc Kisack:* The Fourteenth Century, 1307—1399. (The Oxford History of England 4. k.) Oxford, 1959., 234—271. o.; *E. F. Jacob:* The Fifteenth Century 1399—1485. (The Oxford History of England, 6. k.) Oxford, 1961., 147—154. o.; Cambridge Medieval History, VIII. k., Cambridge, 1936., 646—659. o.; *F. Lot—R. Fawtier:* i. m. számos helyen.; *E. Perroy:* La guerre de cent ans. Párizs 1945 c. művéhez sajnos nem tudtam hozzájutni.

évet késett: a XV. század derekán már az angol gyalogos íjász fegyvernem is hanyatlóban van: a jövő a lándzsás-alabárdos zárt rendben harcoló svájci gyalogságé.

A „francs archers" fegyvernemet életre hívó 1448-as királyi „ordonnance" (melyet 1451-ben és 1460-ban egészítettek ki) rendelkezései alapján a „szabad íjászok" eredeti lakhelyükön maradó, de adómentes parasztok, akik vasárnaponként kötelesek magukat az íjászatban gyakorolni a hadba hívás esetén a király seregében harcolni. 50 tűzhely (feux) állított ki egy íjászt. A harcban 500-as egységekben vettek részt s az „arrière-ban"-nal ellentétben egyetlen kapitány irányította őket. Egyik kútfő szerint létszámuk 8000 fő volt — később pedig 16 000. Minden egység egy sátrat és egy szekeret is köteles volt beszerezni. Az 500-as csapatok 60-as, ezek pedig 15-ös egységekre tagozódtak. Nem voltak mind íjászok. Háromféle fegyverzetű gyalogos volt köztük: íjász, számszeríjász és alabárdos (archer, arbaletrier, voulgier) — 1466 óta még lándzsás is (lancier). Mindnyájan viseltek tőrt — kivéve a számszeríjászokat — és kardot — kivéve az alabárdosokat. Vaskalapjuk (salade) és könnyű mellvértjük (brigandine, jaque) volt, efölött fegyveringet (hoqueton) viseltek a „baillage", vagy a kapitány színeivel díszítve. Elméletben királyi egyenruhájuk is volt — VII. Károly idejében (+1461) zöld-fehér — XI. Lajos alatt (1461—1483) piros-fehér. A valóságban ruházatuk nem volt egységes. Összehívásuk és elbocsájtásuk a „ban"-nal és „arrière-ban"-nal egyszerre történt. 1468-ban Ancenis ostrománál például 3326 „homme de ban" és 3969 „franc archer" vett részt. Zsoldjukat rendszertelenül kapták és sok vált belőlük szökevénnyé és rablóvá. Gyakorlat, fegyelem és belső kohézió dolgában nagyon gyengén álltak, adómentes parasztok voltak csak, nem pedig használható harcosok.

XI. Lajos átszervezi őket — 16 000-en vannak — 4 körzetre osztva, melyek élén egy-egy kapitány áll. Nem mondhatjuk azonban, hogy az átszervezés után a francs archers használható katonasággá változott volna. 1472-ben a Roye-t védő franc archer őrség minden további nélkül megadja magát a burgundoknak. Első és utolsó nagy ütközetük a Guinegate-i csata (1478. augusztus 2.) volt. Az ütközetben főleg az ellenséges sereg szekereit fosztogatták és jelentős részüket, egyes vélemények szerint 8000-ből 6000-et, harc nélkül vágtak le a németek. Rendszerint a tüzérséghez tartoztak. Őrizték az ágyúkat, szekereket. Nem is igen tekintették őket a hadsereg szerves részének. XI. Lajos 6000-et választott ki közülük s ezek a flandriai határon teljesítettek szolgálatot. VIII. Károly (1483—1498) 1487-ben ismét újjászervezésükkel próbálkozott, de siker nélkül. Normandiában 1490-ben egy 2000 főnyi másfajta milíciáról hallunk. Közép- és Dél-Franciaországban még 1500-ig esik szó róluk. Bretagneban már 1425-ben egy másik hasonló gyalogsággal találkozunk. Plébániánként 3—6 gyalogost fegyvereztek fel, akiket a lakosság tartott el. Püspökségenként szerveződtek és hercegi kiküldöttek vezették őket. Eleinte 1750 a létszámuk — később lényegesen nagyobb: 1480-ban kilenc püspökség közül négynek a területén 8800-an vannak.

A „francs archers" intézménye nyom nélkül szűnt meg. A sok sikertelen kísérletezés után a francia királyok inkább svájci zsoldosokat fogadtak s a francia nemzeti gyalogság más alapokon és később alakult ki.[63]

A skandináv országokban a germán eredetű lakosság etnikailag nagyon homogén volt. A terület földrajzi sajátosságai s más okok miatt a régi germán formák itt sokáig fennmaradtak. A sűrű erdők, a sok tengerpart, kevés síkság, a lótenyésztésre alkalmas területek hiánya miatt a feudalizmus lassabban és sokkal kisebb mélységben alakul ki, mint Európa többi részein: a lakosság döntő része szabad paraszt marad. A parasztok az országgyűlésen is képviselve vannak: a hadsereg nagy többségében parasztsereg.

E fejlődés a három skandináv királyságban nem teljesen egyforma. A XIII. századig a fejlődés hasonló. Utána azonban Dánia fejlődése Európa többi részeihez kezd hasonlítani, kialakul bizonyos fokú feudalizmus. Svédországban lényegesen kisebb mértékben alakul ki a feudalizmus, Norvégiában pedig még kisebb mértékben, mint Svédországban.[64]

Az angol hadszervezet 1066 előtti, „angolszász" korszakában a „fyrd" a honvédelem alapvető intézménye. Ez népfelkelés volt, amelynek szervezetéről és használhatóságáról az angol történészek véle-

[63] A „francs archers"-ről *A. Spont:* La milice des francs archers (1448—1506), (Revue des Questions Historiques I. 1897., 441—489. o.); *F. Lot:* i. m. (1946) II. k., 79—80., 435—436. o.; *F. Lot—R. Fawtier:* i. m. idézett helyen.; *G. Roloff:* Das französische Heer unter Karl VII., (Historische Zeitschrift. 93. (1904). 442. és köv. o.); L'armèes à travers les âges. Párizs, 1899., 108—109. o.; *J. Calmette—E. Deprez:* i. m. II. rész., 456—457. o.; *J. Ellul:* i. m. 258. o.; *J. Revel:* i. m. 61. o.; *Fr. Olivier—Martin:* i. m. 505—506. o.; *G. Hanotaux* (Szerk.): i. m. 244., 250.; *E. Perot:* i. m. idézett helyen.; *E. Lavisse* (Szerk.): Tome IV. 2. sz. rész (Ch. Petit-Dutaillis tollából) Párizs, é. n. 99—100. o.; *Weygand:* Die Geschichte der französischen Armee, Berlin, é. n., 106—107. o.; *M. Jähns:* i. m. (1880) 835—837. o.; Cambridge Medieval History VIII. k., Cambridge, 1936., 659. o. — A külön bretagnei francs—archers-re l. *F. Lot—R. Fawtier:* i. m. I. k., 284. o. (*J. Richard* tollából.)

[64] *St. Andrzejewski:* i. m. 60—61. o.; *H. Mitteis:* i. m. 413. o. — Dániában eredetileg minden telek egy harcost állított ki. Ez eleinte igazságos volt, később azonban, amikor már több család is lakott egy telken, s a telkek értéke nem volt egyforma, nem volt igazságos. A XII—XIII. században már terméseredmények alapján történik a katonaállítás, még pedig körzetenként („hafnae"). A népfelkelés („leidung, „leidangr"), amely kizárólag gyalogosokból állt és nagyrészt, a tengeri haderőt alkotta, a XII. században már elégtelennek bizonyult. Erik Edmund király (1134—1137) a vendek elleni háborúiban már paraszti lovasokat is használt. Minden körzet (harde = 120 telek) 4 lovast adott. I. Valdemár idején (1157—1182) már minden provinciában van lovasság. Ettől az időtől kezdve Dánia feudalizálódni kezd, de feudalizációjának mértéke soha sem éri el a nyugat-európai méreteket. A népfelkelés a parasztság társadalmi süllyedése ellenére is megmarad, de értéke egyre kisebb. A dán hadsereg 1471-ben vereséget szenved a svédektől, majd 1500-ban, a hemmingstedti ütközetben a ditmarsok parasztjaitól. Ebben az ütközetben a dán király seregében paraszti felkelés is harcol. De a dán királyi seregben szolgáló parasztok a még szabad állapotú észak-frizeken kívül nem voltak nagyon harciasak. A dán király seregében szereplő „Landwehr" létszámát az újabb kutatások alapján nem sokkal becsülik többre 3000-nél. Három „eke" állított ki egy harcost. A dán király ellen harcoló ditmarsok területét leszámítva 14 101 „ekét" számíthatunk, a teljes „Landwehr" tehát e területen kb. 4700 fő lehetett. Kérdéses természetesen, hogy teljes számban megjelentek-e? Még ha Jütlandból is érkeztek népfelkelők, akkor sem lehettek többen 5000-nél. Szervezetük a territoriális közigazgatási szervezetnek volt megfelelő. Egyházközségenként hívták őket össze. Az egyes csapategységek élén hivatalos személyek álltak, azaz a parasztokat nemesek vezették. A vezetők közt zsoldostisztek is voltak. A „Landwehr" degenerált intézmény volt, nem volt nagyon hatékony. A fegyverek kezelésében a holsteini paraszt nem volt egészen járatlan, de a „Landwehr" inkább csak tömege miatt volt használható fegyvernem, nem a minősége miatt. A dán fejlődésről l. *F. C. Dahlmann:* Geschichte von Dänemark. III. k., Hamburg, 1843., 51—71., 289—290. o.; *C. F. Allen:* Geschichte des Königreiches Dänemark, Kiel, 1842., 119—120. o.; *H. Meynert:* i. m. (1868) 191—192., 260—262. o.: *J. Hoops* (Szerk.): i. m. I. k., 139—140. o.; „Aufgebot" címszó *C. Schwerin* tollából, IV. k., 493—497. o.: „Wehrverfassung" címszó, melyben a skandinávokra vonatkozó részeket szintén *C. Schwerin* írta.; *J. Danstrup:* A History of Denmark, Copenhagen, 1949., 25—26., 41—44. o.; — Különösen jól használható *V. Lammers* idézett műve. A 99—101. oldalon ír a dániai „Landwehr"-ről. Az izlandi nemesek és parasztok is küld-

ménye nem egységes. Kétségtelen, hogy a normann hódítás után is felhasználják az angol-normann királyok az angolszász gyalogos katonákat, az 1181-es „Assize of Armes" elnevezésű honvédelmi törvény a „fyrd" újjászervezésének tekinthető. E törvény nem választja el élesen a lovagot a többi szabadoktól — a lovagok csak a nemzeti hadsereg legfelső rétege. A nem nemes gyalogosok („iurati") katonai szerepe a XIII. és XIV. században is jelentős — az íjjal és nyíllal felfegyverzett angol gyalogosoknak nagy része van a franciák ellen aratott győzelmekben.[65]

A X—XV. századi *Itália* gazdasági társadalmi szerkezetének s hadszervezetének fejlődése sokban különbözik Európa többi részének fejlődésétől. Viszonylag kevésbé semmisültek itt meg az antik római társadalom maradványai, kevésbé és nem mindenütt egyforma mértékben gyökeresedett meg a hűbériség, korán megkezdődött az urbanizáció, a pénzgazdálkodás. Az általános hadkötelezettség elve, mely a longobárdoknál kevésbé világosan kristályosodott ki, mint a frankoknál — valószínűleg Itáliában is megvolt —, de alkalmazásáról sokkal kevesebb értesülésünk van, mint Európa más országaiból. Van olyan vélemény, hogy az általános hadkötelezettség elve tette lehetővé, hogy az itáliai városok seregei a XII—XIII. században lényeges számbeli fölényben voltak a német—római császárok feudális szer-

tek fegyvereseket a dán király seregébe: l. *F. C. Dahlmann:* i. m. II. k. Hamburg, 1844., 374. o.

Norvégia volt a skandináv országok közt a legjobban a tengerre utalt és a leginkább archaikus társadalmi szerkezetű. Itt a legkevésbé voltak adva a feudalizáció feltételei és nagymértékben megmaradtak az ősi germán intézmények. A szárazföldi hadsereg nem nagy jelentőségű. A hadköteles férfiak számát a „mantalspring"-en ellenőrzik. Ezen a gyúlésen minden parasztnak meg kellett jelennie és eskü alatt be kellett vallania („mantalseidr"), hány hadköteles személy van a házában. Az őrszolgálat is a parasztok feladata volt. Ők építették az őrházakat („vita vordr"), amelyekben felváltva 3 ember őrködött, s ők gyújtották meg a jelzőtüzeket is. A gyalogság („folgongumenn") népi fegyverekkel („folksvapn") harcol (pajzs, dárda és kard, vagy bárd). Ezeket a harcos maga készíti, vagy szerzi be. Akinek nincs fegyvere, annak jogai sincsenek. Ha az előírtnál kevesebb a fegyvere, büntetést fizet. A jobb módúakat később páncél, vagy páncél és sisak viselésére kötelezték. A fegyvereket évenként megvizsgálták („vapnasyn"). Védekező háborúban mindenkinek fegyvert kellett fognia, támadó háború esetében pedig a lakosság egyhetedének. (A lakosság egyhetede úgy értendő, hogy minden héttagú családból 1 fő teljesít katonai szolgálatot, de ebbe a nők, a rabszolgák és a három karácsonyt betöltött gyermekek is beleszámítottak, pedig rabszolgákat csak végső esetben vetettek harcba.) E népfelkelésnek is csak fele állt fegyverbe a legtöbb támadó háborúban. *(F. C. Dahlmann:* i. m. II. k., 312—321. o.) — A parasztok egy csoportja („manngeret", „lidi") volt köteles egy-egy embert felszerelni. Először a házastárs nélküli emberek kerültek sorra, aztán a cselédekkel rendelkező, majd a cselédekkel nem rendelkező parasztok. A népfelkelés évente 2 hónapig volt igénybevehető. *(J. Hoops:* i. m. idézett helyen. *C. Schwerin tollából* és *C. Schwerin:* i. m. 16—17. és 93. o.) — A norvégek nem szívesen küldtek harcba rabszolgákat, de ha a rabszolga a harcban legalább egy ellenséges harcost megölt, felszabadították. — A norvég népfelkelés nagyságát becsülik 12 700-ra, máskor 7200-ra vagy 6350-re. 1225-ben Haakon norvég király 3140 gyalogossal és 440 lovassal tört be Svédországba. *(H. Meynert:* i. m. [1868] I. k., 198—199. o.) Elméletileg a tengeri és szárazföldi felkelés együtt 33 600 fő és 336 hajó lett volna. A két legnagyobb mozgósítás, amiről tudunk, állítólag 1066-ban 30 000 fő és 1263-ban 20 000 fő. Lásd *J. Schiötz:* L'armée norvégienne au cours d'un millenaire. (Revue Internationale de l'Histoire Militaire, 1955. No. 15., 273. és köv. o.)

A három királyság közül Svédország s a svéd fegyveres erők szerepe volt a legjelentősebb Európa későbbi története során. Svédországban az általános hadkötelezettségen alapuló népfelkelés („hoerbug", vagy „utbod") területi közigazgatási egységeként szerveződött („ar" vagy „hafna"). A XIII. század végén lassú feudalizáció indul meg. 1285-ben, aki lovon teljesít katonai szolgálatot, adómentességet nyer, bár, ha az illető paraszt, ezzel még nem válik nemessé. A svéd parasztság bizonyos mértékig háttérbe szorul a hadseregben, harciasságát azonban nem veszti el. A göttlandiak és a finnek az íj, a svédek a bárd és a lándzsa kezelésében kiválóak. A svéd paraszt ritkán hagyja el házát fegyver nélkül. A XIV. században is szerepel a népfelkelés: pl. Erik Király „fütykös" serege 1359-ben. A XV. század második felében ezután újra döntő lesz a parasztság szerepe a svéd hadszervezetben, Stenno Sture uralkodása idején (1470—1504). A brunksbergi csatában a majdnem teljesen parasztokból álló svéd gyalogság veri meg a dán király seregét. E paraszti gyalog-

kezetű hadaival szemben.[66] Itália legnagyobb részében a hadseregeket a város, a civitas szervezi és vezeti. A civitas megszervezi a körülötte elterülő vidéket is. Egyesek a városok milíciáját római eredetűnek tartják. Ez az intézmény eszerint átvészelte volna a barbár inváziók korát s folyamatosan fennállt Itália városaiban. E milíciában falusi, paraszti erők is részt vettek. Egy milánói idézet szerint: „a rustico usque ad militem ab inope ad divitem".[67] A parasztok soraiból válogatták ki a „masnade" elnevezésű gyalogságot. A legalkalmasabb parasztokat már békeidőben fegyverhez szoktatták. A „masnadieri"-k szabad állapotúak voltak.[68] Itália területének túlnyomó részén az efajta hadsereg szerepe nem volt jelentős. A korán kialakuló és meggazdagodó városok hadseregeiben már a XII. században nagy a zsoldosság szerepe, a XIII—XIV. században pedig kizárólag zsoldosseregekről hallunk, úgyhogy nemcsak az olasz paraszti tömegek, de még a nemesség jelentős része is elszokik a hadviseléstől.[69]

Más a helyzet Korzika szigetén és az olasz félsziget déli és északi szélein. Korzikában az általános népfelkelés megmarad s szerepe igen jelentős.[70]

A normann uralom alatt álló déli területeken hűbéri hadseregeket találunk. Az általános felkelésnek nincs jelentősége s a civi-

ság íjjal és bárddal volt felszerelve. A svéd paraszti hadsereg fejlődése csúcspontját Vasa Gusztáv király korában (1521—1559) éri el. Az 1521-es westerasi ütközetben újra megverik a dánokat. Gusztáv tovább fejleszti a népfelkelést. Az íj ésszerűbb használatára szoktatja a parasztokat, hosszabb pikákat rendszeresít számukra, gyakorlatoztatja őket. A parasztsereg javából szerzi azután a svéd reguláris gyalogságot, emellett azonban a népfelkelés is megmarad. Samland tartomány minden öt telek után állít ki egy embert, a többi tartomány pedig 7 telek után. Gusztáv serege egy alkalommal 12 034 svéd gyalogosból, 1370 svéd lovasból. 540 német gyalogosból és 290 német lovasból áll. — Az eredeti népfelkelés szerint mindenki, akinek földje van, hadköteles. Ez természetesen megvalósíthatatlannak bizonyul. Az a könnyítés, hogy mindenkinek csak egyszer kell kivonulnia, nem válik be, mert így mindig újoncok vannak a hadseregben. Célszerűbbnek mutatkozik az a kísérlet, hogy önkénteseket toboroznak adómentesség elnyerése fejében. Eleinte csak telkes jobbágyokat vettek fel a hadseregbe, később birtoktalanokat is, akiket a telkes jobbágyoknak kellett ellátniuk. Vasa Gusztáv háborúi során kb. minden ötödik embert szólított fegyverbe és utódai sem sokkal kevesebbet. Vasa Gusztáv elkezdte egy 500 főnyi „fanikor"-okból álló gyalogság szervezését. Ezek önkéntesek voltak és békeidőben paraszti munkát végeztek. Belőlük fejlődtek ki a svéd gyalogezredek. 1612 óta minden „län" (provincia) bizonyos számú embert állít ki, 1683 óta 1200 embert. Minden két egész telek tart el egy harcost. A kis mértékű feudalizáció miatt a lovasság gyenge. Gusztáv király a koronabirtokok parasztjaiból szervezett lovassággal igyekszik lovasainak számát növelni. Ez csak IX. Károly király idején (1599—1611) nyert szilárdabb szervezetet. A svéd fejlődésre *M. Jähns:* i. m. (1880) 1025—1026. o.; *M. Jähns:* i. m. (1885) 320. és köv. o.; *J. Hoops:* i. m. idézett helyen. *C. Schwerin* tollából.; *N. S. Galitzin:* i. m. II. k., 320—323. o.; *C. Hallendorf—A. Schück:* History of Sweden. Stockholm, 1938, 156.; *N. Herlitz:* Grundzüge der schwedischen Verfassungsgeschichte. Rostock, 1939., 23—30. o. — Finnországban *W. Sommer* szerint a svéd király seregében való lovasszolgálat társadalmi rétegződést indított meg. A svéd seregben teljesített lovasszolgálat mentesíti az azt teljesítőt az adófizetés alól, és a XIV. században nagyrészt ebből a lovasszolgálata folytán adómentessé vált finn paraszti rétegből alakul ki svéd, dán, sőt flamand elemekkel erősen keveredve, a finn nemesség, amely a legtöbb európai ország nemességénél egyszerűbb, szegényesebb és műveletlenebb volt. Lásd *W. Sommer:* Geschichte Finnlands, München—Berlin, 1938., 47—48. o. A finn fejlődésre l. *E. Jutikkala:* Geschichte Finnlands. Stuttgart, 1964., 44—79. o. A skandináv hadügyi viszonyokról általában. *L. Musset:* Problèmes militaires du monde scandinave. VII—XII. siécles, Ordinamenti militari . . . (i. m.) 229—291. o.

65 Az „angolszász" korszak hadszervezetéről szóló alkotmánytörténeti munkák: *W. Stubbs:* The Constitutional History of England in It's Origin and Development. I. k., Oxford, 1891., 468—470. o. és 633. o. Újabb francia nyelvű kiadása *Ch. Petit—Dutaillis* bevezetőjével és jegyzeteivel I. k., Párizs, 1907. 702—712. o.; *F. W. Maitland:* The Constitutional History of England, London, 1908. számos helyen.; *W. H. Morris:* The Constitutional History of England to 1216. New York, 1930., 28., 37—39., 65—66., 75., 138—139., 165., 181., 213—215., 342—346. o.; *B. Wilkinson:* The Constitutional History of England. London—Toronto—New York, I. k. (1948) 6., 46—47., 52—54., 59—60., 204—206., 188—191., 208—209. o.; II. k., (1952) 33., 40—41. o.; III. k., (1958) 38—41., 203—204., 206—210., 222—228. o.; *Bryce Lyon:* A Constitutional History of Medieval England. New York, 1966. 161., 273., o. A felsoroltakon s az idézett általános hadtörténeti munkákon kívül l. még *Ch. Petit—Dutaillis:* i. m. (1933) 65—66., 74—75.,

tas-ok is fegyvertelenek.[71] Itália északi peremterületein maradandóbb volt a frank hadszervezet hatása, harciasabb a falusi lakosság. Különösen a kevéssé urbanizálódott Piemontban nyilvánvaló ez, ahol az egész középkoron át katonáskodott a parasztság, s az „egész szegényebb népelem", különösen az 1400 óta erélyes centralizációs politikát folytató VIII. Amadeus király uralkodásától kezdve. Emanuele Filiberto 1559-ben kezdődő újjászervező munkája után, 1580 táján kezdődik meg a nemzeti hadsereg megteremtése. 1594-ben jelenik meg az általános hadkötelezettségről szóló törvény. Ezenkívül a parasztok közül kiválogatnak 8000 gyalogost, akik állandó készenlétben kell, hogy álljanak.[72]

Bár *Spanyolország* lakosságának etnikai összetétele sok tekintetben hasonló Itáliáéhoz, eltérő gazdasági-társadalmi fejlődése és nem utolsó sorban politikai története következtében hadszervezetének fejlődése egészen más. A mórok elleni több évszázados felszabadító háború következtében a kisebb területre visszaszoruló keresztény államok társadalmi rétegzettsége csekély mértékű volt. Olyan véleménnyel is találkozunk, hogy e korai spanyol államok — társadalmuk szerkezetét tekintve — jobban hasonlítottak Svédországhoz, vagy Norvégiához, mint akár Nyugat-Európához, akár a mórok spanyolországi államá-

158—160., uo. és *Denison Gy.:* A lovasság történelme a legrégibb időktől a jelenkorig, Budapest, é. n., 131—132. és 168—169. o.; — A „fyrd"-del kapcsolatos vita irodalmából *J. Hoops* (Szerk.): i. m. IV. k. „Wehrverfassung" címszó 493—497. o. Ebben az angolszászokról szóló rész *P. Vinogradoff* tollából.; *H. Mitteis:* i. m. 86., 97., 238., 309., 311—312. o.; *H. Delbrück:* i. m. III. k., 165. o.; *F. W. Maitland:* Domesday Book and Beyond. London 1897.; *F. M. Stenton:* Anglo-saxon England. (The Oxford History of England. 2. k., Oxford, 1947., 287—288., 574—576. o.); *A. L. Poole:* Medieval England. Oxford, 1958. IV. fejezet, Art of War, *R. C. Smail* tollából 128—167. o. *Michael Powicke:* Military Obligation in Medieval England. A Study of Liberty and Duty. Oxford, 1962., 1—25. o. és különösen: *C. W. Hollister:* Anglo-saxon Military Institutions on the Eve of the Norman Conquest. Oxford, 1962. A normann hódítás okozta hadszervezeti átalakulásról *W. Stubbs:* i. m. I. k., 468—470. o.; *C. W. C. Oman:* i. m. I. k., 359. o.; *R. C. Smail:* i. m. idézett helyen.; *Michael Powicke:* i. m. 26—47. o.; *C. W. Hollister:* i. m. több helyen.; *D. C. Douglas:* William the Conqueror. The Norman Impact upon England. London, 1964., 273. és köv. o.; *C. W. Hollister:* 1066: The „Feudal Revolution" (American Historical Review, 1968. LXXIII. k., 3. sz. 708—723. o.); *C. W. Hollister:* Military Obligation in Late-saxon and Norman England. Ordinementi militari . . . (i. m.) 169—186. o. és különösen *C. W. Hollister:* The Military Organization of Norman England, Oxford, 1965. — A XIII. századi angol hadszervezet fejlődésére l. elsősorban *Michael Powicke:* i. m. 48—95. o.; s az idézett általános műveken kívül *O. Hintze:* i. m. 22—23. o.; *G. M. Trevelyan:* Geschichte Englands. I. k., München—Berlin, 1936., 254—255. o.; *A. L. Poole:* From Domesday Book to Magna Carta (1087—1216), (The Oxford History of England. 3. k., Oxford, 1955., 369—371. o.) — Az angol társadalom szerkezetére l. *F. Maurice Powicke:* Modern Historians and the Study of History. London, 1956., 222. o. — Az 1285 és 1377. közti korszakra l. elsősorban *Michael Powicke:* i. m. 96—212. o.; azonkívül *J. Hatschek:* Englische Verfassungsgeschichte. München—Berlin, 1913., 290. o.; *F. Maurice Powicke:* The Thirteenth Century 1216—1307, (The Oxford History of England, 4. k., Oxford, 1953., 422., 678—679. o.) *B. C. Keeney:* Military Service and the Development of Nationalism in England, 1272—1327. (Speculum, 22. k. 1947., 538—540. o.); *M. Mc. Kisack:* i. m. 234—271. o.; *R. C. Smail:* i. m. 146., köv. o.

66 *E. Mayer:* i. m. I. k., 415—417. o.

67 *P. Rasi:* „Exercitus Italicus" e milizie cittadine nell'alto medioevo. Padova, 1937. — A milánói idézetet l. 207. o.

68 *E. Scala:* Storia delle fanterie italiane II. k. La fanterie nell medioevo e nell' era moderna. Róma, 1951., 33. o. — A *„masnade"* szó előfordul pejoratív értelemben is, mint „gazemberek csapata", ami a gyalogság, s a parasztság katonai-társadalmi értékelésére is utal.

69 Az olasz fejlődésre l. még *L. Salvatorelli:* Olaszország története, Budapest, 1943., 334—337. o.

70 *H. Meynert:* i. m. (1868) II. k., 194—195. o.; *N. S. Galitzin:* i. m. II. k., 58. o.

71 *E. Mayer:* i. m. 427. o.

72 Storia del Piemonte. I. k., Torino, 1960., 433—442. o.; *E. Scala:* i. m. 497. o.; *Alten* (Szerk.): Handbuch für Heer und Flotte. Berlin—Lipcse—Bécs—Stuttgart 1909—1913., V. k., 90. o. — A XVII—XVIII. században teljesen kiépül a reguláris piemonti hadsereg, s aligha volt véletlen, hogy a XIX. században éppen Piemont teremtette meg az olasz állam egységét.

hoz.[73] E különös fejlődés fő oka a katonai szükségszerűség. Szükség volt a paraszt fegyverére s szükség volt rá a felszabadított területeken, mint telepesre. Így a spanyol paraszt szabadabb állapotú maradt, mint Európa legtöbb országának parasztsága. A parasztság helyzete nem volt egyforma a félsziget különböző részein. A „reconquistá"-ban oroszlánrészt vállaló Kasztíliában a legszabadabb a parasztság, nincs is éles határ nemes és paraszt közt, a földbirtokok legnagyobb része kisbirtok. Mindez kisebb mértékben vonatkozik León-ra, még kisebb mértékben Galíciára s nem vonatkozik a félsziget keleti területeire. Aragón és katalán földön a nemesség igen erős. A parasztok helyzetének súlyosságára jellemző, hogy a XV. századig érvényben volt a „ius primae noctis".[74]

Nyugat-Spanyolországban a XI—XV. században a nemesség, az egyház és a köznép egyaránt hadköteles. Különböző mértékben terhelte őket a hadkötelezettség nagyobb támadó hadjárat („hueste"), ellenséges terület elleni kisebb betörés („algara", „cavalcada") és ellenséges támadás kivédése esetében. Ez utóbbi esetben a megtámadott terület összes lakói kötelesek voltak fegyvert fogni. (Az általános felkelés neve Kasztíliában és Aragóniában „apellido", Katalóniában „sometent")

A XI—XV. századi spanyol államok hadseregeiben a hűbéri-lovagi elem (neve az itáliai szóhasználattól merőben eltérő „mesnade") csekélyebb, mint a Pireneusoktól északra. A lovasság kiegészítése céljából hozzák létre a „caballeria villana" sajátos intézményét, amely a falvak és városok ama szabadjaiból állt, akik képesek voltak megfelelő lovat és lovas felszerelést szerezni. Kasztíliában már egy 974-es törvény szabályozza kedvezményeiket. Sokat hallunk róluk a további századok során Kasztílián kívül Leónban és Portugáliában is. Ebből a nagyrészt gazdagparaszti eredetű lovasságból aztán új társadalmi réteg alakul. Az adókedvezményben részesülő „falusi lovasok" fiai is lovon voltak kötelesek szolgálatot teljesíteni. Az adókedvezményt a harcos özvegye is örökölte. Az adókedvezmény 3 évig megmaradt, ha a harcos lovát elvesztette — annyi türelmi időt kapott, hogy új lovat szerezzen. Lassankint második nemesség alakult belőlük s a XVI—XVII. századi hidalgók nagy része valószínűleg tőlük származik. A szabad és félszabad lakosság többi része gyalogos szolgálatot teljesít („pedones", „peones"). I. János kasztíliai király 1390-es rendelkezése szerint még a legszegényebbek is kötelesek veszély esetén dárdával és hajítógerellyel felszerelve kiállni.[75]

A „reconquista" befejeződése, majd az amerikai gyarmati hódítás után az egyesült spanyol királyság gazdasági-társadalmi szerkezete lényegesen megváltozott s a társadalmi rétegződés talán sehol nem

[73] *St. Andrzejewsky:* i. m. 63—64. o. — A mór Spanyolország katonai szervezetéről l. *E. Levi-Provençal:* Histoire de l'Espagne Musulmane. III. k. Ie siècle du Califat de Cordoue, Párizs, 1953., 66—71. o.

[74] *R. Menendez Pidal:* Das Spanien des Cid, München, 1937. II. k., 296—297. o.

[75] *M. Jähns:* i. m. (1880) 1039—1040. o. — A XV. században sem minden paraszt katonáskodik, de az arány igen magas. Van úgy, hogy három közül kettő száll hadba és az otthonmaradó harmadik látja el a másik kettőt. (l. Diccionario de Historia de Espana. Tomo I. Madrid, 1952., 949—951. o.)

merevebb Európában, mint a XVI—XVII. századi Spanyolországban. Ennek ellenére a „reconquista" századai alatt harchoz szokott spanyol néptömegek kiváló katonai „nyersanyagot" jelentettek királyaik számára s más okok mellett ez is egyik oka lehetett annak, hogy a svájci és délnémet „Landsknecht" gyalogság hegemóniája után a XVI. században a spanyol lett Európa legkiválóbb gyalogsága, s általában a spanyol hadsereg volt Európa legerősebb hadserege.[76]

III.

Európa valamennyi népe és országa hadszervezetében szerepel a parasztkatonaság, bár jelentősége nagyon különböző. Itáliában például a parasztságnak igen csekély szerepe volt a hadszervezetben, Svájc- vagy a skandináv országokban pedig a honvédelem terhe majdnem kizárólag a parasztságra nehezedett; e két véglet közt sokféle fokozattal találkozhattunk. Megállapíthatjuk, hogy a parasztkatonaság súlya fordított viszonyban van a feudalizáció fokával: ha a feudalizáció nagymértékű, a parasztság földesúri elnyomása is nagyfokú. Ilyenkor a paraszt — ha nem is fegyvertelen — de csekélyebb mértékben birtokolhat fegyvereket, kisebb a gyakorlata a fegyverforgatásban, kevesebb közös érdeke van a feudális államot vezető rétegekkel, kevésbé vonják bele a honvédelembe, s amikor részt vesz a harcban, fegyvereit kevés siker koszorúzza. Ahol viszont a feudalizáció kisebb mértékű s megmarad egy kisebb vagy nagyobb létszámú szabad paraszti réteg — ott a parasztkatonaság lényeges eleme marad a honvédelemnek, használható, katonai sikerekben gazdag fegyvernemmé válik, amely a feudális-lovagi alakulatokkal együtt — vagy egymagában is — helyt tud állni a középkori Európa hadszínterein. Az előbbi esetre jó példa az olasz, a francia, a lengyel parasztkato-

[76] A spanyol fejlődésről l. elsősorban a Diccionario de Historia de Espana megfelelő részeit: Tomo I. 480—481., 947—948., 949—951., 1378—1390. Tomo II. 499., 509. (A szerzők: *Pilar Loscertales, Luis G. de Valdea—vellano, José Maria Font.)* Azonkívül *H. Meynert:* i. m. (1868) I. k. 215—217. o.; *N. S. Galitzin:* i. m. II. k., 60—62. o.; *G. Diercks:* Geschichte Spaniens. Berlin, 1895. II. k., 174—175. o.; *F. Soldevilla:* Historia de Espana. Barcelona, 1952. I. k., 319. o.; II. k., 126—130. o.; *P. A. Bleye:* Manual de historia de Espana. Tomo I., Prehistoria, Edades antiqua y media, Madrid, 1958., 885—886. o.; *E. Lourie:* A Society Organized for War: Medieval Spain. (Past and Present, 1966. 35. sz. 54—76. o.) — A Kasztíliától csak a XVI. század derekán külön váló Portugália hadszervezete egészen olyan, mint a többi nyugat-spanyol királyságé. A nemesi lovasság mellett van paraszti lovasság is: „Cavaleiros vilaos". Ezek társadalmi helyzete nem rosszabb, mint a kisnemességé. A gyalogosan harcoló tömegek neve „peoes". Ezek néha csak a község („concelho") területét kötelesek védelmezni, máskor viszont támadó hadjáratokban („fossado") is kötelesek részt venni. A parasztnak, ha volt egy „aldea" földje, egy ökrös fogata, 40 juha, egy szamarat és két ágya-lovat kellett tartania. A paraszti lovasság jelentős kedvezményekhez jutott. A lovon szolgáló paraszt vásárolhat adómentes szőlőt. Ha elvész a lova, a király ad neki másikat, vagy ha nem ad: megtartja kiváltságait, míg új lovat nem tud beszerezni. Kiváltságait öreg korában is élvezi, sőt özvegye is részesül bennük. A központosított monarchia kialakulása után Portugáliában is a harchoz szokott néptömegek alkotják az állandó hadsereg szilárd alapját. A XVI. század elején is felemelkedhetik még a paraszt a vazallusok sorai közé, a nemesek tiltakozása ellenére. Az első reguláris „de ordenanca" gyalogságot 1508-ban állítják fel. Mindenfelé összeírják a fegyverforgató embereket, 250 főnyi századokat szerveznek belőlük, s ezek vasárnaponként gyakorlatoznak. E csapatok még a XVII. században is léteznek, s a zsoldoshadsereg tömegbázisát alkotják. A zsoldosokat a XVII. században az ország egész 15—70 éves férfilakosságról készített listák alapján választották ki. A portugál fejlődésre l. *H. Meynert:* i. m. (1868) I. k., 218—219. o.; *H. Schäfer:* Geschichte von Portugal (Heeren—Uckert: Allgemeine Staatengeschichte, I. 11.) I. k. Hamburg, 1836., 256—257., 263. o.; III. k. Hamburg, 1850., 89., 93—94. o.; *P. Descamps:* Histoire sociale du Portugal. Párizs, é. n. 407—408. o.; *H. V. Livermore:* A History of Portugal. Cambridge, 1947., 91—93. o.

naság, az egyes német tartományok parasztkatonasága, az utóbbira az orosz, a cseh, a román, a szerb, a svájci, a németalföldi, a skandináv, az angol, a spanyol, a portugál parasztkatonaság.[77]

A hűbéri hadszervezet hanyatlása után a fejlődés vonala a zsoldosságon át visz az állandó hadseregek felé. A parasztkatonaságot felújító XV. századi kísérletek csak mellékes fejlődési vonalnak mondhatók. A kísérletekre csak azért került sor, mert Európa legtöbb országában a pénzgazdálkodás fejletlen, az egyes államok gazdasági ereje csekély ahhoz, hogy állandó zsoldosseregeket tartsanak fenn, ezért fordultak az olcsóbb — bár a tények tanúsága szerint kevésbé használható — paraszti milíciákhoz. Ahol a pénzgazdálkodás fejlettebb volt, mint például Itáliában, ott korán kialakultak a zsoldosseregek; a parasztok szerepe a honvédelemben a minimumra csökkent.

A parasztkatonaság jelentősége a feudális hadseregek korában nézetünk szerint kettős: egyrészt hozzájárul az adott ország adottságaihoz képest a honvédelemhez, részt vesz hazája védelmében mégpedig abban a mértékben, amilyenben szülőföldjét hazájának érzi s megvédésében érdekelt, másrészt a kis létszámú és hivatásos harcosokból álló hűbéri hadseregek korában fenntartja az „általános hadkötelezettség"-nek nevezhető európai hagyományt, bizonyos fokú érdekközösség fennállását bizonyítja a társadalom többi rétegeivel — olyan mértékben, amilyen mértékben ez az érdekközösség ténylegesen fennállt. Az általános hadkötelezettség elve túléli az újkori abszolút monarchiák zsoldosseregeinek korát s a XIX. században az európai nemzeti államok hadszervezetének alapjává válik.

АНДРАШ БОРОШИ:

КРЕСТЬЯНСКИЕ МИЛИЦИИ В АРМИЯХ СРЕДНЕВОКОВОЙ ЕВРОПЫ

Резюме

В эпоху переселения народы Европы жили строем военной демократии. Все свободные были воинами: народ и вооруженные силы являлись почти тождественные понятиями. Нняду с этими народно-массовыми армиями весьма рано сформировались также небольшого состава отборные войска, которые можно назвать кадровыми (дружина, Gefolgschaft, hausecarlok) и которые жили в окружении правителя. Эти войска имели более совершенное вооружение, их боевая выучка и боеготовность стояли на более высоком уровне, чем в народно-массовой армии. Таким образом в военных походах победа в первую очередь зависела от их оружия, — но им принадлежала так же и львиная доля трофеев и славы.

Дружина является первой формой появления кадровых, элитных войск, ставших одним из направлений развития европейской военной организации: путь их развития ведет через кавалерию, через наемную армию до XIX века. А в XIX веке он соединяется с другой линией, с линией народно-массовых армий, путь развития которых начинается с армий народов, живших строем военной демократии, и ведет через различного типа городских и крестьянских милиций до XIX века, когда уже формируются основывающиеся на всеобщей воинской по-

77 A magyar parasztkatonaság problémáiról l. *Borosy A.*: i. m.

винности национальные армии — с кадровым составом.

В своей статье автор рассматривает эту вторую линию, точнее лишь часть ее — а именно, — крестьянские милиции.

С военно-исторической точки зрения, анализ этой линии менее интересен, чем анализ другой линии, так как за небольшим исключением (дитмарши в Швейцарии, гуситы в Чехии и до некоторой степени английские пехотинцы-лучники) эти милиции только в незначительной мере содействовал развитию военной организации. Однако тем более интересны социально-исторические аспекты этого вопроса: каким образом и в какой мере участвовали крестьянство посредством этих милиций в обороне страны?

В первой части статьи автор прежде всего показывает как превращается пастух-солдат, — образу жизни которого борьба не была чуждой, ибо принадлежащее ему поголовье скота ему необходимо было защищать в постоянной борьбе и умножать его он также мог лучше всего путем борьбы, захвата добычи и т. д., — в солдата-крестьянина, образ жизни которого уже гораздо менее побуждает его к вооруженной борьбе. Для него участие в военном походе означает значительный материальный ущерб, ибо он с весны до поздней осени должен напряженно трудиться, чтобы на своей земле получить урожай, необходимый для пропитания самого себя и своей семьи.

В интересах обеспечения производства продуктов питания руководители раннего феодального государства и армии уже не желают того, чтобы каждый крестьянин проходил воинскую службу. Несение воинской повинности требуют лишь от определенной доли крестьянства, предписывая, с каким вооружением должно оно появиться на войсковом смотре, предшествующем военному походу.

Из следующей части статьи читатель получит представление о том, как из отборных войск, сопровождающих повелителя, вырастают феодальные конные армии. Средневековые военные походы проводятся в сущности армиями, и из них формируется высший, более того даже и средний слой феодального общества.

Крестьянин-солдат, вольный участник всеобщего ополчения, превращается в незначительную второстепенную фигуру на полях средневековой Европы. Однако это оттеснение крестьян на задний план не везде имело одинаковые масштабы; ибо в некоторых странах строгие законы регламентировали право «неблагородных» на ношение оружия, а в других государствах мы можем встретиться с значительными крестьянскими вооруженными войсками на протяжении всего средневековья. В дальнейшем в своей статье автор указывает на социальные корни этого явления.

В средневековых европейских войнах феодальные конные армии отвечали требованиям того времени, были достаточными, ибо в основном они воевали друг против друга, и лишь в исключительных случаях сталковались с более крупными армиями.Однако превосходство над ними им обеспечивало их более лучшее вооружение, более мастерское владение оружием.

В XIV—XVI веках имеются упоминания о пополнении феодальных конных армий народными войсками. Одной из причин этого изменения было, вероятно, то обстоятельство, что феодальные армии различных стран, имевшие в основном снизившуюся беоспособность, сталковаюттся с противником более крупным по численному составу, с более стабильной военной организацией, признанным более воинственной идеологиией, (турки, гуситы), и оказываются более слабыми по сравнению с ним. В большинстве стран были сделаны попытки оживить крестьянские миилиции, которые юридически еще не прекратили своего существования, но практически почти потеряли значение. Автор статьи рассказывает, что эти попытки в различных странах имели неодинаковый успех. Ибо там, где крестьянство не было безоружным, оно принимало участие в обороне страны, там эти попытки не сталкивались с трудностями; а там, где крестьянство было разоружено и в течение нескольких поколений отвыкло от ведения более серьезных боевых действий, там воскрешение крестьянской милиции принесло немного результатов.

Возобновленные крестьянские милиции не принадлежали к авангарду развития военной организации Европы; однако исследование этого вопроса представляет значительный интерес, во-первых, потому, что существовавшие удивительно длительное время крестьянские части сохраняют в период наемных армий принцип всеобщей воинской повинности, характерный для европейской военной организации: во-вторых, потому, что этот

факт ясно показывает, что в изменившихся экономических и общественных условиях невозможно без изменения возобновить элементы старой военной организации, не использовавшиеся в течение долгого времени.

Так как проблемы военной организации различных стран Европы весьма различны, и их перечисление в качестве вопросных групп затруднило бы исторический обзор, автор статьи рассматривает наиболее важные вопросы по народам и странам. Сначала он останавливается на народах восточной Европы, в формировании которых переселение германских племен играло меньшую роль: русских, поляках, чехах, балканских славянах, находившихся под влиянием развития Византии, и румынов. Затем следуют германцы, в первую очередь, франки, скандинавы, англичане, итальянцы, испанцы и португальцы.

Историю крестьянских милиций отдельных стран в своей статье автор обычно описывает до того периода, пока они существовали. Эти периоды весьма различны для отдельных стран, отсюда вытекает это кажущееся противоречие, что изложение истории некоторых крестьянских милиций автор ведет до разных рубежей времени, до различных столетий.

ANDRÁS BOROSY:

DIE BAUERNMILIZEN IN DEN EUROPÄISCHEN ARMEEN IM MITTELALTER

Resümee

Die Völker der europäischen Völkerwanderung lebten in einer militärischen Demokratie. Alle Freien waren Krieger: Volk und Armee drückten fast identische Begriffe aus. Neben diesen Massenarmeen haben sich sehr früh auch Elitetruppen herausgebildet (Gefolgschaft, Drushina, Housecarl), die man auch Berufssoldaten nennen könnte, und die in der Umgebung des Herrschers lebten. Ihre Bewaffnung war vollkommener, ihre Ausbildung und Kampfkraft standen auf höherem Niveau als bei den völkischen Massenarmeen. In den Feldzügen war der Sieg solcherart in erster Linie von ihrem Einsatz abhängig — doch auch der Löwenanteil der Beute und des Ruhms ist ihnen zugefallen.

Die Gefolgschaft ist die erste Erscheinungsform der Berufs-, der Elitetruppen, diese bildet die eine Linie der Entwicklung des europäischen Heerwesens: ihr Weg führt zum Ritterstum zu den Söldnertruppen bis ins 19. Jahrhundert. Im 19. Jahrhundert vereinigt sie sich dann mit der anderen Linie, den völkischen Massenarmeen, die von der Volksarmee der in militärischer Demokratie lebenden Völker über die städtischen und Bauernmilizen verschiedenen Typs ins 19. Jahrhundert führen, in welchem sich dann die auf der allgemeinen Wehrpflicht fu3enden nationalen Armeen im Rahmen von Berufssoldaten herausbilden.

Der Verfasser befaßt sich in seiner Studie mit der zweiten Linie, bzw. mit einem Teil derselben, den Bauernmilizen.

Aus kriegsgeschichtlichem Gesichtspunkt ist die Analyse dieser Linie weniger interessant als die der ersten, weil die Milizen — von einigen Ausnahmen abgesehen (Schweiz, Dithmarschen, Hussiten, bis zu einem gewissen Grade die englischen Schützen) die die Entwicklung des Heereswesens kaum beschleunigten. Um so interessanter sind die gesellschaftsgeschichtlichen Beziehungen der Frage: wie und in welchem Ma3e das Bauerntum durch diese Milizen an der Verteidigung des Vaterlandes teilgenommen hat.

Im ersten Teil der Studie wird vor allem dargestellt, wie der Hirtensoldat — in dessen Lebensweise der Kampf nicht unbekannt war, mußte er doch seinen Viehbestand fast ständig im Kampf bewahren; vermehren konnte er ihn ebenfalls am besten durch Kampf oder Erbeutung usw. — zum Bauernsoldaten geworden ist, den seine Le-

bensform schon bedeutend weniger zum Kampf anspornt. Für ihn ist die Teilnahme an einem Feldzug mit beträchtlichem Schaden verbunden, da er doch vom Anfang des Frühjahrs bis spät in den Herbst hinein schwer arbeiten mußte, damit sein Boden den Lebensunterhalt für sich und seine Familie sichere.

Um die Lebensmittelversorgung zu sichern, verlangen die Führer des feudalen Staates und der feudalen Armee auch nicht mehr, daß jeder Bauer Militärdienst leiste. Der Dienst wird nur von einem gewissen Teil der Bauern gefordert, wobei vorgeschrieben ist, in welcher Bewaffnung sie bei der Musterung vor dem Feldzug zu erscheinen haben.

In den weiteren Teilen der Studie erhält der Leser Aufschluß darüber, wie sich aus den Elitetruppen der Gefolgschaft die feudalen Kavallerieheere herausgebildet haben. Im Mittelalter ziehen im wesentlichen die Armeen in die Feldzüge, aus ihnen bilden sich die obere und auch die Mittelschicht der feudalen Gesellschaft heraus.

Der Bauernsoldat, der gemeine Freie des allgemeinen Landsturmes wird auf den Schlachtfeldern des mittelalterlichen Europas zu einer unbedeutenden Nebenfigur. Diese Zurückdrängung erfolgt jedoch nicht überall in gleichem Maße; in einzelnen Ländern bestimmen nämlich strenge Gesetze das Recht des Waffentragens der Nichtadeligen, an anderen Orten begegnen wir wieder bedeutenden bewaffneten Bauernformationen, und dies das ganze Mittelalter hindurch. Im weiteren Teil seiner Arbeit verweist der Verfasser auf die gesellschaftlichen Wurzeln dieser Erscheinung.

In den Kriegen des mittelalterlichen Europas erwiesen sich die feudalen Reiterarmeen als entsprechend, genügend, da sie ja im allgemeinen gegeneinander kämpften und nur ausnahmsweise größeren Armeen gegenüberstanden. Die Überlegenheit sicherte ihnen aber ihre bessere Ausrüstung und ihre reiche Erfahrung in der Kampfführung.

Im 14—16. Jahrhundert hören wir von der Ergänzung der feudalen Reiterarmeen durch völkische Truppen. Einer der Gründe für diese Veränderung durfte der Umstand gewesen sein, daß sich die feudalen Armeen der verschiedenen Länder, deren Kampfkraft bei ihrer Mehrheit nachgelassen hatte, sich nun anderen Gegnern gegenübersahen (Türken, Hussiten), die zahlenmäßig größer waren, über eine stabilere Organisation verfügten und von einer kampfmutigeren Ideologie angetrieben waren; und diesen gegenüber erwiesen sie sich als schwächer. In den meisten Ländern versuchte man, die rechtlich noch nicht ganz abgeschafften, doch in der Praxis unbedeutend gewordenen Bauernmilizen neu zu beleben. Der Verfasser erwähnt, daß diese Versuche in den einzelnen Ländern nicht in gleichem Maße gelungen sind. Wo nämlich das Bauerntum Waffen hatte, an der Verteidigung der Heimat teilnahm, stießen diese Versuche auf keine Schwierigkeiten, dort hingegen, wo die Bauernschaft entwaffnet war und seit Generationen an keinerlei ernsteren Auseinandersetzungen Anteil hatte, hatte die Neuerweckung der Bauernmiliz nur geringe Erfolge.

Die erneuerten Bauernmilizen gehörten nicht in die Hauptlinie der Entwicklung des europäischen Heereswesens; ihre Untersuchung ist jedoch interessant, einesteils weil die überraschend lang sich haltenden Formationen im Zeitalter der Söldnerheere das Prinzip der für die europäische Heeresorganisation charakteristischen allgemeinen Wehrpflicht erhalten, andernteils weil sie klar zeigen, daß im Falle geänderter wirtschaftlich-gesellschaftlicher Umstände es nicht möglich ist, Elemente einer lange Zeit hindurch nicht in Anspruch genommenen Heeresorganisation unverändert zu erneuern.

Da die Probleme der Heeresorganisation der verschiedenen Länder Europas sehr weitverzweigt sind und ihre Aufzählung nach Fragengruppen die Übersicht erschweren würde, behandelt der Autor die wichtigsten Fragen der Heeresorganisation der einzelnen Länder und Völker nach Völkern und Ländern getrennt. Zuerst die osteuropäischen Völker, an deren Herausbildung die germanische Völkerwanderung eine geringere Rolle spielte: die Russen, Polen, Tschechen, die unter dem Einfluß der byzantinischen Entwicklung stehenden Balkanslawen und die Rumänen. Nachher folgen die Germanen, in erster Reihe die Franken,

Deutschen, Franzosen, dann die Skandinavier, Engländer, Italiener, Spanier und schließlich die Portugiesen.

Der Verfasser behandelt die Geschichte der Bauernmilizen der einzelnen Länder im allgemeinen im ganzen Zeitraum ihres Bestandes. Der Zeitpunkt ihres Endes ist nach den einzelnen Ländern sehr verschieden; daher der scheinbare Widerspruch, daß der Verfasser die Darstellung der einzelnen Bauernmilizen bis in verschiedene Jahrhunderte, verschiedene Zeitgrenzen verfolgt.

POLITIKAI MEGKÜLÖNBÖZTETÉS A HORTHY-HADSEREGBEN 1919—1945

GAZSI JÓZSEF

I. Az ellenforradalmi hadsereg társadalmi és osztálybázisa, az itt érvényesülő diszkrimináció

Az ellenforradalmat végrehajtó Horthy-hadsereg túlnyomó részben a régi fegyveres erők hivatásos állományából tevődött össze. Már az úgynevezett „Nemzeti Hadsereg" felállítását kimondó első rendelet is akképpen intézkedik, hogy csakis „megbízható hivatásos tisztek és altisztekből" álló keret alkossa a fehér hadsereg magvát. Ezt kellett feltölteni önként jelentkező tisztekkel és „egyéb" legénységgel. Határozott törekvés figyelhető meg tartalékos tisztek és „kivételesen" polgári egyének, főleg egykori államhivatalnokok bevonására is.[1]

Az elit tiszti csoportoknak az ellenforradalmi megmozdulásokban való részvétele — mint azok vezető ereje — e korszakban Európaszerte megfigyelhető. Hírhedt képviselői voltak ennek Horthyék darutollasai, fehér különítményesei.

A tiszti századok legénységi beosztásait is volt tisztek és továbbszolgáló tiszthelyettesek töltötték be. Csupán egészen kis részben szolgáltak ott önként jelentkező, „minden tekintetben teljesen megbízható" legénységiek. A továbbiakban az a törekvés érvényesült, hogy ezen alakulatokat töltsék fel politikailag megszűrt, teljes garanciát nyújtó elemekkel.[2]

A csendőrség és rendőrség kiépítésénél is mindenekelőtt volt tisztekre és altisztekre kívántak támaszkodni.[3]

Az országszerte létrehozott helyi karhatalmi formációkba kötelezővé tették az állami tisztviselők belépését. A budapesti karhatalmi parancsnokság is a megbízható helyi polgárság — „amely társadalmi állásánál fogva ... az egész véderőnk legmegbízhatóbb részét képezi" — felfegyverzését követeli. Vidéken főleg hivatalnokok, szellemi szabadpályán levők, papok, iparosok, földbirtokosok, gazdák, intézők, önálló

1 *Hetés Tibor—Morva Tamásné:* Csak szolgálati használatra. Budapest, 1968., 58., 8. o.
2 Uo. 107. o.
3 Az ellenforradalom hatalomra jutása és rémuralma Magyarországon. 1919—1921. Szerkesztette: *Nemes Dezső.* Budapest, 1956., 183. o.

vállalkozók, nagykereskedők, egyetemi, postai és vasúti alkalmazottak belépését szorgalmazták az 1919—20-as években sorra létrejövő karhatalmi, polgárőri szervezetekbe. A fő szempont az volt, hogy olyanok kerüljenek ide, „akiknek van valamit félteniük".[4]

Az ellenforradalmi fegyveres erők egyik bázisát a nacionalista eszméktől félrevezetett egyetemi fiatalok és az ezekből szervezett egyetemi századok alkották.

1919 őszén megkezdődött a nemzeti hadsereg nagyobb arányú kiépítése. Az említett társadalmi rétegek már nem tudtak újabb emberanyagot adni. A november 4-én kiadott sorozási utasítás ezért már a parasztság különböző rétegeinek felhasználását tervezte. Rögzítették, hogy csakis „földműves és gazdaembereket" szabad felvenni a hadsereg legénységi állományának biztosítására. „Inkább maguk a gazdák, mint a nagybirtokon dolgozó zsellérek és napszámosok" — adták ki az utasítást a sorozó bizottságoknak. Ezeknek csakis „erkölcsi és politikai tekintetben kifogás alá nem eső" személyeket volt szabad felvenniük. A „földműveseket" a polgárőrségek felállításánál is számításba vették.[5]

A Horthy-rendszer egész fennállása alatt megfigyelhető, hogy elnyomó apparátusát szívesen egészítette ki a tudatilag elmaradt, alacsony képzettségű, s tulajdonosi mivoltával is a rendszerhez kötött kis- és középparaszti rétegekből.

A munkásság, a Magyar Tanácsköztársaság vezető ereje ellen határozott politikai megkülönböztető intézkedéseket hoztak. Egy héttel a kommün bukása után már szervezési rendelet rögzíti, hogy a „munkások bevonása nem ajánlatos" a hadseregbe. A későbbi parancsok is nyomatékosan leszögezik, hogy a munkások ne soroztassanak be, ezek kizárandók a behívásból és a katonai szolgálatból.[6]

Ezt oly következetesen valósították meg, hogy 1929-ig — ekkor térnek át a kiegészítés sorozásos rendszerére — nem is került sor a munkások nagyobb arányú igénybevételére.

Egyrészről a katonai vezetés nem mert fegyvert adni azok kezébe, akik 1919-ben forradalmi változásokat hajtottak végre, másrészt nem is számolhattak azzal, hogy ezek hajlandók is lesznek „katonaruhát ölteni és saját hatalmuk ellen fordulni". Az 1919-es 20-as évekből tömegével találunk adatokat, hogy a munkások és parasztok megtagadták a fehér hadseregben való szolgálatot.[7]

Horthy már az első sorozási rendeletben úgy intézkedett, hogy a behívásból a zsidókat zárják ki. A hivatalos álláspontra nagyon jellemző Stréter körletparancsnok véleménye. „A zsidóság hivatalosan megbízhatatlannak minősíttetett, s kitiltatott a nemzeti hadseregből."[8]

4 Csak szolgálati használatra ... 84., 86., 251. o.; Az ellenforradalom ... 372., 373. o.
5 Csak szolgálati használatra ... 80., 94., 131., 254. o.
6 Uo. 80. o.; HL. Magyar Nemzeti Hadsereg. Fővezérség. 1919. III/a. 2268. sz.
7 Csak szolgálati használatra ... 8. o.; Hadtörténelmi Közlemények. (Továbbiakban HK.) 1959. 2. sz. Adatok a fehérterror első évéről és a dolgozók ellenállásáról. 318—328. o.
8 Csak szolgálati használatra ... 131., 142., 170. o. — Mozgósítás esetére azonban elképzelhetőnek tartották külön ellenőrzés alatt álló zsidó századok felállítását.

II. Eljárás a politikailag megbízhatatlan személyekkel

1. *Tiszti igazolások*

Az 1919-es forradalom után nyomban megkezdődött a Vörös Hadseregben is szolgált tisztek politikai jellegű felülvizsgálata. Horthy személyes kívánsága az volt, hogy mindazokat el kell távolítani a nemzeti hadsereg és a csendőrség kötelékéből, akiket forradalmi cselekmények miatt elítéltek, vagy bűnvádi eljárás alá vontak, még az esetben is, ha időközben kegyelmet kaptak. „Nem fog a magyar hadsereg kötelékében olyan tiszt maradni, aki vörös szolgálatban ténylegesen segítette a kommunista ügyet" — jelentette ki Horthy.[9]

A tisztikar politikai jellegű megszűrését alapvetően az igazoló bizottságok végezték el. Ezek felállítására Horthyék már Szegeden kiadták a megfelelő intézkedéseket. A bizottságok csak igazolt személyekből, meggyőződéses ellenforradalmárokból állhattak. A cél a „kommunista rendszer exponált híveinek eltávolítása" és az alkalmazottak sorainak megtisztítása volt. A bizottságok eljárás alá vontak minden katona, csendőr és rendőr tisztet, havidíjas alkalmazottat és altisztet. A tisztjelöltek esetében csupán adandó gyanúokok esetén jártak el.

Az igazolások során a Horthy-hadseregben nagyarányú tisztogatást hajtottak végre és a fegyveres erőkből gyakorlatilag eltávolítottak mindenkit, aki nem volt ellenforradalmi szemléletű.

A bizottságok „a) teljesen megbízhatók, b) politikailag még nem tisztázottak és c) politikailag és egyébként rovott múltúak" kategóriákban hozták meg döntéseiket. A b) osztályozásúakat felmentették állásukból és ügyüket kivizsgálták. A c) kategóriájúakat elbocsátották, majd letartóztatták és bíróság elé állították. Az igazoló bizottságok döntése ellen fellebbezésnek helye nem volt.[10]

Az igazolási eljárás a tisztek politikai megszűrésének alapvető formája volt. Még 20 évvel később is — a területfoglalások után — a hozzánk kerülő egykori tényleges, vagy leendő tartalékos tiszteket bizottságilag vizsgálták meg az 1918—19-es években tanúsított magatartásuk, s a megszállás alatti „nemzethűségük" szempontjából.

Az ellenforradalmi korszakban rendszeresen kiadták az ún. „C" névjegyzéket, amelyen a megbízhatatlan tisztek, tartalékos tisztek és hasonló állásúak neveit juttatták el a csapatokhoz, intézetekhez stb. Meglepő, hogy a lista 1940-ben már 8666 nevet rögzített.[11]

A tisztikar izolálását a baloldali eszmék hatása elől sikerrel hajtották végre. A 30-as évek végétől a hadsereg vezetése adminisztratív úton is — beleértve a leszerelést és a tiszti rangtól való megfosztást — fellépett azok ellen, akik szélsőjobboldali nézetekkel veszélyeztették a hadsereg legfelső szinten kiadott politikai irányvonalát.

9 HL. HM. eln. 13. oszt. 1921. 89 797. sz. Csak szolgálati használatra . . . 120., 377. o.
10 Uo. 115—118., 160. o.
11 HL. 10. gyal. dandár parancsnokság. 1940. 649. Kt. sz.

2. *A megbízhatatlanok munkaszolgálata*

A hadsereg vezetése 1919-ben elrendelte, hogy a már szolgáló megbízhatatlanokat, a sorköteles munkásfiatalokat, zsidókat, a politikailag számukra káros elemeket fegyveres szolgálat helyett munkásalakulatokba összpontosítsák. Ide kívánták beosztani a budapesti munkanélkülieket is, „hogy ezáltal a főváros ezen elemektől minél hamarabb megszabaduljon".[12]

Az újoncok politikai szempontú osztályozása a sorozó bizottságok feladata volt. A megbízhatóakat „A", a megbízhatatlanokat „B" kategóriába osztották.

Az első büntető jellegű, politikai foglyokból és internáltakból álló osztagokat 1919. december 6-án állították fel a hajmáskéri táborban összegyűjtött emberekből. 10 000 fővel számoltak, „akiket politikai megbízhatatlanságuk folytán katonai szolgálatra besorozni nem lehet". Ezekből 100—200 fős osztagokat kívántak létrehozni és hadi jellegű munkára átadni a körletparancsnokságoknak. Minden 100 embert 2 csendőr, 4 altiszt és 8 katona őrzött.[13]

1921 júniusában a katonai jellegű munkásosztagokban 6309 fő volt. Ezekből 2565 embert áttettek az „A" kategóriába, 3167 főt „kevésbé megbízhatatlan"-nak osztályoztak, ezek felét később újra „A" jelzésűnek minősítették át. 514 „különösen veszélyes" személyt Csótra szállítottak, ahol átadták azokat a rendőrség internáló táborának.[14]

A katonai munkásosztagokban való szolgálat fegyelmező, büntető jellegű volt, ahol a legnagyobb szigorral kellett eljárni. Ennek megfelelően válogatták össze a keret tagjait, s gondoskodtak nehéz, megalázó munkákról. „A cél az — rendelte el a HM —, hogy ezekből a félrevezetett emberekből a társadalom javára tisztességtudó, önfegyelmezett és a hazáért áldozatra kész embereket és katonákat neveljenek."[15]

A katonai munkásosztagok 1921. június 10-ig álltak fenn. Az embereket ekkor osztályozták, s a továbbra is őrizetben maradó kb. 1400 főnyi állományból 10 szigorított fegyelmező osztagot alakítottak ki, melyek 1921. október 15-ig működtek. Ezután a még hadköteles „B" jelzésű személyeket csapatokhoz osztották be. Ellenőrzésükre, fegyelmezésükre, leszerelés utáni megfigyelésükre külön utasításokat dolgoztak ki.[16]

A politikailag megbízhatatlanoknak munkásalakulatokba történő beosztása ezután 1933-ig lekerült a napirendről.

3. *A megbízhatatlanok ellenőrzés melletti katonai szolgálata*

A hadsereg vezetésének a Horthy-rendszer egész időszakában fontos gondja volt, hogy szabályozza a politikailag megbízhatatlan személyekkel való eljárást.

[12] Az ellenforradalom . . . 228. o.
[13] Uo.
[14] Csak szolgálati használatra . . . 181. o.; HL. HM. eln. 1. oszt. 1921. 33 387, 21 178. sz.
[15] Csak szolgálati használatra . . . 180. o.
[16] Uo. 176., 182. o.

1929-ig az volt az álláspont, hogy ezeket az elemeket nem szabad beengedni a hadseregbe. Az önként jelentkezők közül a „B" értékelésűeket elutasították. A megbízhatatlanokat a kényszertoborzások során meg sem idézték.[17]

Politikai célú szűrést szolgáló elv volt annak bevezetése is, hogy Budapesten, a peremvárosokban, az ipar- és bányavidékeken, az agrárszocialista területeken, illetve a túlnyomóan ellenzékinek tekinthető városokban és falvakban nem folytattak „K" (kényszer) toborzást. Innen csak önként jelentkezőket fogadtak el — ha azok a priorálásón megfeleltek.

Az ország egyéb részein elővezetés terhe mellett kötelezték a sor alá kerülőket a szolgálat „önkéntes" vállalására. A karpaszományosok területi kirekesztés nélkül ugyancsak kötelesek voltak szolgálatot vállalni.

1929-ben volt az első olyan toborzás, amikor egy teljes évfolyamot hívtak be. Politikai megkülönböztetés azonban még itt is érvényesült. Olyan városokból, ahol a lakosság többsége „szociáldemokrata érzelmű, vagy nemzeti szempontból megbízhatatlan", csak önkéntesek jelentkezését fogadták el.[18]

1930-tól már minden testileg alkalmas katonakötelest megidéztek és sorozó bizottság elé állítottak. Ez az intézkedés az ellenforradalmi rendszer megszilárdulását volt hivatva bizonyítani. Látszólag teljes volt az egyenlőség, de a bizottságok már megkapták a jelöltekről a helyi hatóságok véleményezését és a központi szervek priorálását. A „szélsőséges szocialista, vagy a kommunista elvek szószólóit, ezek fiait, hozzátartozóit" már a sorozási íveken piros „B"-vel jelölték meg. Ha ezek az idézést megtagadva mégsem jelentek meg a sorozáson, elővezetésüktől eltekintettek. Ha mégis jelentkeztek, mondva csinált testi alkalmatlanság címén nem avatták fel, nem hívták be őket.[19]

A politikai jellegű megkülönböztetés terén 1932-ben fordulat történt. Ekkor adták fel azt az elvet, hogy a „megbízhatatlanokat" tilos beengedni a hadseregbe. Április 20-án a HM magas szintű értekezletén a vezérkar főnöke „A véderőrendszer új alapokra fektetése" címmel javaslatot terjesztett elő. Azt a kérdést tette fel, hogy a „megbízhatatlannak osztályozottak eddigi kategóriái" — ide sorolták a „szélsőséges" politikai irányzatú munkásságot, s a zsidóság bizonyos rétegeit is — teljesítsenek-e katonai szolgálatot vagy abból zárassanak ki.

Az értekezlet az általános, teljes és egyenlő szolgálati kötelezettség mellett döntött, de kívánatosnak tartotta a „megbízhatatlan" elemeknek az egész hadseregre való arányos elosztását.[20]

Ez nagy horderejű intézkedés volt, amely mögött elsődlegesen a tömeghadsereg megteremtésének óhaja állt. A diszkriminációt már nem volt célszerű továbbra is fenntartani.

1933. május 24-én Horthy ünnepélyes hangú emlékirattal fordult

17 Uo. 23. o.
18 Uo. 518. o.; HL. HM. 16. oszt. 1929. 113.316. sz.
19 Csak szolgálati használatra . . . 23. o.
20 Uo. 410. o.

Gömböshöz. Ebben körvonalazta álláspontját a politikailag megbízhatatlan személyekkel kapcsolatosan.

„A világháború tapasztalatai szerint a múltban igen sokan a politikailag megbízhatatlan elemek közül módját találták annak, hogy magukat a fegyveres szolgálat alól kivonják és ezután aknamunkájukat az anyaországban kifejthessék. Ebben az igyekezetükben az államhatalom nemcsak nem gátolta őket eredményesen, hanem talán még rosszul értelmezett emberségből önkéntelenül még segítségére is volt felforgató törekvéseiknek. Ezt a jövőben el akarom kerülni. Az erre vonatkozó munkálatokat mielőbb tegye meg."[21]

A kormányzó azt kérte, hogy a „megbízhatatlan, bűnöző és kétes elemeket mielőbb vegyék nyilvántartásba". Bár a különböző elhárító, nemzetvédelmi és BM szerveknél voltak ugyan meghatározott célú kartoték rendszerek, de ezek nem ölelték fel az érintettek teljes körét. Az általános bejelentkezési kötelezettséget ugyanis csak 1931-ben vezették be.

A Horthy-memorandumhoz fűzött emlékirat kifejti, hogy nem helyes, ha az emberanyagot csak „A" = megbízható és „B" = megbízhatatlan kategóriákra osztják fel. Közöttük ott vannak még a „kétes" megítélésű személyek is.

Az osztályozás legfőbb hibája annak szubjektív voltában rejlett. Nem volt egyértelműen leszögezve, hogy kit, milyen, s főleg mely határokig terjedő cselekmények miatt lehet „B" vagy „kétes" kategóriákba tenni.

Többszöri megfontolás és kiegészítés után a „B" osztályba az alábbiakat sorolták:[22]

— a kommunista párt tagjai,
— a szocialista agitátorok,
— a szociáldemokrata párt hivatalnokai, alkalmazottai, vezetői,
— a szociáldemokrata párt szélső balszárnyához tartozók,
— az államellenes bűncselekmény miatt elítéltek, vagy eljárás alatt állók,
— kémgyanúsak,
— nemzeti szempontból gyanúsak,

A „kétes" kategóriába kerültek:

— a szociáldemokrata párt fent nem említett tagjai,
— akik nem tartoznak ugyan a „B"-be, de mégsem teljesen megbízhatóak.

A vezetés eltökélt szándéka az volt, hogy háború esetén az említett kategóriákat életkor és alkalmassági fokra való tekintet nélkül munkásalakulatok kötelékében, hadműveleti területen, katonai szolgálatra veszi igénybe. A politikailag megbízhatatlanokat fegyver nélküli szolgálatra tervezték igénybe venni. Egyedül a „kétesek" részére kívánták lehetővé tenni, hogy bizonyos próbaidő után harcos alaku-

[21] Uo. 415. o. (HL. HM. eln. 1935. Szám nélkül.)
[22] Uo. 419. o.

lathoz kerüljenek. Az egykori iratokból kitűnik, hogy a politikaiak felhasználásának szándéka azt a célt szolgálta, hogy a hátországot megtisztítsák a „felforgató" elemektől.[23]

4. *A politikailag megbízhatatlan személyek különleges munkásalakulatokban történő felhasználása*

A politikailag megbízhatatlan személyeknek különleges katonai alakulatokban való felhasználása 1933 óta napirenden volt. Egy 1939. június 6-án tartott értekezleten a vezérkar főnöke ismertette a „Főméltóságú kormányzó úr által elgondolt alakulatok" terveit. Horthy „óhaja" az volt, hogy a „büntetett előéletű egyének, gonosztevők" mozgósítás esetén külön alakulatokban, az első vonalban kerüljenek felhasználásra. A VKF ide kívánta még beosztani a kémgyanúsakat, internáltakat, szökevényeket, „notorikus politikai izgatókat és az államrendészeti zsebkönyvben szereplőket."[24] Magyarán: a rendszer politikai ellenfeleit.

A különleges alakulatoknak a politikai és katonai vezetés azt a szerepet szánta, hogy a számukra nemkívánatos elemeket ide összegyűjtve a hadműveleti területen elvéreztessék. Erről minden köntörfalazás nélkül beszéltek. Vezetés kérdése csupán — hangoztatták —, hogy ezeket „terhes" szolgálatban, „erős munka . . . silányabb táplálkozás" mellett, „a legveszélyesebb helyeken alkalmazzuk", ahol súlyos veszteségek várnak rájuk.[25]

A belügyi szervek és a hadtestek már 1938-ban összeállították azok névjegyzékét, akiket internálásra és különleges munkaszolgálatra vettek tekintetbe. 1939-ben ezt a listát újra felülvizsgálták.[26]

1940 nyarán első ízben került sor arra, hogy a katonai börtönök 2 éven aluli büntetéssel sújtott elítéltjeit az akkori „különleges helyzet megszűntéig" átadták csapattesteiknek. Az „A" osztályozásúakat arcvonal szolgálatra, a többit munkásalakulatokhoz osztották be. Ez esetben azonban nem kerültek ki a börtönökből a kimondottan katonai jellegű bűnökért elítéltek és a „nemzethűség" ellen vétők, azaz a politikai foglyok.[27]

A katonai hatóságok 1942 tavaszán határozták el, hogy a frontra induló 2. Magyar Hadsereggel hadműveleti területre szállítják a politikai elítélteket, a rendszer ellenségeit, a szociáldemokrata párt és a szakszervezeti mozgalom több vezetőjét, a munkások hangadóit, számos demokrata és liberális polgárt. Első lépésként a megbízhatatlanok korábbi listái, a belügyi és a katonai szervek adatai nyomán számba vették azokat a 18 és 42 év közötti magyar és kétes állampolgárságú egyéneket, akiktől mindenáron meg akartak szabadulni.

A BM fogházaiban, toloncházaiban, internáló táboraiban az időben

[23] Uo. 415—419. o.
[24] VKF. 1939. 212. doboz (d.), 4071. sz.
[25] Csak szolgálati használatra . . . 418—419. o.
[26] VKF. 1942. 270. d. 4658. sz.; 1942. 271. d. 5052. sz.
[27] VKF. 1940. 229. d. 4259. — Eredeti jelzete mindenhol zárójelben — (HL. HM. eln. 13. oszt. 1940. 36 945. sz.)

1485 fő volt. A hadtestek ugyanakkor 11 484 megbízhatatlant tartottak nyilván. A „különleges alcsoport" nevű nyomozószerv 100 főt adott át. A fővárosban és környékén 1200 megbízhatatlan élt. A Horthy-rendszer 1942. március 24-én összességében 14 269 megbízhatatlan személy nevét őrizte kartotékjain.[28]

A VKF/2—D — alosztálya 1942. február 21-én elrendelte a „nemzethűség szempontjából megbízhatatlanok" személyre menő bizottsági felülvizsgálatát.[29] A bizottságoknak jogában állt a listára embereket felvenni, törölni, megállapítani a megbízhatóság fokát, internálást, rendőri felügyeletet, vagy tábori különleges büntetőszázadi behívást stb. javasolni.

A felülvizsgálat során a megbízhatónak ítélt zsidókat 18—42 életévig tábori munkásszázadokhoz kellett beosztani. A megbízhatónak talált katonaviselt kereszténveket harcos alakulathoz vezényelték, a még nem szolgáltakat kiképzés után ugyancsak oda irányították. Az említett kor előtti, szolgálatra nem alkalmas kereszténveket és zsidókat adott rendeletre internálni, vagy rendőri felügyelet alá kellett helyezni.

A 18—42 év közötti keresztény és zsidó megbízhatatlanokat különleges munkásszázadokhoz osztották be. A rendelkezés módot adott arra, hogy a korhatárt figyelmen kívül hagyva a 42 és 60 év közöttieket is ide sorolják be. A „népi németek" kivételével hasonló elbánás alá kerültek a nemzetiségi megbízhatatlanok is.

A büntető alakulatokba való beosztás nem vonatkozott a külföldi állampolgárokra, lelkészekre, tiszti rendfokozattal bírókra.

A belügyi és katonai szervek együttesen gondoskodtak a különböző igazgatási szerveknél elhelyezett kartotékanyag állandó egyeztetéséről, kiegészítéséről, a megbízhatatlanok pontos nyilvántartásáról, a listára vett személyek megfigyeléséről, priorálásáról. A katonai hatóságok ugyanakkor előkészítették a kijelölt személyek behívását. A felülvizsgáló bizottságok évente két alkalommal ülésezve döntöttek a megbízhatatlan személyek sorsa felől.[30]

1942. április 25-én történtek meg az első behívások a 401, 402-es különleges büntető munkásszázadokhoz Nagykátára és Tápiósülyre. Muray Lipót alezredes a felsorakoztatott alakulatok előtt beszédet tartott. A bevonulókat „kommunista, bolsevista bandának nevezte", amelytől „meg kell szabadítani a társadalmat". A keretnek olyan utasítást adott: mindent tegyenek meg, hogy ezek az emberek elpusztuljanak Ukrajnában. A 401-es büntetőszázad 196 emberéből pl. csak 28 fő tért haza.[31]

Az első századok frontra küldése után a katonai szervek úgy döntöttek, hogy az újabb csoportokat 1943. július végén fogják felállítani az I. hadtest területén található, „már előjegyzésbe vett" 1200 főnyi, csak részben felhasznált ipari munkásból és rendőrségi internáltakból.[32]

28 VKF. 1942. 270. d. 4658. sz.
29 VKF. 1942. 271. d. 5052. sz.
30 Uo.
31 *Kossa István:* Dunától a Donig. Budapest, 311., 313., 361., 364. o.
32 VKF. 1942. 271. d. 5052. sz.

Döntés született, hogy fel kell állítani egy olyan különleges munkásszázadot is, amelybe a bárhol, bármikor fellelt megbízhatatlan, „nemzethűség szempontjából káros elemeket" — „akiktől azonnal meg kell szabadítani a társadalmat" — be lehet osztani. Az alakulatot szervezetileg felállították és elrendelték, hogy feltöltés után azonnal induljon a frontra.[33]

A háború végéig 26 különleges munkásalakulatot állítottak fel s vittek ki a hadműveleti területre. Ezekbe politikaiakat, nemzetiségieket, jehovistákat és egyes zsidókat osztottak be. A századok tragikus sorsa döbbenetes vádirat a fasizmus ellen.[34]

A háború évei alatt a köztörvényesen elítélt bűnözőket is kiengedték börtöneikből, s a harcoló csapatokhoz osztották be. Az arra bátorságukkal rászolgáltak büntetését később elengedték.[35]

III. Zsidókérdés a hadseregben

1. *A zsidó vallású tisztek helyzete*

Az első világháború óta a hadseregben számos zsidó vallású tiszt szolgált. Közöttük olyanok is akadtak, akik az ellenforradalom idején érdemeket szereztek. A felső vezetésnek döntenie kellett ezek sorsáról is, mert — mint jelentik — a legénység abban a tudatban él — és ennek hangot is ad —, hogy „zsidó nem lehet tiszt, vagy a hadsereg tagja".

A zsidó vallású tiszteket a csapatoktól az intézetekhez helyezték át, vagy egészségügyi alkalmatlansági indokok alapján igyekeztek megszabadulni tőlük. Az intézkedés törvényellenes volt, mert abban az időben még semmiféle jogszabály nem tette lehetővé, hogy vallási indokokra hivatkozva bocsássák el őket. Így tehát a nemkívánatos zsidó tisztektől a szolgálatra való alkalmatlanság címén igyekeztek megválni.[36]

A harmincas évek elején szükségessé vált a tisztikar létszámának növelése. Ettől kezdve a behívott karpaszományosok 60%-át tartalékos tiszté képezték ki. A zsidókat — némi kivételtől eltekintve — szisztematikusan a 60 százalék feletti állományba tették.[37]

1936. február 10-én látott napvilágot az a rendelet, mely szerint minden karpaszományos honvédet tartalékos tiszti tanfolyamra *kell* engedni. Kivételt képeznek: a) „hazafiatlanok és megbízhatatlanok", b) az önként lemondók, c) az altiszti kiképzésen meg nem felelők.[38]

Ez a döntés a zsidó vallásúak számára is lehetővé tette a tisztképzésben való részvételt.

33 Uo. (Hadrendi számát nem ismerjük.)
34 Fegyvertelen álltak az aknamezőkön. II. k. Szerkesztette: *Karsai Elek*. Budapest, 1961., 788. o.
35 VKF. 1942. 275. d. 5848. sz.
36 Csak szolgálati használatra . . . 86., 154., 156. o.
37 Uo. 433. o.; HL. HM. eln. 10. oszt. 1936. 101 343. sz.
38 Uo.

A kérdés súlyát mutatja, hogy a bevonult karpaszományosok 13,2 százaléka zsidó volt, míg számarányuk az ország lakosságához viszonyítva csupán 5 százalékot tett ki. A statisztika a zsidó lakosság átlagosnál jóval kedvezőbb anyagi helyzetére, magasabb kulturális színvonalára utal. Az 1936-os évben — az egyes fegyvernemektől történt kitiltás után — a zsidó karpaszományosok a gyalogságnál a tisztjelöltek 20,9 százalékát tették ki.[39]

A HM a zsidó vallású tisztek kedvezőtlen arányával több ízben foglalkozott. Az általános vélemény a 30-as évek derekán az volt, hogy a zsidók kizárását „automatikusan kül- és belpolitikai okok miatt nem lehet megvalósítani". „A zsidókat rendeleti úton nem lehet kizárni a tartalékos tiszti kiképzésből."[40]

A katonai vezetés úgy próbálta elgáncsolni ezt a számára kedvezőtlen politikai vonalat, hogy a zsidókat eleve azonosította a „nemzetközi mentalitású", „hazafiatlan" elemekkel, akiket a tisztképzésből rendeleti úton ki kellett zárni. Ha erre nem volt mód, úgy a zsidókat az elméleti és gyakorlati vizsgák során, a minősítések alkalmával, a tanfolyamok alatt és után javasolták kiszelektálni. Ily módon egy részüket már nem is avatták fel. E gyakorlattal a honvédség főparancsnoka is egyetértett.[41]

A korlátozó rendelkezések ellenére már az előző években is — de különösen 1936 után — sok zsidó vallású személy részesült tisztképzésben. 1939-ben a fegyveres állományú tartalékos tisztek 15,8 százaléka, a szakállományúak 24,4 százaléka volt zsidó. A hivatásos tiszti, tiszthelyettesi karban és a továbbszolgálóknál a számuk elenyésző volt.[42]

Az 1938-as első zsidótörvénnyel megindult antiszemita hullám újra napirendre tűzte ezt a kérdést. A vezérkar el volt szánva, hogy e problémát a hadseregen belül — a politikai vonaltól függetlenül — végérvényesen és gyökeresen megoldja. A lehetőséget erre az 1939-ben elfogadott új honvédelmi törvény teremtette meg.

2. *Korlátozások a zsidó vallásúak katonai szolgálata terén*

A zsidó vallású állampolgárokat sújtó korlátozó rendelkezések az 1938-as első, az 1939-es második és az 1941-es harmadik zsidótörvényben öltöttek formát. A zsidók korábban az általános és kötelező katonai szolgálat keretében eleget tettek honvédelmi kötelezettségüknek.

A hadsereg vezetése részéről 1938-tól olyan törekvés volt tapasztalható, hogy a törvényekben megszabott kereteket messze túllépje és a maga részéről újabb szigorításokat léptessen életbe. „Nem elégedhetünk meg a zsidótörvény szűkre szabott kereteivel" — javasolta 1939-ben a HM elnöki osztálya.[43] „A honvédség ... e kérdésben egy

[39] Csak szolgálati használatra ... 435., 436., 442. o.
[40] Uo. 433. o.
[41] Uo. 432—434. o.
[42] Fegyvertelen álltak az aknamezőkön. I. k. Szerkesztette: *Karsai Elek*. Budapest, 1962., XIX. o.
[43] VKF. 1939. 210. d. 3580. sz.; 1939. 212. d., 4026. sz.; 1940., 226. d. 3571. sz.

csapásra tiszta és végleges helyzetet kíván teremteni" — hangoztatták a harmadik zsidótörvény előkészítése kapcsán.[44]

A hadsereg hivatásos állományában csupán elenyésző számban voltak zsidók. A tervezett származási igazoló eljárások során azonban előreláthatóan számos, ún. „zsidóvonatkozású" (zsidó feleséggel, szülőkkel, nagyszülőkkel stb. rendelkezők) szolgálaton kívüli viszonyba helyezéssel lehetett számolni. Pedig a honvédség a 30-as évek végétől krónikus tiszti, tiszthelyettesi hiánnyal küzdött. A zsidóprobléma radikális megoldása egyben az „M" hadrend teljes csődjével járt volna, hiszen az emberállomány 2,24 százalékról, a tartalékos tisztikar 37 százalékáról kellett volna máról holnapra lemondaniuk.[45]

A zsidókérdés jelentőségét mutatja, hogy a nem védett kivonuló alakulatoknál létszámuk elérte az 5—10 százalékot. 1940 nyarán már rendeletileg határozták meg, hogy a zsidók aránya nem emelkedhet az állomány 5 százaléka fölé.[46]

Súlyos volt a helyzet mozgósítási téren is. A műszaki alakulatok és törzsek nem voltak menetkészek, mert hiányoztak a mérnökök. Harcrendileg csupán orvosokból, gyógyszerészekből 2400 főre lett volna szükség. A honi és fővezérségi alakulatoknál 80 százalékos hiány volt gépkocsivezetőkben. [47]

E speciális szakterületeken mutatkozó létszámhiányt a zsidóság felhasználásával kb. felerészben meg lehetett volna szüntetni.

A felső vezetésnek végül is döntenie kellett: a jövőben hogyan kívánja alkalmazni a zsidókat: fegyveres szolgálatra, munkaszolgálatra, vagy, hogy részükre egyáltalán állapítsanak-e meg hadkötelezettséget?

Az általános antiszemita hullámban ritka volt az olyan józan hang, mint amilyet az 1939. június 6-i vezetési értekezlet képviselt. „Egy tízmilliós nemzet nem engedheti meg magának azt a luxust, hogy 600 000 emberét a fegyveres katonai szolgálat szempontjából figyelmen kívül hagyja."[48]

A kérdést — szolgálhat-e zsidó vallású a kivonuló fegyveres alakulatoknál — az „M" hadrendre való tekintettel, szakszerűségi megfontolások alapján, végül is igennel oldották meg.

A zsidóknak a honvédségből való teljes kizárását követelő nézetek mellett, a felső vezetésben olyan elképzelések is voltak, hogy a zsidókat célszerű lenne külön zsidó alakulatokba összevonni, s ezeket a hadműveleti területen fegyveres szolgálatra igénybe venni. Az 1939. április 5-i vezetési értekezlet úgy döntött, hogy a zsidó vallású legénységből „külön elvek szerint" zsidó gyalogos alakulatokat kell szervezni. A VKF ezzel nem értett egyet. Azzal érvelt, hogy ez a döntés a gyalogezredek harcértékét jelentős mértékben leszállítaná. Helyette azt javasolta, hogy a zsidók 50 százalékát — a repülő, páncélos, határőr

44 VKF. 1939. 210. d. 3580. sz.; 1939. 212. d. 4026. sz.; 1940. 238. d. 5867. sz.; 1941. 247. d. 4138. sz. (HL. HM. 1/a. oszt. Bbk. 1941. január 29.); 1941. 247. d. 4173. sz. — A harmadik zsidótörvény osztályelőterjesztése.
45 VKF. 1940. 226. d. 3571. sz.; 1940., 212. d. 4026. sz.
46 VKF. 1940. 228. d. 4162. sz.; 1940. 229. d. 4349. sz. (HL. HM. eln. 10. oszt.; 1940. 41 000. sz.)
47 VKF. 1940. 226. d. 3571. sz.
48 VKF. 1939. 212. d. 4071. sz.

és híradó csapatok kivételével — osszák el minden fegyvernem harcos egységeire. Így egy alosztályhoz kevés zsidó jut, s ez a „nagy tömegben elvész", a zsidó a harc lendülete alól „magát kivonni nem tudja". Azzal egyetértettek, hogy a másik 50 százalékból a felső vezetés közvetlen alakulataiként külön zsidó seregtesteket kellene szervezni.[49]

Más elképzelések szerint a csapattesteken belül kívántak létrehozni zsidó osztagokat, szakaszokat, félszázadokat, de ennek számos — itt nem részletezhető — hadseregszervezési akadálya volt.[50]

1939-ben végül olyan döntés született, hogy a zsidó vallásúakat nem védett csapattesthez mindenhová arányosan elosztva, fegyveres szolgálatra kell igénybe venni. Arányukat maximum 5 százalékban rögzítették. A számítások szerint egy alosztályra így 21 zsidó jutott. Ezt olyan aránynak tartották, amely nem csorbítja jelentősebb mértékben a zászlóalj ütőképességét.[51]

A hadrendből még 1940-ben sem tudták nélkülözni a zsidó orvosokat, állatorvosokat, gyógyszerészeket, mérnököket és más specialistákat. Ezek többnyire tisztek voltak. Bár a katonai vezetésnek elvileg az volt az álláspontja, hogy zsidó vallású személy lehetőleg ne legyen tiszt, ekkor még nem volt meg a törvényes alap a rendfokozat megvonására. Ezért úgy döntöttek, hogy zsidó tiszteket nem tesznek zászlóaljparancsnoki, illetve előadói szintnél magasabb beosztásba. Századosokat és magasabb rendfokozatúakat inkább nem vettek igénybe, minthogy ők legyenek rang szerinti jelöltek valamely parancsnoki, vagy vezetői állás betöltésére. Intézkedéseket tettek a hadseregben rangjukat megtartó zsidó vallású tisztek beoszthatósági körének szűkítésére is.

Szükség volt a zsidó sofőrökre is. A segédvezetőket szinte általánosan ezek közül akarták biztosítani. Parancsnoki kocsihoz azonban nem kaphattak beosztást.[52]

Egy 1940. július 9-én a HM-ben tartott, zsidóügyekkel foglalkozó értekezlet úgy látta, hogy radikális megoldásra e téren nincs mód, s ezért „a jelenlegi helyzetet fenn kell tartani".[53]

A zsidó vallású személyeknek a hadseregben való meghagyása tehát a horthysta vezetés részére kényszerítő szükségszerűség volt. Számos olyan intézkedés látott azonban napvilágot, amely korlátozta felhasználhatóságukat és beoszthatóságukat. A hadsereg életének szinte minden jelentős területéről kirekesztették őket. Külön megjelölték azt a 39 beosztást, amelybe zsidók nem kerülhettek.[54]

Találó megjegyzés olvasható az egyik iraton. „Majdnem az volna helyesebb, ha azt állapítanák meg, hogy hova lehet beosztani zsi-

49 VKF. 1939. 210. d. 3580. sz.
50 Uo. és 1940. 226. d. 3571. sz.; 1939. 212. d. 4026. sz.
51 VKF. 1939. 212. d. 4026. sz.; 1939. 212. d. 4071. sz.; 1939. 221. d. VKF. helyettes 456. (HM eln. 10. oszt. 1939. 34 000. sz.); 1940., 226. d. 3571. sz.
52 VKF. 1939. 212. d. 4026. sz.; 1939., 217. d. 4668. sz.; 1940. 228. d. 4162. sz.
53 VKF. 1940. 228. d. 4162. sz.
54 VKF. 1939. 210. d. 3580. sz.; 1939. 212. d. 3871. sz.; 1939. 212. d. 3871. sz.; 1939. 212. d. 4071. sz.; 1940. 226. d. 3571. sz.; 1940. 229. d. 4221., 4349. sz. (HM. eln. 10. oszt. 1940. 41 000. sz.)

dókat." 1940 végén a HM kiadta azon 206 munkakör jegyzékét, amelyet zsidók, vagy zsidóvonatkozásúak egyáltalán nem tölthetnek be.[55]

A zsidókat csak a gyalogos, lovas, utász és tüzéralakulatokhoz oszthatták be. Tisztesi, tiszthelyettesi rendfokozatot nem kaphattak, elő nem léphettek. Bármely beosztásban csak felügyelet alatt dolgozhattak.

Korlátozó rendelkezésnek tekinthetjük, hogy a zsidók esetében eltértek a Horthy-hadseregben szokásos területi kiegészítés elvétől is. Ismeretes, hogy a zsidók Budapesten és az észak-keleti megyékben országos arányukat messze meghaladó sűrűségben laktak. Az a veszély állt így elő, hogy egyes csapattesteknél arányuk a megengedett érték fölé emelkedik. Különösen állt ez a karpaszományosokra. Intézkedés történt, hogy az I. hadtest (Budapest és környéke) a nyugat és dél felé eső hadtesteknek adjon át zsidó karpaszományosokat. Az I. hadtest a II—VI. hadtestekhez, a VIII. hadtest a VII. hadtesthez irányított zsidó sorállományúakat.[56]

Az áthelyezéseket szükségessé tette az is, hogy a zsidók között lényegesen nagyobb számban voltak szakképzettek, amelyekben más hadtesteknél hiány mutatkozott.

A területi kiegészítéstől való eltérést a zsidók munkaszolgálata esetén is fenntartották, s a bevonulókat az ország legkülönbözőbb részeire dobálták szét.

A zsidók fegyveres alakulatoknál 1940 végéig teljesítettek katonai szolgálatot. Ekkor bizalmas rendelet jelent meg, hogy a jövőben hadkötelezettségüknek munkaszolgálatos egységekben tesznek eleget.[57]

3. *A zsidók munkaszolgálata*

A munkaszolgálat kötelezettségét az 1939-es II-es, a „Honvédelemről" szóló törvény határozta meg először jogi formában. Eszerint „nemére való tekintet nélkül minden olyan személy, aki a tizennegyedik életévét betöltötte és 70. életévét túl nem haladta, köteles arra, hogy testi és szellemi képességeinek megfelelő munkát végezzen".[58]

A honvédelmi munkakötelezettségnek kezdetben nem volt diszkriminációs szerepe. Ez a rendelkezés mindenkire általánosan vonatkozott. A 21—24 éves katonai szolgálatra végleg alkalmatlan fiatalokat egy ízben 3 havi, a 14—42 éves szolgálatra nem alkalmas férfiakat, valamint a 16-tól 42 éves nőket egy ízben 3 heti és évente 1 heti közérdekű munka teljesítésére lehetett a törvény szerint igénybe venni.

Évente kb. 20 000 főt tett ki azok száma, akiket valamilyen címen a fegyveres szolgálat alól mentesítettek. Ezeket a közérdekű munkaszolgálat keretében föld- és ipari munkáknál kívánták foglalkoztatni.[59]

Az első munkaszolgálatos zászlóaljakat 1939. június 15-én szervez-

55 VKF. 1940. 229. d. 4221. sz.; 1940. 232. d. 4790. sz. (HM. eln. 1940. 44 710. sz.)
56 VKF. 1939. 221. d. VKF. helyettes 455—456. sz. (HM. eln. 10. oszt. 1939. 33 000, 34 000. sz.); 1940. 235. d. 5391. sz. (HM. eln. 1940. 10. oszt. 62 000. sz.)
57 VKF. 1940. 238. d. 5867. sz. (HM. Bbk. 1/b. oszt. 1940. 885. sz.) — A zsidókat 1940. december 9-től zárták ki a fegyveres szolgálatból. (Fegyvertelen álltak ... II. k., 732. o.)
58 Az 1939. évi Országos Törvénytár. Budapest, 1940., 40. o.
59 VKF. 1939. 210. d. 3726. sz. (HM. eln. 1/a. oszt. 1939. 19 001. sz.)

ték meg. Az 5 százalék feletti állományt, illetve a testileg kevésbé alkalmas zsidókat már ide szándékoztak behívni, illetve átadni. Ezeknek itt kellett letölteniük kétéves katonai szolgálatukat. Ez a rendelkezés már eltért a törvény szellemétől. A kereszténytől való elkülönítés céljából a munkaszolgálatos zászlóaljak 4. századait zsidó századokká szervezték át 1940-ben felvetődött, hogy a magyarokat — zsidókkal együtt — többé ne vonultassanak be munkásalakulatba, vagy hozzanak létre külön magyar, zsidó és nemzetiségi munkásszázadokat.[60]

1940 nyaráig a munkaszolgálatos alakulatokban egyaránt találunk fegyveres szolgálatra alkalmatlan zsidókat, kereszténytyeket és nemzetiségieket. A tendencia az volt, hogy a keresztények egyre csökkenő, a zsidók — a fegyveres szolgálatból történő kivonásuknak megfelelően — egyre növekvő mértékben kizárólag munkaszolgálatra nyertek beosztást.

A „közérdekű és közhasznú" tevékenység mellett „a nemzeti irányú nevelés" is a munkásalakulatok célkitűzései között szerepelt. Ez már bizonyos megnevelő átnevelő, jelleget is adott az itt végzett katonai szolgálatnak.[61]

A munkaszolgálat keretében később külön alakulatokat hoztak létre a zsidófajúaknak, nemzetiségieknek, fegyveres szolgálatra nem alkalmas kereszténytyeknek, politikailag megbízhatatlan személyeknek és nem „bevett" vallásfelekezetek tagjainak.

Ettől kezdve a „musz" alakulatok a fasiszták megkülönböztető, a rendszer „ellenségeit" fizikailag is kikapcsoló terrorrendszerének lettek az eszközei. A munkaszolgálat elvesztette eredeti rendeltetését, s politikai célú megtorló eszközzé vált.

1940 nyarától minden törvényes alap nélkül a zsidókat már kizárólag munkaszolgálatra vették igénybe. A tényleges gyakorlatot az 1942. július 31-i XIV., a „Honvédelemről" korábban alkotott törvényt kiegészítő új törvény szentesítette.[62] Az 1940—41-re szóló bevonulási utasítás is kimondja, hogy a „jövőben fegyveres szolgálatra" zsidók nem nyerhetnek beosztást. Az égető szakemberhiány miatt azonban már 1942-ben olyan kiegészítő rendelkezések láttak napvilágot, amelyek lehetővé tették, hogy „kivételesen ... a honvédség érdekében ... más, nem fegyveres szolgálatra is alkalmaztassanak". A zsidó vallású személyeket érintő munkaszolgálat általános rendszerét mindez azonban nem érintette.[63]

Az 1942. évi XIV. tc. szerint a zsidók a honvédség kötelékében fegyveres szolgálatot nem teljesíthetnek. Kötelezettségüknek kisegítő szolgálattal tesznek eleget. Rendfokozatot, karpaszományt nem viselhetnek, s ha korábban ilyennel rendelkeztek is, azt elveszítették.[64]

60 VKF. 1939. 213. d. 4148. sz. (HM. eln. 10. oszt. 1939. 32 487. sz.); 1940. 229. d. 4349. sz. (HM. eln. 10. oszt. 1940. 41 000. sz.); 1940. 231. d. 4661. sz. (Itt a VKF. M/1. oszt. tanulmánya. Szám: 110 000.)

61 VKF. 1939. 213. d. 4167. sz. (HM. eln. Kmof. 1939. 95 045. sz.)

62 Magyar Törvénytár. 1942. évi törvénycikkek. Budapest. Év nélkül. 76—89. o.; Magyar Katonai Szemle (Továbbiakban KSz.); 1943. 1. sz. 101. o.; 1944. 6. sz. 689. o.

63 VKF. 1943. 283. d. 4937. sz. (HM. eln. 1942. 55 000. sz.); Honvédségi Közlöny, 1942. 58. sz.

64 Magyar Törvénytár. 1942. évi törvénycikkek. Budapest. (Év nélkül) 76—89. o.

1942—43 telén a 2. Magyar Hadsereg kötelékében már 50 ezer munkaszolgálatos teljesített szolgálatot a szovjet arcvonalon. „Lényeg az, hogy minél több zsidó mielőbb kerüljön ki a hadműveleti területre" — javasolta HM 1/b. osztálya. Ily módon azok „káros", „destruktív", „gazdasági károkat okozó" tevékenységét kívánták ellensúlyozni. A fasizmus embertelenségei következtében az ukrajnai muszosok közül 43—44 ezer fő került a veszteséglistára.[65]

A munkaszolgálat rendszere, célkitűzései, módszerei 1942-re fő vonalaiban kialakultak, s azon a háború végéig lényegét érintő változtatások nem történtek. Ez a fasiszta célokat szolgáló intézmény egyértelműen a Horthy-rendszer ellenfelei és nemkívánatos rétegei politikai kikapcsolásának, a magyar állampolgárok egy része megbélyegzésének és fizikai eltiprásának lett az eszköze.

3. *A zsidók kiszorítása a hadseregből a származás igazolása révén*

Az első zsidótörvény-javaslat még nem is lépett hatályba, de a HM már körvonalazta elképzeléseit a törvénynek a hadseregben való alkalmazásáról. Általános volt az az elképzelés, hogy nem elégedhetnek meg annak „szűkre szabott" kereteivel, hanem a honvédségben szigorúbb elveket kell alkalmazniuk. „A zsidókérdést csak egyféleképpen szabad megoldani, mégpedig a legradikálisabban" — hangoztatta az 1/a. osztály.[66]

Tervbe vették a tiszti állomány és feleségeik származásának nagyszülőkig történő igazolását. Azt az elvet, hogy ősök között egy zsidó lehet, hamar elvetették, s megkívánták mind a 8 elől tiszta keresztény eredetét.

„Egyelőre megközelítő adat sincs arra, hogy a tényleges tisztikarból számszerűen hány főt fog érinteni a szigorúbb feltételek életbe léptetése. Számolni kell azzal, hogy ütőképességi okokból esetleg átmenetet kell csinálni" — vetették fel egy 1939-es vezetési értekezleten. Erre azonban nem került sor.[67]

Az okmányokkal igazolt, bizottságilag lefolytatott vizsgálat után a nem megfelelő elemeket — a zsidónak minősülő hivatásos tiszteket — 1940 elején „fogyaték"-ba vették, s a hadseregből eltávolították. A zsidó vallású tiszteket megfosztották rendfokozatuktól is. Ezek „úgy tekintendők, mint akik azt közigazgatási úton elveszítették" — fektették le az alapelveket.[68]

A származási igazolások során a zsidókat, vagy zsidó vonatkozásúakat, a honvédség tisztviselői karából is elbocsátották.

A tisztjelölteknél az 1939-es tanév végével tervezték a zsidó származásúak kitiltását.[69]

A tartalékos tisztek igazolása során megelégedtek azzal, hogy az 1939-es IV. törvénynek a zsidókra vonatkozó enyhébb rendelkezéseit

[65] Fegyvertelen álltak . . . I. k. LXXV. o.; VKF. 1942. 275. d. 5767. sz.
[66] VKF. 1939. 210. d. 3580. sz.; 1941. 247. d. 4173. sz.
[67] VKF. 1939. 212. d. 4026. sz.
[68] Fegyvertelen álltak . . . II. k., 731. o.; VKF. 1939. 211. d. 3871. sz.; 1941. 233. d. 5041. sz.
[69] VKF. 1939. 210. d. 3580. sz.

alkalmazzák. (Zsidó az, „aki ő maga, vagy akinek legalább egyik szülője, vagy nagyszülői közül legalább kettő" az izraelita hitfelekezet tagja.) A zsidónak minősítettek tartalékos tiszti rangot nem kaphattak, s ha már rendelkeztek ilyennel, attól megfosztották.[70]

A rendelkezés végrehajtása során a 60 000 tartalékos tisztből 16 000 eleve kiesett. „Nincs adat, hogy még hányan fognak elveszni, mert félvérek, vagy a feleség révén elvesznek" — olvasható a VKF irataiban. Javaslat született, hogy ne egyszerre hajtsák végre a rangtól való megfosztást, hanem csak a pótlás mértékében.

Az 1/b. osztály ellenezte ezt, mondván, hogy 1941-től zsidó már nem lehet tartalékos tiszt, s különben is folyamatban van a kiesők pótlása. Az osztály a kérdés radikális megoldása mellett állt ki, mondván, hogy a hadrendi kiesés sem látszik pótolhatatlannak.[71] Nem kétséges, hogy e megfontolás mögött nem a józan ítélet, hanem a politikai retorzió szándéka húzódik meg.

A zsidó munkaszolgálatos századokban szükség volt szakaszparancsnokokra, munkavezetőkre stb. Egyetlen könnyítésnek talán csak az látszott, hogy elképzelhetőnek tartották a volt zsidó tartalékos tisztek részére e beosztások elfoglalását. A zsidó tartalékos tisztek — 1941 nyarán — még az esetben hordhatták rangjukat, viselhették egyenruháikat, ha behívás esetén polgári szakképzettségüknek megfelelő helyen — pl. orvosként — nyertek beosztást.[72]

A zsidó tartalékos (emléklapos) tisztek e jellegének megfosztására elrendelték a katonai igazolványok és okmányok beszolgáltatását, s a régi emléklapok új mintájúra való kicserélését.[73]

A korlátozó rendelkezések szerint zsidó nem lehetett karpaszományos, nem jelentkezhetett tisztképzésre, nem használhatta a „volt tiszt" megjelölést, nem hordhatta régebbi egyenruháit.[78]

A nyugállományú és szolgálaton kívüli tisztek esetében 1941 februárjában olyan javaslat született, hogy ne alkalmazzák a zsidótörvény rendelkezéseit mindazokra a zsidó és félzsidó tisztekre, akik legalább 40 évet hivatásos szolgálatban töltöttek. Ezek zsidó mivoltát később mégis a szigorított feltételek szerint állapították meg.[75]

A tiszteseknek és tiszthelyetteseknek a szülőkkel bezáróan kellett igazolni a tiszta keresztény származást.[76]

A legénységi állománynak a sorozás alkalmával kellett hiteles papírokkal tanúsítani szüleik vallási hovatartozását.

A zsidó, vagy zsidóvonatkozású tiszteket a fasiszta ihletésű faji rendelkezésekkel a hadsereg kötelékéből módszeresen kiszorították. Egy 1941. áprilisi rendelettervezet így összegezi a zsidókra, s különösen a zsidó tisztekre vonatkozó általános és elvi határozványokat. „A honvéd-

[70] Fegyvertelen álltak ... II. k. 755. o.; VKF. 1939. 211. d. 3871. sz.; 1939. 212. d. 4026. sz.
[71] VKF. 1941. 247. d. 4173. sz.
[72] VKF. 1940. 228. d. 4162. sz.; 1940. 230. d. 4574. sz.; 1941. 256. d. 6105. sz. (HM. eln. 8. oszt. 1941. 27 300. sz.)
[73] VKF. 1940. 230. d. 4574. sz.; 1940. 231. d. 4661. sz.
[74] VKF. 1941. 251. d. 5041. (HM. Bk. 8. oszt. 1941. 434. sz.); Vádirat a nácizmus ellen. Szerkesztette: *Beneschofsky Ilona—Karsai Elek.* Budapest, 1960. I. k., 92. o., III. k., 536. o.
[75] VKF. 1941. 247. d. 4163. sz.
[76] VKF. 1939. 211. d. 3871. sz.

ség harcos állományában, parancsnokságainál, szerveinél és intézeteinél, vagy az ütőképességet biztosító intézményeknél a jövőben elöljárói, feljebbvalói minőségben sem békében, sem háborúban többé nem szerepelhetnek."[77]

Az itt vázolt szigorú rendelkezések alól kezdettől egészen a nyilas időszakig 2—3000 kivételezett személy volt.

IV. A nemzetiségi kérdés és a hadsereg

1. *A nemzetiségiek helyzete*

Magyarország a két világháború között etnikailag csaknem teljesen homogén nemzeti állam volt. A legnagyobb nemzetiséget a hazai németek alkották, akik a hitleri idők beköszöntével egyre nyíltabban hangoztatták német voltukat, követeltek megkülönböztetett elbánást.

A bécsi döntések és területfoglalások nyomán az ország néprajzi képe gyökeresen megváltozott. Az idegen ajkúak olyan nagyszámban kerültek magyar fennhatóság alá — s így a honvédségbe is —, hogy a nemzetiségi kérdés az 1939—45-ös évek Magyarországának súlyos belpolitikai problémájává lett. A kisebbségek a „magyar állameszme" iránt érthetetlenséget, s gyakorta ellenséges magatartást tanúsítottak, természetes törekvésként élt bennük a vágy a nemzeti függetlenség, az anyanemzethez való tartozás után.

Az ország nemzetiségi helyzete 1941 végén, a visszacsatolások befejeződése után, az alábbi volt.[78]

Magyar	9 003 632	74,4%-os
Német	896 248	7,4%-os
Szlovák	313 615	2,6%-os
Román	960 311	7,9%-os
Rutén	381 553	3,2%-os
Horvát	130 640	1,1%-os
Szerb	177 020	1,5%-os
Egyéb	231 068	1,9%-os

A magyarság százalékos részaránya a területfoglalások nyomán egyre jobban csökkent.

1937-ben	Magyarország lakosságának	88,4%-a
1938-ban		84,0%-a
1939-ben		84,0%-a
1940-ben		77,6%-a
1941-ben		74,4%-a

volt magyar anyanyelvű.[79]

[77] VKF. 1941. 251. d. 5041. sz. (HL. HM. Bk. 8. oszt. 1941. 434. sz.)

[78] A magyar királyi kormány 1941. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló *jelentés* és Statisztikai Évkönyv. (Budapest, 1943.) Statisztikai rész. 3. o. — A jelzett adatok Magyarország 1941. év végi területén az anyanyelvet és a magyarul tudást tüntették fel.

[79] Jelentés . . . 1938. évről. 2. o.; 1939-ről 8. o.; 1940-ről 8. o.; 1941-ről 3. o.

A HM 1940-ben az összlakosságon belül a zsidók számát 750 000-re (5,5%), az idegenek és a zsidók együttes arányát 25, maximum 27%-ra tette.[80]

A nemzetiségi kérdés 1939-től olyan volt, az ország életében olyan nagy szerepet játszott, hogy ezt a problémát többé nem lehetett elkerülni. Szembe kellett nézni a tényekkel, s a felső vezetésnek az adódó problémák kapcsán meg kellett fogalmaznia álláspontját. A legalapvetőbb kérdés ez volt: — milyen legyen a nemzetiségiek jogi státusza.

Egy 1940. szeptember 24-én tartott, nemzetiségi ügyekkel foglalkozó értekezlet így foglalt állást: „A magyarság helyzete a nemzetiségiekhez viszonyítva olyan, hogy kénytelen elismerni azok egyenjogúságát." Úgy érzem, hogy a „kénytelen" szócska itt megkülönböztetett figyelmet kapott. Ugyanebben a dokumentumban olvashatjuk: „Nekünk ma kizárólag a nemzetiségiek egyenjogú kezelésének elvére kell az államot felépíteni."[81]

A nemzetiségiekkel szemben az egyenjogúság legalább látszatszerű megteremtéséhez fontos érdekek fűződtek. Vörös János, a vezérkar főnöke, a nemzetiségiekkel a legnagyobb megértést és a „közös állami életből fakadó bajtársi szellemet" kívánta érvényesíttetni.[82]

A Horthy-hadsereg számos rossz példát adott a durva, kegyetlen, a nemzetiségiek önérzetét sértő magatartásra. Ennek ellensúlyozására a hadsereg vezetése több fontos rendelkezést adott ki, melyben körvonalazta álláspontját a nemzetiségi kérdésben. Ennek nyomán a miskolci és szegedi hadtest is terjedelmes utasításokban rögzítette a nemzetiségek kezelésének módját. Óva intett a nyers erőszaktól, mert az a „legroszszabb eredményre fog vezetni." Tilalmazták a gúnyolódást, a durva bánásmódot, az anyanyelv használatának korlátozását. Tartottak attól is, hogy minden nemzetiségi sérelem az országnak külpolitikai téren is károkat fog okozni.[83]

A nemzetiségi kérdés súlyát növelte, hogy itt több milliós embertömegről, az ország lakosságának több mint egynegyedéről volt szó. A politikai vezetés ezeket az ország egyenjogú, bár más nemzetiségű polgárainak kívánta tekinteni. A HM-nek is döntenie kellett: mi történjék a nemzetiségiek hadköteles férfilakosságával?

Az alábbi kérdésekben kellett sürgősen állást foglalni:

— igénybe veszik-e ezeket katonai szolgálatra, vagy sem,

— ha igen, fegyveres, vagy munkásalakulathoz?

Eldöntésre várt még az is, hogy fegyveres szolgálat esetén magyar alakulatokhoz kerüljenek-e, vagy hozzanak létre külön nemzetiségi egységeket? Ha ilyenek nem lennének, hogyan osszák el őket? Egyenlő arányban, minden fegyvernemhez, vagy csak a nem védett alakulatokhoz?

80 VKF. 1940. 231. d. 4661. sz.
81 Uo.
82 VKF. 1944. 299. d. 408. sz.
83 VKF. 1941. 258. d. 6842. sz. (Szegedi V. hadtest. Eln. 1. oszt. 1941. 25 653. sz.); VKF. 1941. 258. d. 6941. sz.; 1944. 299. d. 409. sz.

2. *Tiszti igazolások, a nemzetiségiek tiszti szolgálata*

A Horthy-hadsereg a háború előtt és alatt akut tiszti hiányban szenvedett. 1940-ben 2500 fővel volt kevesebb a szükségesnél.[84] A zsidótörvény, majd később a háborús veszteségek miatti kieséseket a tisztképző intézmények nem tudták pótolni. Rendszeresen megfigyelhető az a törekvés, hogy a hivatásos állományt a nem tényleges és tartalékos tisztikarból töltsék fel.

A politikai megbízhatóság a ténylegesítés alapkövetelménye volt és maradt. Csak azt vehették át, aki „erkölcsi és hazafias szempontból kifogástalan magatartást tanúsított." Ez a sztereotíp mondat újra és újra visszatér az évente kiadott rendeletekben.[85]

A tiszti és más bizalmi állások betöltésénél gondosan megvizsgálták a jelölt és felesége társadalmi helyzetét, családi viszonyait, jövedelmük nagyságát, forrását stb. is.

Az egyre szorongatóbb tiszti hiányon a visszacsatolt országrészek tisztjeinek és tiszti szolgálatra alkalmas férfi lakosságának mielőbbi bekapcsolásával szeretett volna enyhíteni. Az igénybevétel előtt azonban a jelölteknek kötelező, bizottság által lefolytatott igazolási eljáráson kellett átesniük.[86]

A vizsgálat kiterjedt — idézem a rendeletet — „a forradalmak és az idegen uralom alatti magatartás elbírálására, éspedig a nemzethűség és a tiszti állás becsülete szempontjából." A bizottság a helyi hatóságoknál és a magyar párt képviselőinél gyűjtött adatokat a jelölt magatartására.

Ismeretes, hogy a beneši Csehszlovákiában a kommunista párt szabadon tevékenykedett, s a magyarok körében élénk szervező munkát folytatott. A *felvidékieket* igazoló bizottságok azért alaposan firtatták, hogy a tisztjelölteknek nem voltak-e kommunista kapcsolataik.

Igazolás alá vonták a volt k. u. k. fegyveres erőknél, a csehszlovák hadseregben és csendőrségnél szolgáló volt tiszteket, s mindazokat, akik alkalmasnak látszottak a tisztté való kiképzésre, illetve átképzésre. Az eljárás során azt is eldöntötték, hogy a jelölt megtarthatta-e vagy elveszítette korábbi rendfokozatát, honvéd nyugdíjasként kezelik-e, s végül, hogy elősegítik-e a polgári életben való elhelyezkedését.

A bizottsági felülvizsgálatoknak az volt a célja, hogy átszűrje a visszacsatolt területek tiszti szolgálatra alkalmas emberanyagát, kiemelje és felhasználásra adja át a megbízhatónak tekintett személyeket, s végül, hogy eltüntesse az ország akkori részei közötti, e téren fennálló különbségeket.[87]

Az altiszti, tiszthelyettesi hiányok pótlására fel kívánták használni a volt csehszlovák hadseregben ilyen rendfokozatot elért személyeket is. Általános volt az a vélemény, hogy ezek magas fokú katonai tudással, szakképzettséggel rendelkeznek, de a „nemzeti érzés" terén bajokat

84 HL. HM. eln. 8. osz. 1940. 3333. sz.
85 HL. HM. eln. 9. oszt. 1939. 31 540. sz.; VKF. 1940. 223. d. 3097. sz.; HL. HM. eln. 8/b. oszt. 1942. 52 000. sz.
86 VKF. 1939. 210. d. 3742. sz.; 1939. 212. d. 4040. sz.
87 VKF. 1941. 263. d. 264.; 1939. 210. d. 3742. sz.

találni náluk. A honvédségbe azok átvételét engedélyezték, akik a „nemzethűség szempontjából" kifogás alá nem esnek, magyarul jól beszélnek és a csehszlovák hadseregben továbbszolgálatot nem vállaltak."[88]

Később az erdélyieknél ugyanezen feltételek léptek életbe.

A *kárpátaljaiak* igazolását a fentiekhez hasonló módon hajtották végre.

1940. november 11-én látott napvilágot az *erdélyiek* igazolását szabályozó rendelet.[89] Ez egyaránt vonatkozott a magyarokra, románokra és németekre. Zsidó vallásúak esetében csak a hivatásos állományhoz tartozókat vizsgálták meg. Az igazolás kiterjedt minden hadköteles tisztre, légyen az hivatásos, nem hivatásos, vagy tartalékos állományú.

A vizsgálat fő célja az 1918—19-es forradalmak és a román időszak alatti magatartás, valamint az illetők nemzetiségének megállapítása volt. Ezt a munkát mindenkor egy bizottság végezte — helyi adatgyűjtéssel. Tagjai között zsidó és román nem lehetett.

Már eleve elhatározták, hogy a román hadsereg volt hivatásos tisztjeinek rangát nem, a tartalékosok rendfokozatát azonban elismerik. Fel kívánták kutatni azokat is, akik alkalmasak ugyan tiszti szolgálatra, de abból nemzetiségük miatt korábban kizárattak. Ezeket tiszti tanfolyamra kívánták küldeni.

Ismerve Erdély vegyes nemzetiségi összetételét, a hozzánk kerülő románok nagy számát, a felhasználható nemzetiségi vezető réteg csekély voltát, a megbízható nemzetiségi katonai szakemberekben fennálló nagy hiányt — az igazolási rendelet szükségszabta módon meglepően rugalmas követelményekkel dolgozott.

A döntő kérdés a nemzetiségi hovatartozás megállapítása volt. E téren megelégedtek az illetők nyilatkozatával. A román nemzetiség önmagában nem volt ok a „nem igazolt" jelleg megállapítására. Ezt csak akkor mondhatták ki, ha az illetők „cselekményeikben is a magyarság ellenségeinek bizonyultak."

A németek esetében a tisztté való befogadásra nyitva hagyták a kiskaput. Ezek kijelenthették, hogy román nemzeti hűségre utaló kijelentéseiket annak idején kényszer hatására tették.

A magyarokat szigorúbban bírálták el. Akik „súlyos kényszer nélkül" megtagadták nemzetiségüket, vagy magyarellenes cselekményeket követtek el, még politikai feddhetetlenség esetén sem voltak igazolhatóak.

Lefolytatták a vizsgálati eljárást a *délvidéki* tisztek körében is. 1942 áprilisában rendelet jelent meg, hogy a bácskaiak és a volt jugoszláv hadseregben szolgálók igazolását 8 hét alatt sürgősen be kell fejezni.[90]

A felülvizsgálat alapvető szempontjai itt is a „politikai és nemzethűség" voltak.

A délen kialakult jugoszláv partizántevékenység és forradalmi helyzet miatt Bácskából csupán a magyar nemzetiségűeket kívánta a felső veze-

[88] VKF. 1940. 223. d. 3133. sz. (HL. HM. eln. Hfp. Kik. oszt. 1940. 30 200. sz.); 1940. 232. d. 4919. sz.; (HL. HM. eln. 10. oszt. 1940. 56 050. sz.)

[89] VKF. 1940. 237. d. 5639. sz. (HL. HM. eln. 8. oszt. 1940. 60 660. sz.); VKF. 1940. 231. d. 4661. sz.

[90] VKF. 1942. 270. d. 4757. sz. (HL. HM. eln. 10. oszt. 1942. 20 329. sz.)

tés igénybe venni. Az V. hadtest parancsnoka 1943. május 23-án jelezte a VKF felé, hogy a jugoszláv tartalékos tisztek, a „nemzetvédelmi szempontból való teljes megbízhatatlanságuk miatt... semminemű katonai szolgálatra tekintetbe nem jöhetnek." Ezeket a továbbiakban legénységi állományként tervezték igénybe venni.[91]

3. *Az elfoglalt területek legénységi emberanyagának átképzése, átnevelése*

A katonai felső vezetés arra törekedett, hogy a visszacsatolt területek emberanyagát mielőbb bekapcsolja a hadsereg szervezetébe. „A honvédség erőteljes fejlesztése, másrészt a katonapolitikai helyzet is sürgőssé teszi, hogy a visszatért területek tartalékosai — a megbízható nemzetiségiek is — mielőbb átképeztessenek és beilleszthetőek legyenek az ország honvédelmébe" — fejtette ki a VKF.[92]

Ez a feladat két problémát vetett fel:

a) Az új állomány átképzése a magyar hadsereg fegyvereire, szabályzataira, harceljárásaira.

b) Az emberanyag „nemzeti szellemű" átnevelése.

A *felvidékiek* politikai arculatának átformálására különösen nagy súlyt helyeztek. A beneši köztársaság a polgári demokratikus berendezkedésével, a magyarországinál nagyobb életszínvonalával, a csehszlovák hadsereg a miénknél korszerűbb felszerelésével nagy vonzóerőt jelentett, amellyel Horthyék csak nacionalista szólamokat tudtak szembeállítani. „A felvidékiek a cseh hadseregben jó kiképzésben részesültek" — ismerte el a VKF —, ezért inkább az erkölcsi nevelésre kellett súlyt helyezni.[93]

Az átképzendő és átnevelendő emberanyag politikai szűrését gondosan végrehajtották. Kiemelték a Csehszlovák Kommunista Párt tagjait, a „nemzetietlen" és haladó elemeket. A hadseregben lefolytatott „hűtlenségi" bűnügyek 1939-ben elérték az utolsó tíz év legmagasabb számát. Ennek okát abban látták, hogy az 1919 után Csehszlovákiában „meghúzódó, megszökött vagy kicserélt egyének megkerültek."[94]

1939—40-ben 50 000 *felvidéki,* 30 000 *kárpátaljai* hadkötelest és 6000 tisztet képeztek át. A 2. turnusban újabb 10 000 emberre került sor. A tartalékosok átképzése 1940 októberére lényegében befejeződött. 1942-ben ismét megvizsgálták a felvidékiek helyzetét, s valamennyi kimaradt személyt, főleg a fiatalabb évjáratú póttartalékosokat, behívták. A későbbiek során az idősebbek átképzésétől már eltekintettek, s csupán azokat vették igénybe, akikre polgári szakképzettségük miatt szükség volt.[95] Arra törekedtek, hogy az átképzendők közül a tisztesi, tiszthelyettesi kar is erősítést kapjon. Nyomatékosan hangsúlyozták, hogy

91 VKF. 1942. 271. d. 4970. sz.
92 VKF. 1941. 259. d. 6980. sz.
93 VKF. 1940. 229. d. 4381. sz.
94 VKF. 1940. 223. d. 3131. sz. (HL. HM. eln. Hfp. Kik. oszt. 1940. 30 200. sz.)
95 VKF. 1939. 212. d. 3781. (HL. HM. eln. 1/b. oszt. 1939. 22 048. sz.); VKF. 1941. 259. d. 6980. sz.; 1942. 257. d. 5883. sz.; 1943. 286. d. 5560. sz.

az előléptetések, régi rendfokozatba való visszahelyezések legfontosabb feltétele a „nemzethűség szempontjából kifogástalan magatartás." A legnagyobb súlyt „a megbízhatóságra kell helyezni" — rendelte el a HM legénységi osztálya.

A csapatokra várt annak megállapítása, hogy a jelöltek a fenti követelményeknek megfelelnek-e, A politikai jellegű megkülönböztetést mutatja, hogy a vizsgákon kiválóan szereplőket is mellőzni javasolták, ha a priorálás alapján — vagy „megfigyelésük eredménye szerint" — nemzethűség terén kifogás alá estek. A továbbszolgálatot vállalóknál a magyar nyelv ismerete mellett ugyancsak ez volt a legfontosabb szempont. Kizáró okként szerepelt az is, ha korábban a csehszlovák hadseregben ugyancsak továbbszolgáló katonák voltak.[96]

Az *erdélyi* származású magyar, román és német nemzetiségű hadköteleseket is átképezték. A cél itt is a politikai szűrés, átnevelés volt. Ennek során akarták kiszelektálni a számukra elfogadhatatlan, veszélyes elemeket.

Az átképzés katonai célja kettős volt:

a) Megteremteni az alapot, hogy az erdélyi katonaviselt férfilakosság „háború esetén a m. kir. honvédség kötelékében harcolhasson."

b) Lehetővé tenni, hogy a IX. hadtest saját területéről egészíthesse ki állományát.

A tényleges katonai ismeretek mellett a „magyar fegyelmet, szellemet", a tiszteknél a „magyar vezetést és parancsnoklást" kívánták megismertetni. A hangsúlyt a nevelési munkára helyezték. A legfőbb célként azt tűzték ki, hogy az „átképzendőket megbízható és fegyelmezett magyar harcosokká" neveljék. A hangsúly itt is a „megbízható" szón nyugodott.

Az átképzések során különös gonddal ügyeltek arra, hogy az Erdélyben felállítandó alakulatok kulcsfontosságú, bizalmi jellegű beosztásaiba csakis megbízható magyar és német tartalékos tisztek és legénység kerülhessen.[97]

Politikai megfontolás érvényesül abban is, hogy az átképzésnél az első ütemben csakis magyarokat és németeket — 2500 tisztet és 58 000 főnyi legénységet — kívántak behívni. A második turnusban került sor a maradék — kb. 40 000 — német és magyar állományra, valamint 100 000 románra. E terveket következetesen megvalósították. 1942 áprilisában újból 1500 tisztet és 27 500 főnyi legénységet hívtak be. Ezekből 6000 román nemzetiségű volt, akiket a hadműveleti területen levő csapatok egy részének felváltására szántak.[98]

1943 elején már arról jelentenek, hogy a IX. hadtestnél alig van „fegyveres szolgálatra alkalmas megbízható átképzendő." Az előző években 111 000 fő ment „átnevelésre". A még kiképzetlenek póttartalékos állományú, megbízhatatlan nemzetiségiekből álltak.[99]

[96] VKF. 1939. 212. d. 3994. sz.; 1939. 216. d. 4617. sz. (HL. HM. eln. 10. oszt. 1939. 43 161 sz.); VKF. 1940. 232. d. 4919. (HL. HM. eln. 10. oszt. 1940. 56 060 sz.)
[97] VKF. 1941. 250. 4657. sz.
[98] VKF. 1940. 232. d. 4929. sz.; 1942. 270. d. 4757. sz. (HL. HM. eln. 10. oszt. 1942. 20 329. sz.)
[99] VKF. 1942. 275. d. 5883. sz.

Az 1941 tavaszán elfoglalt *délvidéki* területek emberanyagának felhasználására is elkészültek a tervek. 1942 tavaszán ezer tisztet és 10 ezer katonaköteles férfit kívántak behívni. Ezek zöme olyan volt, akik a jugoszláv hadseregben már hosszabb-rövidebb időt szolgáltak.[100]

Az átképzés, átnevelés már az első kísérleteknél csődbe jutott. A behívott nemzetiségiek „nyíltan kifejezték ellenszenvüket". A III. és V. hadtestek táviratilag kérték az átképzések azonnali befejezését. Ekkor olyan döntés született, hogy a délvidékről csakis a magyar nemzetiségűeket szabad igénybe venni fegyveres szolgálatra.[101]

A horthysta katonai vezetés ama törekvése, hogy az elfoglalt területek emberanyagát a hadsereg különleges szűrőjén keresztül engedve átképezze, átnevelje, politikai és katonai céljaira felhasználja, lényegében — a délszlávok kivételével — sikerrel járt. 1943 elején csak 324 000 fő volt a hadköteles férfilakosság átképzettleneinek száma. Ezek csekély kivétellel idősebb korosztályú nemzetiségiek voltak. Tekintettel az érintettek alacsony katonai értékére, úgy döntöttek, hogy a jövőben nem fordítanak több időt és pénzt az átképzésekre.[102]

4. *A nemzetiségiek katonai szolgálata, a kiegészítés rendszere*

A katonai vezetés álláspontja az volt, hogy az egyenlő jogokkal, egyenlő kötelességek is járnak, s ezért a nemzetiségiek a magyarokhoz hasonlóan fegyveres katonai szolgálatra kötelesek. A nemzetiségieket „a honvédelemben . . . egyenlő mértékben kell igénybe venni és felhasználni". Egy másik helyen ez áll: „Nemzetiségi szempontok miatt különbségek senkivel ne tétessenek" — olvasható az e kérdést tárgyaló dokumentumokban.

Ilyen hatalmas embertömegről nem mondhatnak le, kikapcsolásuk pedig „nem látszik sem lehetségesnek, sem célszerűnek" — hangoztatták. Az 1940-es szervezési rendelet már ennek figyelembevételével készült. Ettől kezdve az évi sorozási utasításokban újra és újra visszatér ez a mondat: „a nemzetiségiek a magyarsággal teljesen egyenlő mértékben fegyveres szolgálatra veendők igénybe."[103]

A nemzetiségieket a nem védett fegyvernemek csapattestei, alosztályai között egyenlő arányban kellett felosztani.[104]

A hadsereg vezetésének egészen 1944-ig ez volt az álláspontja. Fegyveres szolgálatra tervezték igénybe venni valamennyi nemzetiséget, így a szerbeket, horvátokat, románokat is. Később a nemzetiségek részéről hatására az idegen ajkúak mind nagyobb tömegét rekesztették ki a fegymegmutatkozó, Horthyék által „ellenséges"-nek nevezett törekvések veres, illetve a katonai szolgálatból.[105]

A nagytömegű nemzetiségiek megjelenése a hadseregben vetette fel

100 VKF. 1942. 270. d. 4757. sz. (HL. HM. eln. 10. oszt. 1942. 20 329. sz.)
101 VKF. 1942. 271. d. 4970. sz.; 1942. 275. d. 5883. sz.
102 VKF. 1943. 286. d. 5660. sz.
103 VKF. 1940. 231. d. 4661. sz.; 1940. 238. d. 5867. sz.; 1941. 255. d. 6014. sz. (HL. HM. eln. 10. oszt. 1941. 45 000. sz.)
104 VKF. 1940. 238. d. 5867. sz.
105 VKF. 1943. 282. d. 4811. sz. (HL. HM. Bbk. 1/a. oszt. 1943. 213. sz.)

a nemzetiségiekből álló seregtestek, vagy seregrészek megszervezésének gondolatát. Ezt „valószínűleg meg kell engedni" — írja Nagyőszi ezredes 1940 szeptemberében.[106] A vezérkar ezt az elképzelést kezdetben támogatta, s még 1941 végén is komolyan foglalkozott ilyen gondolattal.

Nagyőszi „tetszetős megoldásnak" nevezi a nemzetiségiek elosztását, amely azonban nem old meg semmit. Az uralkodó körök azonban, 1918-ra emlékezve — amikor a nemzetiségi seregtestek az illető nép függetlenségi törekvéseit támogatták — elvetették az önálló nemzetiségi alakulatok tervét.

Megoldásként így csupán a nemzetiségiek arányos elosztása jöhetett szóba. Úgy becsülték, hogy az idegenek és zsidók aránya 25—27% körül lesz a hadseregben. Ezt a számot rendkívül magasnak találták. A zsidóknak a hadseregből való kirekesztésében már ez a meggondolás is szerepet játszott. „A honvédség erkölcsi értékét veszélyezetnénk" — írták —, ha a nemzetiségiek mellett a zsidókat is meghagynánk.[107]

A nemzetiségiek százalékos aránya a hadseregben az egyes évek során gyakorta változott. Ez a szervezési utasításoktól, az emberanyag kihasználtsági fokától, a nemzetiségiekkel szembeni politikai megfontolásoktól, a kiegészítés elveitől függött, s nagyjából 15—20% körül mozgott.

1940-ben a védett, nem védett alakulatok körét 1 : 10-hez tervezve, 30%-os nemzetiségi kvótát kaptak. Ténylegesen azonban — az igénybevételtől függően — csak 15% nemzetiségi szolgált. 1942-ben 16,4% nemzetiségi újonccal számoltak. A nem védett alakulatoknál ezek aránya legfeljebb a 20%-ot érhette el. A nemzetiségiek 20%-os részaránya később általánosan elfogadott iránykövetelmény lett.[108]

A nemzetiségiek háborús felhasználása 1941 és 44 között egyre erősödött. 1943-ban a nem védett alakulatoknál kivételesen már a 25—30%-os, a részben védetteknél a 10%-os nemzetiségi arányt is megengedték. A 2. páncéloshadosztály pl. arról panaszkodik, hogy zászlóaljainál a 10% helyett 29,5, 25, 23, 20, 12 stb. % körüli, „nehezen használható" nemzetiségi van. A gyalogsági felügyelő 1942. december 29-én azt jelenti a 2. Magyar Hadseregről, hogy egyes századai már teljesen ruszin legénységből állanak. A magyar legénység elvérzett, s az alakulat pótlásként nemzetiségieket kapott.[109]

A horthysta katonai vezetés részéről e tényekben világosan felismerhető tendencia jelentkezik: a nemzetiségiek erejükön, arányukon felül vegyék ki részüket a háború áldozataiból.

A Horthy-hadsereg *kiegészítési rendszere* a területi elven nyugodott. Az egyes hadtestek és szakterületek csupán a karpaszományosokból, a speciális szakmákból — az egyes csapatrészek, intézetek stb. kérésének megfelelően — adtak vagy kaptak emberanyagot. Ezt többnyire már a bevonulási intézkedésekben előre megállapították. A magyarok az 1937-es határon belül élő nemzetiségiek és a németek esetében a háború

106 VKF. 1940. 231. d. 4661. sz.
107 VKF. 1940. 231. d. 4661. sz.
108 Uo.; VKF. 1940. 238. d. 5867. sz.; 1942. 271. d. 4940. sz.
109 VKF. 1942. 267. d. 4063. sz., 4151. sz.; 1942. 268. d. 4399. sz.; 1943. 282. d. 4811.; 1943. 294. Hdm. csop. főnök. — A gyalogsági felügyelő 1942. december 29-i jelentése.

alatt továbbra is fenntartották a területi kiegészítés elvét. A hozzánk kerülő nemzetiségiek esetében azonban nem.[110]

A területi kiegészítést követve a számítások szerint a Kárpátalján tiszta ruszin, máshol 80%-os szlovák, 50%-os német, 50—75%-os román többségű alakulatok jöttek volna létre. Különösen súlyossá vált ez a kérdés Erdélyben és Kárpátalján. A VIII. hadtestnél pl. 33% nemzetiség volt.[111]

Ennek elkerülésére már 1940-ben olyan döntés született, hogy a nemzetiségiek esetében el kell térni a területi kiegészítés elvétől, s a „kiegyenlítés" elvét követve, a megengedett % fölötti nemzetiségi hadkötelezeseket el kell osztani az ország területén az egyes hadtestek nem védett alakulatai között. Így hozzávetőleg 20%-ra lehet korlátozni a nemzetiségiek részarányát.[112]

Kidolgoztak egy bonyolult — gyakorta változó — rendszert, hogy mely nemzetiségi területen levő hadtestek adnak nemzetiségi emberanyagot magyar hadtesteknek, ahonnan viszont ők kapnak magyar nemzetiségű hadkötelezeseket. A későbbiekben már arra törekedtek, hogy egyes hadtestek minden évben ugyanolyan nemzetiségű bevonulókat kapjanak, s így azok megteremthessék az állandó, az illető nemzetiség nyelvét is beszélő kiképző kereteiket. Ha szükség volt rá, e cél érdekében a kiképzőket más hadtesthez helyezték át.

A nemzetiségiekből szervezett műszaki osztagok, s a zsidó munkászászlóaljak esetében is eltértek a területi kiegészítés elvétől.[113]

A területen kívüli kiegészítés a nemzetiségiekre hátrányos és megkülönböztető volt. Ez a jellege világosan szembetűnő. Katonailag nézve is a dolgot, számos gyenge pontja van. A felső vezetés politikai céljai érdekében — a nagyszámú nemzetiség gyengítése, szétforgácsolása — azonban ezektől eltekintett.

A területen kívüli kiegészítés hátrányai a horthysta katonai vezetés szerint:[114]

a) Minden nem védett alakulat harcértéke gyengül.

b) A „kevésbé megbízható elem" nem koncentráltan, hanem szétszórva található. Ellenőrzésük nehezebb.

c) Minden alakulatnál jelentkeznek a nyelvi problémák.

d) Mozgósításnál ezzel ellentétes rendszer, területi kiegészítés van.

E problémákra az alábbi orvoslást találták:

a) Csökkenteni kell a védett fegyvernemek, alakulatok számát, s így a nemzetiségiek százalékos arányát lejjebb lehet szorítani.

b) A hadseregen belül megteremteni a nemzetiségiek kezelésének egységes szemléletű gyakorlatát. A türelem és szigor együttes alkalmazása. Az „állameszme" elleni minden fellépés szigorú megtorlása.

c) A hadtestek „szakosítása" egyes nemzetiségiekre.

110 VKF. 1942. 273. d. 5487. sz.; 1944. 299. d. 419. (HL. HM. eln. 10. oszt. 1944. 39 000. sz.)
111 VKF. 1940. 231. d. 4661. sz.
112 Uo.; VKF. 1940. 229. d. 4349. sz.
113 VKF. 1942. 271. d. 4940. sz.; 1942. 273. d. 5478. sz.; 1943. 286. d. 5682. sz.; 1944. 299. d. 419. 1943. 283. d. 4937. sz.
114 VKF. 1940. 231. d. 4661. sz.; 1940. 238. d. 5867. sz.

d) Mozgósítás esetén ne vegyék igénybe a teljes nemzetiségi lakosságot. A magyarokat viszont teljes egészében.[115]

A nemzetiségiek arányát az I—IV. hadtesteknél 10%-ban, az V—IX. hadtestnél 20%-ban állapították meg.[116]

A területi kiegészítés elvét csupán az 1941-es évben követték. A július 19-én megjelent újonc bevonulási rendelet úgy intézkedett, hogy a nemzetiségieket területileg kell elosztani, de arányuk az 50%-ot sehol ne haladja meg. A többletet a saját hadtesten belül, vagy a szomszédos hadtesteknél kellett felhasználni. Egy-egy gyalogdandár kiegészítési területén belül is lehetővé tették a nemzetiségiek arányos felosztását.[117]

A területi kiegészítés esetén a nemzetiségiek pl. 80%-os többségű egységes területét közigazgatási intézkedéssel, vagy a kiegészítők területi határainak megállapításával, úgy akarták részekre szabdalni és magyar többségű területekhez csatolni, hogy az új közigazgatási egységekben a nemzetiségiek már kisebbséget alkossanak. Ily módon a nemzetiségiek egyetlen alakulatnál sem kerülhettek volna többségbe, százalékos értékük a hadsereg egészére ugyanaz maradt, csupán a kevert alosztályok száma nőtt volna meg.[118]

A területi kiegészítés rendszere nem sokáig maradt érvényben. Az 1942-es újonc bevonulási rendelet már újra a nemzetiségiek elosztására intézkedik.

5. *Egyes nemzetiségek katonáit sújtó megkülönböztetések*

A nemzetiségiekkel való bánásmód magán viselte annak jegyeit, hogy a tiszti-, tiszthelyettesi kar 25 éven át nacionalista, soviniszta eszméken nevelődött. Napirenden voltak a gúnyolódások, lekicsinylések, a testi, szellemi vagy nyelvi fogyatékosságok nevetségessé tétele. Magyarították nevüket, tiltották a nemzeti nyelv használatát. Mivel nehezen értették meg magukat, a legnehezebb, legdurvább munkákra osztották be őket. Mellőzésben volt részük az életnek szinte minden területén. Nem állíthatjuk, hogy ez központilag történt, sokkal inkább a hadseregnek a nemzetiségiekkel szembeni általánosan gyűlölködő szemléletéből fakadt.[119]

Az ilyen politikát a vezérkar főnöke is „szűklátókörű", „nyers és mélyen sértő"-nek nevezte.[120]

Mindezek ellenére megkövetelték tőlük a „magyar állam egysége iránti odaadó hűséget".

A durva bánásmód miatt magas volt körükben az öngyilkosságok száma, felszökött a hűtlenségi esetek száma, gyakorta fordultak elő szökések.

115 VKF. 1940. 238. d. 5867. sz. — Más helyen viszont elvetik ezt, mondván, hogy a magyarság máris nagyobb életkorig és alkalmassági százalékban van igénybe véve mint a nemzetiségek (VKF. 1940. 231. d. 4661. sz.)

116 VKF. 1940. 238. d. 5867. sz.

117 VKF. 1941. 255. d. 6641. sz. (HL. HM. eln. 10. oszt. 1941. 45 000. sz.); VKF. 1941. 254. d. 5775. sz.

118 VKF. 1940. 231. d. 4661. sz.

119 VKF. 1941. 258. d. 6842. sz. (Szegedi V. hadtest. Eln. 1. oszt. 1941. 25 653. sz.); VKF. 1944. 299. d. 409. sz.

120 Uo.

A központi szervek felismerték a nemzetiségi kérdés nagy horderejét. Több rendelet látott napvilágot, hogy e téren „végre nyugalmi állapotot" teremtsenek. A HM utasításai egyértelműen a nemzetiségek egyenjogú kezelését rendelik el. A „katonai szolgálat nemzetiségi kérdést, nemzetiségi előjogokat, a nemzetiségiek háttérbe szorítását nem ismeri". „A nemzetiségi honvéd semmiféle intézkedésből, beosztásból, rendszabályból ne érezze ki, hogy ő nem magyar eredetű" — rendelte el a vezérkar főnöke.[121]

Ezek a felismerések és józan hangok nem elvi alapról, hanem ama felismerésből fakadtak, hogy a nemzetiségi kérdés megoldása „parancsoló honvédelmi érdek", az e téren fennálló nyugalom „biztosítéka katonai erőfeszítéseink sikerének." Ennek érdekében még némi „megértésre" is hajlandók voltak a nemzetiségiek törekvései iránt.[122]

A jószándékú hangok mellett legalább annyi zord nyilatkozatot találunk, amelyek éle mind a nemzetiségiek ellen irányul. Kívánatosnak tartották, hogy a magyar öntudat „ne ismerjen megalkuvást", az „állameszme hűségére való nevelés érdekében mindent kövessenek el", hogy „sújtsanak le példaadóan az állammal, a nemzettel szemben vétkes . . . honvédre." Vörös János szerint a türelemnek mindaddig határa van, amíg az nem veszélyezteti a magyar állam „szerkezeti biztonságát, egységét és erősségét". A vezérkar főnöke azt is elismeri, hogy a nemzetiségi kérdés terén nincs minden rendben. Ezek ugyanis nem fogadják el a magyar állam szupremációját.[123]

A nemzetiségiek nagyfokú bizalmatlansága és ellenszenve megnyilvánult a szökések egyre növekvő számában is. A honvédelmi miniszter szükségesnek tartotta, hogy a megszököttek hozzátartozóit internálják. A VKF/2. osztálya is visszamenőleg minden megszökött román és szerb honvéd hozzátartozóit internáltatni kívánta.[124]

A HM 10. osztálya 1943. április 20-án megvizsgálta a még tényleges szolgálatra tekintetbe jövő 1901—1923-as korosztályokat. Megbízhatóaknak találták a német, magyar és ruszin nenzetiségűeket. A szerbek 84%-át, a horvátok 67%-át, a románok 45%-át, a vendek 26%-át, a szlovákok 0,65%-át minősítették megbízhatatlannak.[125]

Az ukrán nemzetiségű *ruszinokat* szívesen emlegették úgy, mint a leghűségesebb nemzetiséget. „Hűségük" mögött valójában eltiport nemzeti érzéseik, mérhetetlen nyomoruk, elmaradottságuk, a nemzeti értelmiség szinte teljes hiánya volt. Más források arról szólnak, hogy az 1939-es első sorozáson a jelöltek 75%-a nem jelent meg, „katonák nem akarnak lenni", „távol áll tőlük minden magyarság iránti szeretet." „A nemzetiségi izgatások" elvadították őket a magyar nemzettől."[126]

Mindezek ellenére a nemzetiségiek felhasználását korlátozó rendel-

121 Uo.; VKF. 1941. 258. d. Itt az V. hadtest 25 653. sz. irata.; VKF. 1942. 266. d. Kiképzési rendeletek gyűjtője. (HL. HM. eln. 1942. 5. VKF. oszt. 66 000. sz.)
122 VKF. 1944. 299. d. 409. sz.
123 Uo.; VKF. 1941. 258. d. Itt az V. hadtest 25 653. sz. irata.; VKF. 1942. 266. d. Kiképzési rendeletek gyűjtője. (HL. HM. eln. 5. vkf. oszt. 1942. 66 000. sz.)
124 VKF. 1942. 267. d. 4032. sz.
125 VKF. 1943. 283. d. 5059. sz.
126 VKF. 1939. 217. d. 4686. sz.; 1940. 231. d. 4661. sz.

kezések idején is a ruszinok azok közé tartoztak, akiket különösebb megszorítás nélkül fegyveres szolgálatra alkalmaztak.

A *szlovákokról* gyakran írtak le dicsérő szavakat. Testileg fejlettek, jól kiképzettek. Más jelentések szerint a magyar állammal szemben bizalmatlanul, sőt ellenségesen viseltettek, s azt „leplezés nélkül kimutatták". Az egyik hadtest parancsnoka a szlovákokat „nemzethűség" szempontjából gyanúsnak ítélte meg. Fegyveres szolgálatra való beosztásuk terén — akiknek megbízhatósága ellen kifejezetten észrevétel nem merült fel — tiltó akadályt nem emeltek.[127]

A *román* nemzetiségiek esetében a legnagyobb gondot azok nagy száma jelentette. A katonai vezetés részéről szinte állandó dilemma tapasztalható a téren, hogy ezt a tömeget felhasználja, másrészt, hogy elkerülje a hadsereg veszélyes mérvű felhígulását.

A behívott románokat elvitték a IX. hadtest területéről, máshol viszont nem állt rendelkezésre elegendő, a nyelvet is beszélő kiképző keret. A frontalakulatok parancsnokai így gyakorta panaszkodnak a románok hiányos katonai kiképzésére.[128]

A románok részéről általános volt a törekvés, hogy szabaduljanak a katonai szolgálat alól, s ezért tömegével szöktek át Romániába. Ezek száma 1943-ban már 8—10 000 volt. Helyenként „zöld káderek" jöttek létre. A katonai vezetés már 1941-ben felvetette a szökött románok és azok hozzátartozói kötelező vagyoni elkobzását.[129]

A románok minél alaposabb kihasználását célozta az az intézkedés, amely 1940 végén elrendelte, hogy az V—VIII. hadtestek a behívások alkalmával a 10%-os biztonsági többletet az erdélyi románokból kötelesek igénybe venni.[130]

1942. július 22-én rendeletet adtak ki, hogy a megszálló alakulatok megfelelő százalékos felváltására minden hadtest, amelynek alakulatai vannak a hadműveleti területen, a IX. hadtesttől annyi románt igényeljenek, amennyi szükséges, hogy az általuk kiállított alakulatok 30%-át románokkal válthassák fel.[131]

A tervek szerint a megszálló alakulatok 50%-a magyarokból, 30%-a románokból, 20%-a más nemzetiségiekből kellett, hogy álljon. A nemzetiségiek, s különösen a románok kárára elkövetett hátrányos megkülönböztetés mutatja, hogy a lakosság számarányához viszonyított

7,9% román;
10,3% egyéb nemzetiség;
81,8% magyar és német lakosság a hadműveleti területen 30, 20, illetve 50% arányában volt képviselve. Számarányukhoz képest az igénybevétel fokát az alábbi adatok tükrözik. Magyarok és németek 0,6, más nemzetiségiek 1,9, románok 3,7.[132]

127 Uo.; VKF. 1940. 223. d. 3133. sz.; 1941. 259. d. 6734. sz.
128 VKF. 1942. 268. d. 4393. sz. A gyorshadtest 1942. február 18-i jelentése.
129 VKF. 1943. 291. d. 6375. sz.; 1943. 292. d. 6455. sz.; 1943. 293. d. 6613. sz.; VKF. 1941. 258. d. 6796. sz.; 1941. 259. d. 6734. sz.
130 VKF. 1940. 241. d. 658. sz.; (HL. HM. eln. 1/a. oszt. 1940. 40 400. sz.)
131 VKF 1942. 272. d. 5119. sz.
132 A szerző számításai alapján.

A Keleti Megszálló Csoport Parancsnoksága kérte, hogy a kivonuló létszám 30%-ának megfelelő román pótlást csak oda adják, ahol ezzel a magyarok abszolút száma nem esik 50% alá. Kérte azt is, hogy a már szolgáló nemzetiségiek számát is vegyék tekintetbe, „mert különben előállhat az az eset, hogy egyes zászlóaljaknál csak nemzetiségi fog szolgálni és magyar nem lesz, ami a zászlóalj értékét és megbízhatóságát kérdésessé teszi."[133]

A nemzetiségiek — s így a románok is — tömeges bizalmatlansága, sőt ellenséges magatartása azt eredményezte, hogy a katonai vezetés részéről erősödött az a meggyőződés, hogy a nemzetiségieket nem fegyveres, hanem munkásalakulatok kötelékében kell igénybe venni. 1942 nyaráról van az első adat, hogy a jövőben a románokat csak „igen kis százalékban" kívánják felhasználni fegyveres szolgálatra. Az 1943-as évben már csak „szűkebb területen lakó", azaz a román tömbtől távol élő (például Máramarosban) románokat kívánták igénybe venni. Az erdélyi románok esetében megszorítás volt, hogy csak a „megbízhatók", csak azok mehettek fegyveres szolgálatra, akik a magyar nyelvet szóban és írásban bírták, s a levente kiképzés során „magyar barátoknak bizonyultak". Hasonló megszorítást alkalmaztak később a horvátokkal szemben is. Az 1943—44-es behívások során területen kívüli fegyveres szolgálatra már csak a „megbízható"-nak minősített románokat hívták be. Ezek száma azonban az állomány 5%-át nem haladhatta meg. Az összes többiek munkásalakulatokhoz kerültek.[134]

Délszlávok. Bácska megszállása után a honvédség alakulataihoz nagyszámú szerb nemzetiségűt hívtak be, akik már az első napoktól kifejezték szembeállásukat az országukra támadó Horthy-fasiszta rendszerrel. Az V. hadtest már 1942 elején azt javasolta, hogy az összes szerb nemzetiségű honvédeket vonják ki a fegyveres szolgálatból, s munkásalakulatokban használják fel őket.[135]

1942. május 23-án az V. hadtest táviratot küldött a VKF-hez. Ebben nagyon határozottan kifejtette álláspontját a szerbek katonai szolgálatáról. „E nemzetiségi réteg kivétel nélkül át van hatva a jugoszláv sovinizmus és bolsevizmus eszméitől. Fegyvereit az első kínálkozó alkalommal ellenünk fogja felhasználni és készen áll arra, hogy minden magyar érdeket szabotáljon." „Ellenséges érzületükre való tekintettel" mozgósítás esetén nem is szándékoztak felhasználni őket.

Az V. hadtest kérte, hogy a szerb nemzetiségűek „intézményesen", „kivétel nélkül", „mindennemű katonai szolgálatból kizárassanak". Javasolta a már szolgálók leszerelését és szigorú felügyelet mellett munkásalakulatokba történő beosztásukat.[136]

E javaslatot a felső vezetés magáévá tette, s elrendelte, hogy 1942. október 1-től a szerbek „túlnyomó többsége" munkásszázadokhoz ke-

[133] VKF. 1942. 267. d. 4151. sz.
[134] VKF. 1942. 277. d. 320. sz.; 1943. 283. d. 4937. sz. (HL. HM. eln. 10. oszt. 1943. 5742. sz.); VKF. 1944. 299. d. 419. (HL. HM. eln. 10. oszt. 1944. 39 000. sz.); VKF. 1942. 271. d. 4940. sz.
[135] VKF. 1942. 261. d. 216. fólió. (Napló.)
[136] VKF. 1942. 271. d. 4970. sz.

rüljön. Területen kívüli fegyveres szolgálatra csak a római katolikus vallású és megbízható szerbeket vették igénybe.[137]

A horvátok közül fegyveres szolgálatra kerülhettek azok, akik nyelvünket „kifogástalanul bírták, s a levente kiképzésen magyar barátoknak" bizonyultak.

A bunyevácokat és vendeket ugyancsak harcos alakulathoz vitték, ha azok „beigazoltan államhűek".[138]

A hazai kisebbségek sorában különleges helyet foglaltak el a *németek*. A korabeli dokumentumok tanúsága szerint nem volt egyetlen olyan nemzetiség sem, amelynek külön törekvései annyira veszélyesek lettek volna az államra, mint a németség különleges jogokat, önkormányzatot követelő aspirációi. A felső vezetés ezeket a politikai megfontolások alapján mégis eltűrte. Ismeretes, hogy a német kormány a bécsi döntések után több államközi szerződésben rögzítette a német kisebbség különleges jogállását. A nemzetiségek egyenlősége Horthyék értelmezésében egyesek elnyomását, mások privilégizált helyzetét jelentette.

A németek katonai szolgálata elé gátat nem emeltek, semmiféle százalékos arány nem kötötte őket. Jogilag és gyakorlatilag a magyarokkal egyenlő elbírálás alá estek. A felhasználás szempontjából nem is tekintették őket külön nemzetiségnek.[139]

6. *A nemzetiségi munkaszolgálatos alakulatok*

A nemzetiségiek általános és kötelező fegyveres katonai szolgálatára vonatkozó elven 1942-től alapvető változtatásokat eszközöltek. A VKF — a háború eseményei nyomán — a honvédséggel szemben egyre jobban előtérbe állította a megbízhatóság követelményeit. Többször foglalkoztak a hadsereg erkölcsi szilárdságának kérdéseivel. 1942 májusában a legtöbb problémát adó nemzetiségiek — a románok, szerbek és horvátok — arányát a hadsereg össz állománya 5%-ában limitálták. A ruszinok és szlovákok elvben korlátlanul felhasználhatóak voltak. Az 1942-es behívások már ennek szellemében történtek. A 20 705 nemzetiségi sorkötelesből csak 10 750 főt kívántak igénybe venni fegyveres szolgálatra. A maradék kb. 10 000 nemzetiségiből — szerbekből, horvátokból, románokból — 5336 fővel 10 nemzetiségi műszaki zászlóaljat kívántak szervezni. 4664 újoncot a csapatok mellett szervezett műszaki osztagokban akartak felhasználni.[140]

Az 1942-es 42 000-es számú szervezési rendelet már intézkedett is, hogy a „megbízhatatlan" szerbek, horvátok és románok tényleges szolgálat helyett munkásalakulatokhoz kerüljenek.[141] Egyidejűleg eltávolították a részben védett alakulatok 1., 2. éves fegyveres szolgálatot tel-

137 VKF. 1943. 286. d. 5682. sz. (HL. HM. eln. 10. oszt. 1943. 40 500. sz.)
138 VKF. 1943. 283. d. 4937. sz. (HL. HM. eln. 10. oszt. 1943. 5742. sz.); VKF. 1942. 273. d. 5478. sz. (HL. HM. eln. 10. oszt. 1942. 51 000. sz.)
139 VKF. 1941. 255. d. 6014. sz. (HL. HM. eln. 10. oszt. 1941. 45 000. sz.); VKF. 1944. 299. d. 409. sz.
140 VKF. 1942. 271. d. 4940. sz.
141 HL. HM. eln. 1/a. oszt. 1942. 42 000. sz.

jesítő szerb, horvát és román legénységét is. Ezek nem védett fegyvernemekhez kerültek. A közülük megbízhatatlan személyeket már 1942. október 1-el műszaki osztagokhoz helyezték át.[142]

A műszaki osztagokat a nem védett zászlóaljak, kötelékek és osztályok mellett szervezték meg 40 fős létszámmal. A védett, s a részben védett alakulatok mellett 20 főből álló nemzetiségi osztagokat hoztak létre. A legénység egy részét behívták, a többieket a már szolgáló megbízhatatlanokból állították ki. Munkavezetőül az illető nemzetiség karpaszományosait nevezték ki.[143]

A nemzetiségi műszaki alakulatok létrehozása — a biztonsági szempontok mellett — tulajdonképpen kísérlet volt arra, hogy a nemzetiségiek túlságosan magasnak talált százalékos arányát pro forma lejjebb szállítsák. Bár más név alatt, gyakorlatilag ezek továbbra is a haderő részei maradtak, de nem számítottak bele a nem védett alakulatok 20, a részben védett csapattestek 10 százalékban megállapított nemzetiségi arányaiba.

A műszaki osztagokban szolgálókról — mint katonai erőről — nem akartak lemondani, ezért elrendelték alapkiképzésüket. Az ütem lényegesen lassúbb volt, hadrafoghatóságukat csak egy év múlva kellett elérniük. Az alakulatok parancsnokai a „megbízhatóbbnak bizonyult nemzetiségieket", akik erre méltóak, a munkásosztagból fegyveres szolgálatra, s fordítva, csapattól munkásosztagba vezényelhették át.[144]

A „megbízható" nemzetiségiek katonai szolgálata, s a nemzetiségi munkásalakulatok és osztagok megszervezése után is jelentős számú idegen ajkú hadköteles maradt felhasználatlanul. „Amikor a magyar vérzik, a megbízhatatlan nemzetiségeink lényegében kibújnak a honvédelmi kötelezettségeik alól" — állapította meg a HM.

Olyan javaslat született, hogy a behívható nemzetiségiekből, a műszaki osztagok fölös embereiből és a csapatoknál levő engedélyezett százalék feletti 2. éves állományból hozzanak létre 8 új román és 2 szerb—horvát munkásalakulatot. A helyzet felmérése után azonban kiderült, hogy ehhez sem az anyagi, elhelyezési, sem a kiképzési feltételek nincsenek meg.[145]

A fronton levő 2. Magyar Hadsereg viszont a nemzetiségiekben beállott fogyatékai sürgős pótlását követelte. Minden HM osztály egyetértésével ekkor olyan határozat született, hogy az I., a VII. és VIII. keresztény munkaszolgálatos zászlóaljaknál beszüntetik a foglalkoztatást, s helyettük 3000 nemzetiségit vesznek 8—16 hetes póttartalékos kiképzés alá. Ez 1943. február elején meg is kezdődött, s a nemzetiségi honvédeket rövidesen hadműveleti területre szállították.[146]

1943. március 18-án értekezlet volt a HM-ben, ahol a nemzetiségiek

[142] VKF. 1942. 275. d. 5831. sz.; 1942. 273. d. 5478. sz. (HL. HM. eln. 10. oszt. 1942. 51 000. sz.)
[143] VKF. 1943. 286. d. 5682. sz. (HL. HM. eln. 10. oszt. 1943. 40 500. sz.); VKF. 1944. 299. d. 419. sz. (HL. HM. eln. 10. oszt. 1944. 39 000. sz.)
[144] Uo.; VKF. 1943. 286. d. 5682. sz. (HL. HM. eln. 10. oszt. 1943. 405 000. sz.); VKF. 1943. 282. d. 4811. (HL. HM. eln. 1/a. oszt. 1943. Bbk. 213. sz.)
[145] VKF. 1942. 274. d. 5584. sz. (HL. HM. eln. 1/b. oszt. 1942. 52 853. sz.)
[146] Uo.; VKF. 1942. 275. d. 5831. sz. (HL. HM. eln. 1/a. oszt. 1942. Bbk. 975. sz.)

fokozott háborús igénybevételéről született döntés. Elhatározták, hogy még áprilisban 100 zsidó és 80 nemzetiségi munkásszázadot állítanak fel és küldenek ki a hadműveleti területre.[147]

A munkásalakulatokban szolgáló nemzetiségiekkel többnyire nehéz és veszélyes munkát végeztettek. Ki voltak téve a keret önkényeskedésének. Se szeri, se száma a helyi túlkapásoknak. Katonai szolgálatuk alatt többnyire csak rossz tapasztalatokat szerezhettek.

A nemzetiségi munkásalakulatok esetében — elvileg — tilos volt minden megkülönböztetés. A rendeletek arra utalnak, hogy az emberekkel a szolgálati szabályzat határozványai és a legénységi állományúakra vonatkozó általános érvényű utasítások szerint kellett eljárni.[148] A nemzetiségi gyűlölködéssel átitatott Horthy-hadseregben ez azonban nem ment át a gyakorlatba.

V. „Védelmi" intézkedések a diszkrimináció szolgálatában

1. *A priorálás*

Az emberanyag politikai osztályozásának és szűrésének alapvető módszere a legkülönbözőbb alkalmakkor végrehajtott *priorálás* volt. A sorállományúakat pl. évenként, a hivatásosakat pedig időről időre ellenőrizték. A priorálásnak különösen akkor nőtt meg a jelentősége, amikor megszűnt a politikailag megbízhatatlanok kirekesztése a hadseregből. A parancsnoknak, a nemzetvédelmi tiszteknek stb. tudomására kívánták hozni, hogy kik azok a személyek, akikre különösen ügyelniük kell.

1927-ig — majd később is — a Horthy-hadseregben szolgálók politikai megbízhatóságát egyénenként gondosan megvizsgálták. A „K" toborzás bevezetésével került sor arra, hogy a bevonulókat kémelhárítási és nemzetvédelmi szempontból, kérdőívek felhasználásával is ellenőrizték. Ekkor azonban még csak a hadsereg nyilvántartására támaszkodtak, a BM-mel nem volt meg a munkakapcsolat.[149]

A sor alá kerülők névjegyzékét 1930-tól az embereket ismerő helyi közigazgatási hatóságok is átnézték. Akikkel probléma volt, azok adatait megküldték a belügyi szerveknek.[150]

1930. január 2-án megjelent a HM rendelete az újoncok kötelező priorálásáról. Ez „igen fontos, nagy horderejű érdek"-nek nevezte az emberek megszűrését. Különös gonddal kívánták ezt végrehajtani az önként jelentkezőknél és továbbszolgálóknál. Megtiltották pl. a priorálás nélküli végleges alkalmazást is.[151]

A megbízhatóság kutatásánál továbbra is érvényesültek az osztályszempontok. A munkásokat, ipari és bányavidékeken lakókat különös

147 VKF. 1943. 282. d. 4838. sz.
148 VKF. 1943. 295. d. Hdm. csop. főnök 454. sz. (HL. HM. eln. Kmof. 1943. 110 160. sz.)
149 *Godó Ágnes—Sztana Béla:* A Horthy-rendszer katonai ideológiája. Budapest, 1965., 289. o.
150 Csak szolgálati használatra . . . 398. o.; Részletesen: HL. HM. eln. 16. oszt. 1930. 115 430., 104 700. sz.
151 Csak szolgálati használatra . . . 395. o.

gonddal vizsgálták meg. A VKF/2. feltétlenül kívánatosnak tartotta, hogy minden fiatalt — elsősorban az ifjúmunkásokat — priorálják. A hosszabb ideig külföldön tartózkodókat és a határvidéki lakosokat kémvédelmi szempontból is ellenőrizték. Nem, vagy csak kevésbé vizsgálták azokat, akiket „származásuk, személyi körülményeik és értelmiségi fokuk" szerint megbízhatóknak véltek.[152]

A kérdőívek alapján történő priorálás 1931 után is megmaradt. A kutatást a BM defenzív osztálya végezte, a választ az alakulat „sajtó" (nemzetvédelmi) tisztjének küldték meg. A véleménytől függően történt azután intézkedés az illetők be nem hívására, leszerelésére, vagy ellenőrzés melletti meghagyására.[153]

A priorálást minden bevonuló évfolyamnál kötelezővé tették, módszerét, technikáját pedig egyre tökéletesítették. 1937-ben az embereket már hármas szűrőn engedték át. Figyelembe vették a levente minősítést, az Államrendészeti zsebkönyv adatait, a központi szervek (VKF/2, BM) nyilvántartási anyagát.[154]

A nyílt, nem védett alakulatok ama újoncait, akik különleges beosztásba kerültek, „K" — kémvédelmi — szempontból ugyancsak priorálni kellett. Ez vonatkozott azokra is, akiket magasabb parancsnokságokhoz, távbeszélő alakulatokhoz, a HTI-hez és annak kísérleti telepéhez, valamint a várpalotai táborhoz és lőiskolához osztottak be.[155]

Előléptetéseknél, hivatásos állományba való átvétel esetén, továbbszolgálat vállalásakor ugyancsak kötelező volt a bűnügyi nyilvántartónál, a politikai nyilvántartó hivatalnál és a „K" szempontból a VKF/2 — D — osztálynál végzendő priorálás.[156]

A szomszéd államokból idemenekült magyarok esetében „gondos megfigyeléssel", ismerősei esküvel megerősített vallomása alapján végezték el a priorálást. Döntést csak akkor hoztak, ha az illető „minden kétséget kizáró módon feltétlenül megbízható"-nak minősült. Ahol az eljárás nem volt lefolytatható, ott az ügyet le kellett állítani, míg a priorálás lehetővé vált.[157]

Bűnügyi szempontból terhelő adatok esetén beszerezték a bírói döntéseket, a vonatkozó iratokat, s újra elbírálták, hogy a jelöltek bűnvádi, becsületügyi szempontból megfelelnek-e a honvédségben támasztott morális követelményeknek.[158]

1941 októberében megkezdődött a tartalékos tisztikar priorálása. Havi 5000 fő ellenőrzését tűzték ki célul. A felülvizsgálat központi rendeletre történt, s azt 1942—43-ban is folytatni kívánták. A munkát a VKF/2 — D — osztálya végezte.[159]

A polgári dolgozókat felvétel előtt ugyancsak bűnügyi, politikai és „K" szempontból priorálni kellett. Az olyanok esetében, akik különleges

152 Uo.
153 *Godó Ágnes—Sztana Béla:* A Horthy-rendszer . . . 289. o.
154 Csak szolgálati használatra . . . 440—441. o.
155 VKF. 1942. 273. sz. (HL. HM. eln. 10. oszt. 1942. 51 000. sz.); VKF. 1939. 221. d. VKF. helyettes 455. sz. (HL. HM. eln. 10. oszt. 1939. 33 000 sz.); VKF. 1940. 235. d. 5391. (HL. HM. eln. 10. oszt. 1940. 62 000. sz.)
156 VKF. 1940. 240. d. Itt a HL. HM. Psz. oszt. 1940. 436 387. sz.
157 VKF. 1940. 232. d. 4838. sz. (HL. HM. eln. 10. oszt. 1940. 51 660. sz.)
158 VKF. 1941. 255. d. 6016. sz. (HL. HM. eln. 8. oszt. 1941. 46 500. sz.)
159 VKF. 1941. 257. d. 6550. sz. (HL. HM. eln. 8/b. oszt. 1941. 66 003. sz.)

bizalmas természetű munkakörbe kerültek, úgynevezett „különleges priusz" beszerzését írták elő. A háromszori szűrésen túl még azt is kutatták, hogy nevezett ellen nincs-e folyamatban politikai vagy bűnvádi eljárás. Priorálták a vele együtt élő 18 éven felüli személyeket is. Bármilyen kifogás esetén az illetők alkalmazásától el kellett tekinteni.[160]

2. *A védettség*

A politikailag megbízhatatlannak és aggályosnak minősített személyeknek a hadseregbe való bebocsátása, valamint a zsidóságnak az általános, kötelező és teljes hadkötelezettség keretében történő igénybevétele vetette fel azt a problémát, hogy a honvédség bizonyos fegyvernemeit, csapattesteit stb. meg kell óvni a „nemzetietlen" elemek „aknamunkájától". Ekkor hozták létre az ún. *védett alakulatok* intézményét. A védettséggel a hadsereg egyes részeinek ütőképességét, a katonai titkok védelmét és a honvédség egészének szilárdságát, megbízhatóságát kívánták fokozni.

A védettség nagysága, szélességi foka, az oda bevont, vagy onnan kizárt elemek köre 1933 és 1945 között a helyzettől és lehetőségektől függően gyakran változott, de alapvető jellegét — hogy bizonyos politikai véleményű, meghatározott nemzetiségű és fajú elemeket kizárt a hadsereg bizonyos területeiről — mindvégig megőrizte. A védett alakulatokhoz kizárólag előzetesen priorált, megbízható magyar és német nemzetiségű embereket volt szabad beosztani.[161]

Az első védett alakulatok közé tartoztak — már 1933. február 21-én — a híradó egységek és a híradó iskola. Ide csak „magyar fajú" és „teljesen megbízható", legkevesebb 5—6 elemit végzett újoncokat oszthattak be.[162]

Ugyancsak 1933-ból való az az adat is, amely szerint a Légügyi Hivatal — a katonai repülés polgári fedőszerve — kéri, hogy minden hozzájuk felvételre és beosztásra kerülő személyt a BM és a HM előzetesen prioráljon. Ennek oka elsődlegesen a kémek elleni védelem volt. Egyben javasolták, hogy a megbízhatatlanokat helyezzék át más alakulatokhoz.[163] A repülőknél a nemkívánatos elemek között emlegették a zsidókat is.

1936-ban a zsidó karpaszományosokat már rendeletileg zárták ki a következő alakulatokból: lovas, folyami, légvédelmi, híradó, gépkocsizó, páncélos, egészségügyi és az élelmező raktárak.[164]

1937-ben rendeletileg védetté nyilvánították a légvédelmi erőket. Ennek nyomán intézkedés történt, hogy az ott levő zsidókat és „B" kategóriájú egyéneket helyezzék át a fegyvernem nem védett részeihez, s a jövőben ilyeneket ne is osszanak be oda. Védettséget kapott a határ-

160 VKF. 1940. 226. d. 3698. sz. (HL. HM. Psz. oszt. 1940. 436 387. sz.); VKF. 1940. 235. d. 5318. sz. (HL. HM. Psz. oszt. 1940. 57 733. sz.)

161 A védettségre vonatkozó gazdag forrásanyagból: VKF. 1939. 210. d. 3725. sz.; 1939. d. 4198. sz.; 1939. 221. d. VKF. helyettes. 455. sz. (HL. HM. eln. 10. oszt. 1939. 33 000. sz.; VKF. 1940. 235. d. 5391. sz. (HL. HM. eln. 10. oszt. 1940. 62 000. sz.)

162 Csak szolgálati használatra . . . 413. o.

163 Uo. 412. o.

164 Uo. 434. o.

őrizet is. Kimondták, hogy oda „idegen nemzetiségűeket nem szabad beosztani."[165]

A védettséget kimondó központi rendelet eddig még nem került elő. A részintézkedések arra utalnak, hogy ezt a kérdést 1937-ben valószínűleg újra szabályozták. Ettől kezdve vált általánossá, hogy az évenkénti újoncozási rendelet pontosan meghatározta a védett alakulatok körét.

1937-ben védett alakulatok voltak a gránátos századok, a határőr alakulatok, a gépkocsizók, a hajmáskéri tüzér tábor és iskola, a légvédelmi, repülő, folyami, hidász, páncélos, híradó csapatok és a gyalogsági lőiskola.[166]

Két évvel később védetté tették a vasútépítő ezredet, a hídépítő zászlóaljat, valamint az 1. és a 3. sz. javítóműhelyt. Feloldották viszont a páncélos és a gépkocsizó alakulatok védettségét. Ennek oka az volt, hogy nem nélkülözhették a zsidó gépkocsivezetőket.[167] A köztörvényes bűncselekményeket elkövetők egyes kategóráinak ugyancsak lehetővé tették a védett alakulatoknál való szolgálatot.

A védettséggel a honvédség egyes részeinek elit jellegét kívánták biztosítani. Ilyen törekvés — különösen a fegyvernemi parancsnokok részéről — határozottan megfigyelhető. Minél szélesebb körre terjesztették ki azonban a védettséget, minél inkább biztosították egyes csapatok, ágazatok tisztaságát az onnan kitaszított nemkívánatos elemek révén annál inkább romlott a hadsereg más részeinek megbízhatósági foka.

A hadsereg vezetése a következő dilemma előtt állt: fenntartják-e a védettség kirekesztésen alapuló rendszerét, s az elit csapatok létrehozása mellett eltűrik a hadsereg más részeinek felhígulását, vagy pedig gondoskodnak a „megbízhatatlanok" minden fegyvernemre történő arányos elosztásáról, s így a hadsereg minőségi színvonalát egy szintre hozzák. Rácz Jenő, a vezérkar főnöke, a védettség megszüntetése mellett állt ki, de javaslatát nem fogadták el.[168] A védettség intézménye továbbra is megmaradt. A HM csupán azzal értett egyet, hogy a védett alakulatok körét szűkíteni kell.

A legnagyobb problémát a zsidó vallású legénység elosztása okozta. A védettség hatására a zsidók zöme a gyalogsághoz került. Így ez a legfontosabb, a harc fő terheit viselő fegyvernem — mint írták — „telítve van nemzeti szempontból megbízhatatlan elemekkel".[169] Budapesten pl. lényegesen nagyobb számú zsidó élt, mint az ország más részein. Ennek — s a védettség hatására — az 1. vegyesdandár gyalogos alakulatainál a zsidók száma elérte a 30%-ot.

Ilyen megfontolások alapján kívánatosnak tartották a védettség megszüntetését, s a megbízhatatlanok, főleg a zsidók arányos elosztását. Azzal érveltek, hogy mindenhol vannak olyan beosztások, amelyeket ezekkel is be lehet tölteni, ahol semmiféle kárt nem okozhatnak.

165 Uo. 439—440. o.
166 Uo. 440. o.
167 Uo. 441. o.
168 Uo. 450—453. o.
169 Uo. 442. o.

Fontosnak tartották viszont, hogy ne kerülhessenek irodára, vagy vezető szervekhez.[170]

1938-ban már folyt az új honvédelmi törvény előkészítése. A HM a zsidó vallásúak katonai szolgálati kötelezettségeit ebben akarta jogi alapot is teremtő módon, végleges formában rendezni. Az előkészületek során ügyeltek arra is, hogy a törvény rendelkezéseit a nemzethűség szempontjából „kétes" és „B" osztályozású egyénekre is kiterjeszthessék. Ezek hadkötelezettségét a jövőben alapvetően a munkaszolgálat keretében kívánták megoldani.

Volt olyan indítvány is, hogy a Honvédelmi Törvény végrehajtási utasításában pontosan rögzítsék, melyek a védett alakulatok és fegyvernemek.[171] Ez azonban lehetetlen volt, hiszen évről évre új és új helyzet állt elő.

Egy 1939. április 26-i értekezleten újra szabályozták a védett alakulatokhoz való behívást. A védettség fenntartását továbbra is javasolták. Mivel az 1940-ben megszülető rendelkezések nyomán a zsidó felekezetű személyek ki lettek rekesztve a fegyveres szolgálatból, a „védettség" fogalma így hamarosan új tartalmat kapott.[172]

A védett fegyvernemek, csapatrészek és alakulatok közé általában a magasabb technikai szintet, politikailag, katonailag kulcsfontosságot képviselő ágazatok tartoztak.

Mindvégig védett volt a repülő és az ejtőernyős fegyvernem. Ide csakis büntetlen előéletű személyeket lehetett beosztani. Ejtőernyősnek csak olyanok önkéntes jelentkezését fogadták el, akik „nemzeti és erkölcsi szempontból is különleges értékeket képviselnek".[173]

A páncélos és gépkocsizó alakulatok védettségének megítélése többször változott. 1939-ben elvetették a VKF-nek a védettséget kérő javaslatát. A következő évben azonban már a gépkocsiszertárral együtt megkapták ezt a kiváltságot. A nemzetiségiek általánosan magas százalékaránya miatt később elrendelték, hogy „mellékbeosztások betöltésére" „bizonyos százalékban" nemzetiségieket is használjanak fel. 1941-ben részben védett alakulatként emlegetik őket.[174] A VKF 1942. október 1-től újra elrendelte a páncélos és gépesített alakulatok védettségét.[175]

A határvadász egységek 1939-től védettek voltak. A portyázó századokhoz, az őrsökhöz csakis magyar nemzetiségűeket volt szabad beosztani. Ügyeltek az állomány minőségi összetételére is. „Lehetetlenség, hogy a határvadászok közt analfabétákat, csökkent szellemi képességűeket, rovott múltúakat, cigányokat, zsidókat megtűrhessünk" — olvasható a határszolgálat helyzetét elemző tanulmányban. A portyázó

170 Uo.
171 VKF. 1939. 213. d. 4198. sz.
172 Csak szolgálati használatra . . . 441. o.
173 VKF. 1939. 221. d. VKF. helyettes: 455. sz. (HL. HM. eln. 10. oszt. 1939. 33 000. sz.); VKF. 1940. 227. d. 3942. sz.; 1940. 231. d. 4661. sz.; 1942. 273. d. 5478. sz. (HL. HM. eln. 10. oszt. 1942: 51 000. sz.); — A VKF. 1941. 255. d. 6014. sz. irat szerint a repülő és ejtőernyős csapatokat az 1941—42. kiképzési évben a „részben védett' kategóriába kívánták tenni.
174 VKF. 1939. 210. d. 3725. d.; 1940. 229. d. 434. sz. (HL. HM. eln. 10. oszt. 1940. 41 000. sz.); VKF. 1940. 231. d. 4661. sz.; VKF. 1941. 250. d. 4785. sz. (HL. HM. eln. 1/b. oszt. 1941. 17 523. sz.)
175 VKF. 1941. 258. d. 6796. sz.; 1942. 272. d. 5213. sz.

állományt magyarlakta területeken nem helybeliekből, a nemzetiségi vidékeken pedig csakis magyarokból állították ki.[176]

1940-ben védettek voltak a határvadász alakulatok is. A nemzetiségi területeken azonban nem állt elegendő számú nem tényleges állományú magyar rendelkezésre. Mozgósítás esetén a felsorolt alakulatok emberanyagát távoli, magyarlakta vidékekről kellett előrevonni, ami tetemesen megnövelte a menetkészültségi időt. Ezt figyelembe véve a későbbiekben rátértek a területi kiegészítés elvére, és csakis a portyázó századok és őrsök védettségét biztosították.[177]

Kárpátalja esetében kivételt tettek. Rendeletet adtak ki, hogy az ott települt határvadász-zászlóaljak sorállománya részére ezután is kizárólag magyarokat szabad igénybe venni. Erre a célra az állomáshelyhez legközelebb fekvő terület magyarjait vették igénybe.[178]

A híradó és csapattávbeszélő alakulatok, valamint a híradó szertár, 1939-ben védettek voltak. Ide csakis magyar anyanyelvűeket, feddhetetlen előéletűeket és minden szempontból teljesen megbízhatóakat oszthattak be. 1940-ben még maradt a védettség, de „mellékbeosztások betöltésére" 2—3%-ban — priorálás után — engedélyezték nemzetiségiek felhasználását is. 1941-ben rész, 1942-ben teljes, 1943-ban újra rész védettséget élveztek.[179]

A különböző időszakokban az alábbi fegyvernemek vagy alakulatok kaptak hosszabb-rövidebb ideig tartó védettséget: a vegyiharc zászlóalj, a vasútépítő ezred, a hídépítő zászlóalj, az 1. és a 3. sz. javítóműhelyek, intézetek, iskolák, tanfolyamok, lőszerraktárak, a fegyverjavító műhely, a HTI és kísérleti állomásai, a Központi Átvételi Bizottság, a műszaki, folyami, híradó, vasúti, gépkocsi, tüzér és fegyver szertárak, erődalakulatok, a huszárezredek, osztályok és századok, továbbá a tábori- és rohamtüzérség.

A védettség köre 1941 júliusában volt a legkisebb. Ekkor csupán az erődalakulatok, a határvadász portyázó századok és őrsök voltak védettek.[180]

Részben védett alakulatok voltak:

1941-ben: repülő, páncélos, ejtőernyős, híradó,
1943-ban: híradó, gépkocsizó lövész, csapatlovasság,
1944-ben: híradó, gépkocsizó lövész, felderítő osztályok, 1. hegyi és 2. székely hegyi huszárszázadok.[181]

A védett alakulatok mellett védett beosztások is voltak. Megbízhatatlan személyeket, nemzetiségieket, kommunistákat, zsidókat tilos

176 VKF. 1941. 254. d. 5781. sz.; 1940. 240. d. Itt a HM. 19. oszt. 338. sz. irata.
177 VKF. 1941. 253. d. 5453. sz.; 1941. 254. d. 5781. sz.
178 VKF. 1940. 229. d. 4349. sz. (HL. HM. eln. 10. oszt. 1940. 41 000. sz.); VKF. 1939. 212. d. 3781. (HL. HM. eln. 1/b. oszt. 1939. 22 048. sz.); VKF. 1940. 235. d. 5391. sz. (HL. HM. eln. 10. oszt. 1940. 62 000. sz.)
179 VKF. 1939. 210. d. 3725. sz.; 1939. 213. d. 4198. sz.; 1940. 229. d. 4349. sz. (HL. HM. eln. 10. oszt. 1940. 41 000. sz.); 1940. 231. d. 4661. sz.; 1940. 238. d. 5867. sz.; 1941. 255. d. 6014. (HL. HM. eln. 10. oszt. 1941. 45 000. sz.)
180 VKF. 1941. 255. d. 6014. sz. (HL. HM. eln. 10. oszt. 1941. 45 000. sz.)
181 Uo.; VKF. 1943. 286. d. 5682. sz. (HL. HM. eln. 10. oszt. 1943. 405 000. sz.); VKF. 1944. 239. d. 419. sz. (HL. HM. eln. 10. oszt. 1944. 39 000. sz.)

volt beosztani magasabb parancsnokságokhoz, katonai hatóságokhoz, törzsekhez, irodára, ellátó szervekhez, nyilvántartási és „M" munkára. Nem végezhettek orvosi, egészségügyi, fegyver- és lőszerkezelői munkát sem.[182]

A nem védett alakulatoknál 15, majd később általában 20%-ban szabták meg a beosztható nem magyar állományt. Kivételt képeztek a műszaki osztagok és munkásszázadok. A részben védett alakulatoknál ez 10%-os volt. A nemzetiségiek itt azonban csak olyan helyre kerülhettek, ahol semmiféle kárt nem okozhattak. Részben védett alakulatoknál nemzetiségi karpaszományos nem lehetett.[183]

Az emberanyag osztályozásának megkönnyítésére az évente kiadott sorozási utasításokban részletesen körvonalazták az egyes fegyvernemek újoncaival szemben támasztott testi, képességi és morális követelményeket. A védett alakulatokhoz történő beosztásra ezek figyelembevételével került sor.

A védettség fenntartásáról vagy elvetéséről a Horthy-hadseregben sok vita folyt. Szinte minden egyes esetben ennek szükségessége mellett foglaltak állást, hangsúlyozva a helyes arányok betartásának fontosságát. Szükség van védett alakulatokra — hangoztatták —, de annak körét a „legszűkebb keretekre kell korlátozni". Hátrányos volt, hogy a védettség kiterjesztésével a harc fő terheit viselő gyalogság emberanyaga leromlott, a „legsilányabb volt".[184]

A nemzetiségi vidékeken elhelyezett, területileg kiegészülő védett alakulatok elszívták az ottani magyar nemzetiségűeket, s így az idegenek számaránya nemegyszer 45—60%-ra nőtt. Különösen rossz volt a helyzet a VIII. és IX. hadtesteknél. A nemzetiségi, kevert lakosságú területek „megkönnyítésére" javasolták, hogy a védett alakulatokat színmagyar vidékeken helyezzék el.[185]

A védett alakulatok időnkénti felülbírálatával, az egyes időszakokban tapasztalt radikális csökkentésével a nem védett alakulatok minőségét, a magyarság jobb százalékos arányát kívánták javítani. Vissza akarták irányítani azt a minőségileg jobb újonc anyagot, amelyet a védett fegyvernemek és csapattestek a gyalogságtól, tüzérségtől, utászoktól stb. elvontak.

*

A tanulmány a Horthy-rendszer teljes metszetében kívánta áttekinteni a hadseregben alkalmazott politikai jellegű megkülönböztetések elveit és gyakorlatát. Hasonló jellegű vizsgálatot eddig még nem folytattak, így a szerző — a zsidók munkaszolgálatát tárgyaló publikációk kivételével — úgyszólván semmilyen feldolgozásra nem támaszkodhatott. Jelen tanulmány sem adott alkalmat a probléma komplex fel-

182 VKF. 1939. 213. d. 4198. sz.
183 VKF. 1944. 299. d. 419. sz. (HL. HM. eln. 10. oszt. 1944. 29 000. sz.); VKF. 1942. 273. d. 5478. (HL. HM. eln. 10. oszt. 1942. 51 000. sz.); VKF. 1941. 250. 4785. sz. (HL. HM. eln. 1/b. oszt. 1941. 17 523. sz.); VKF. 1943. 286. d. 5560. sz.; 1941. 255. d. 6014. (HL. HM. eln. 10. oszt. 1941. 45 000. sz.)
184 VKF. 1939. 210. d. 3725. sz.; 1940. 231. d. 4661. sz.
185 VKF. 1940. 231. d. 4661. sz.

tárására, inkább csak az egyes időszakokban ható főbb tendenciákat, az uralkodó felfogást kívánta érzékeltetni.

A tárgyalt időszak adatai bizonyítják, hogy a horthysta vezetés mindvégig különleges figyelmet fordított a hadsereg belső szilárdságát biztosító intézkedésekre. Túl a hadsereg sajátos érdekein, részt vettek a „társadalom és a nemzet" egészét érintő biztonsági problémák megoldásában is. A hadsereg jelentős szerepet kapott az állam belső rendjének, stabilizálásának biztosításában. Mindenkor felkutatták azokat az erőket, amelyekre támaszkodhattak, s lehetőleg pontosan meghatározták a velük egyet nem értők körét. Szövetségeseiket azok között keresték, akiknek az akkori rendszer fennmaradásához érdekeik fűződtek.

Míg a rendszer gyenge volt, ellenfeleiket kirekesztették, a konszolidáció után azonban a hadsereg ellenőrzése alá vonták azokat. Alapvető tanulságként fogadható el, hogy a mindenkori államrendszerek ellenfelei a hadsereg szigorú szervezeti keretei között, katonai fegyelem és bíráskodás alatt állva kevésbé fejthetnek ki káros tevékenységet. Ha tehát az adott rendszer szilárd, mindenkor a veszélyes elemek korlátozó rendelkezések mellett történő katonai szolgálata mellett célszerű dönteni.

Tanulságos lehet számunkra az az érzelmektől mentes szilárdság és eltökéltség, ahogyan osztályuralmuk védelmében felléptek. A hatalom és annak megtartása kérdésében nem ismertek pardont. Az itt tárgyalt védelmi intézkedések nem is adnak teljes képet módszereikről és eljárásaikról. Ezek csupán az elhárítási, defenzív tevékenységgel együtt fejthették ki átütő hatásukat.

Különös gonddal vigyáztak a parancsnoki állomány megbízhatóságára. A követelményeknek meg nem felelőket fel sem vették, vagy később eltávolították. Az elvi alapon történt tisztogatásokat személyre való tekintet nélkül — még a hadsereg pillanatnyi hátrányára is — végrehajtották.

Céljaik megvalósítására a korlátozó intézkedések mellett más kiegészítő, s azzal egyenrangú tevékenységet is folytattak. A hadsereg szilárdságának biztosítása több szinten is — nevelési, elhárítási, propaganda stb. — folyt.

Mindezen hatások eredményeként a Horthy-hadsereg — bár 1944 őszén és telén megkezdődött nagyméretű bomlása — az uralkodó osztályok és fasiszta kiszolgálóik kezén szervezetileg mindvégig felhasználható maradt.

ЙОЖЕФ ГАЖИ:

ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДИСКРИМИНАЦИЯ В ХОРТИСТСКОЙ АРМИИ 1919—1945 гг.

Резюме

В статье рассматривается вопрос о том, какую позицию занимало руководство Хортистской армии по отношению к служению в армии нежелательных элементов, принадлежавших к политической оппозиции режима. Автор статьи показывает те дискриминационные методы, которые применялись по отношению к коммунистам, левым элементам, евреям и национальным меньшинствам страны.

Контрреволюционная армия в 1919—20 годах в основном состояла из кадровых офицеров и унтерофицеров. В ходе развития армии руководство было намерено опираться в первую очередь на слои мещанства, на молодежь университетов, на мелкое и среднее крестьянство. Пролетарские элементы, главным образом рабочие, до 1930 года были исключены из армии.

Лица, считавшиеся политически неблагонадежными, находились под особым надзором. Офицеры, служившие в армии Советской Республики, были подвергнуты комиссионной проверке, и часть их была удалена из армии. В 1919—1921 годах коммунисты и прогрессивные элементы вместо службы в вооруженных силах направлялись в рабочее части, носившие характер штрафных частей. Неблагонадежные до 1928 года не допускались в армию, их не призывали и на воинскую службу. Начиная с 1928 года — нарушая мирный договор, скрыто — переходят к всеобщей и обязательной воинской службе без дифференциации. Однако особенно опасные с точки зрения правительства элементы по ссылкам на медицинские причины всё же отсортировывались из армии. С 1932 года в армию призываются уже все неблагонадежные элементы и зачисляются в менее важные части. Принимаются тщательные меры по контролю над ними. Позже «противники» режима берутся на учет с тем расчётом, что в случае войны они будут брошены на фронт в составе штрафных рабочих частей. До 1944 года 25 таких штрафных батальонов было направлено на Украину. Значительная часть их была намеренно уничтожена.

Хортистская армия уделяла большое внимание также и еврейскому вопросу. После 1919 года офицеров еврейского вероисповедания переводят из войск в военные учреждения или же демобилизуют. Затем до 1936 года евреев исключают из офицерских училищ. Позже офицерская подготовка была для них разрешена. Евреи рядового состава с 1929 года были привлечены к воинской службе. С 1938 года один за одним принимаются ограничительные меры. Например, было регламентировано, что численный состав евреев в войсках не может превышать 5%. Лиц еврейского вероисповедания пропорционально распределяли по «незащищенным» частям. С 1940 года они использовались исключительно на принудительных трудовых работах, которые в руках фашистов были превращены в средство расовой и религиозной ненависти. Все члены кадрового состава армии и их жены были подвергнуты проверке на происхождение. Те, кто не соответствовал существующим законам, были удалены из армии.

После 1941 года 25% населения страны было невенгерской национальности. Руководство армии постановило обращаться с национальными меньшинствами как с равноправными членами армии, и все же несмотря на это они были подвергнуты значительной дискриминации. Офицеры, жившие на вновь занятых территориях, были политически неблагонадженые офицеры подвергнуты проверке, были понижены в воинском звании. С 1938 года проводилась переподготовка, перевоспитание рядового состава. Эта задача, за исключением южных славян была успешно решена. Лица, принадлежавшие к национальным меньшинствам, на равных правах с венграми проходили воинскую службу. Их долю в войсках определили в 20%. Во время войны они в повышенной мере высылались на фронт. В их случае отклонялись от территориального принципа пополнения войск, они

направлялись в различные уголки страны. Особенно в неблагоприятном положении находились южные славяне и румыны, в то время как немцы пользовались преимуществами. С 1942 года большинство военнослужащих из национальных меньшинств было зачислено на принудительные трудовые работы.

Порверка судимости была одним из способов дискриминации. Она проводилась для всех лиц, призываемых в армию. До 1930 года для этой цели пользовались помощью призывных комиссий и местных властей. С 1930 года органы внутренних дел и отдела контрразведки уже централизованно проводили проверку на судимость у каждого призываемого в армию и у всех других лиц, вступавших в связь с армией.

Политически неблагонадежных, евреев, лиц, принадлежащих к национальным меньшинствам, исключили из определенных родов войск и частей. Это была организация «защищенности». Сюда относились главным образом рода войск, репрезентировавшие высокий технический уровень. Существовали также «защищенные» должности и сферы деятельности. В «частично защищенных» воинских частях могло находиться уже не более 10% нежелательных элементов. В «незащищенных» частях эта цифра доходила до 15—20%.

Статья свидетельствует о том, что Хортистская армия принимала деятельное участие в осуществлении мероприятий, обеспечивающих прочность своего государства. Пока режим был еще слабым, противники государства были исключены из армии, а после упрочения власти режина они были взяты поднадзор армии. В интересах обеспечения своей власти фашистский государственный строй применял зверскую жестокость против революционных и прогрессивных сил страны.

JÓZSEF GAZSI:

POLITISCHE DISKRIMINIERUNGEN IN DER HORTHY-ARMEE 1919—1945

Resümee

Der Verfasser untersucht, welchen Standpunkt die Heeresleitung bezüglich des Militärdienstes der unerwünschten Elemente, der politischen Gegner des Regimes eingenommen hat. Er zeigt die, die Kommunisten, die Anhänger der Linken, die Juden und die Mitglieder der Nationalitäten betreffenden diskriminierenden Verfahren.

Die gegenrevolutionäre Armee bestand in den Jahren 1919—20 hauptsächlich aus Berufsoffizieren und Unteroffizieren. Im Laufe der Entwicklung wollte man sich in erster Linie auf die bürgerlichen Schichten, auf die Hochschuljugend, auf die Klein- und mittleren Bauern stützen. Die Proletarierelemente, hauptsächlich die Arbeiter waren bis 1930 aus der Armee ausgeschlossen.

Die für politisch unzuverlässig gehaltenen Personen wurden mit besonderer Aufmerksamkeit verfolgt. Offiziere, die in der Armee der Räterepublik Dienst geleistet hatten, mu3ten sich vor einer Kommission rechtfertigen, und ein Teil derselben wurde aus der Armee entfernt. In den Jahren 1919—1921 wurden die kommunistischen und fortschrittlichen Elemente statt zum Waffendienst in Arbeitsformationen eingereiht, die Strafcharakter hatten. Die Unzuverlässigen wurden bis 1928 von der Armee ferngehalten und gar nicht zum Dienst einberufen. Von da ab — getarnt, verletzend den Friedensvertrag — wurde zum allgemeinen und obligaten Militärdienst ohne Unterschied übergegangen. Die besonders gefährlichen Elemente wurden jedoch auf Gesundheitsgründe berufend ausgeschieden. Ab 1932 werden schon alle Unzuverlässigen einberufen und in minder wichtige Formationen verteilt. Es wurden Ma3nahmen zu ihrer Kontrolle getroffen. Später werden Listen über die „Feinde" des Systems angelegt, um diese im Kriegsfall mit Arbeitsformationen an die Front zu schicken. Bis 1944 wurden 26 solche Kompagnien in die Ukraine geschickt.

Ein bedeutender Teil derselben wurde bewu.3t geopfert.

Die Horthy-Armee widmete auch der Judenfrage große Aufmerksamkeit. Nach 1919 werden die Offiziere vom jüdischen Bekenntnisse von den Truppen zu Anstalten versetz oder abgerüstet. Dann wurden jüdische Personen bis 1936 aus den Offiziersbildungsanstalten ausgeschlossen, später wurde ihre Aufnahme aber ermöglicht. Personen des Mannschafts-standes wurden ab 1929 in Dienst gestellt. Ab 1938 werden wieder einschränkende Maßnahmen getroffen. S wurde z. B. verfügt, daß ihre Anzahl bei den Truppen die 5% nicht überschreiten dürfe. Die Wehrpflichtigen jüdischer Konfession wurden proportional auf die „nicht geschützten" Formationen verteilt. Ab 1940 werden sie ausschließlich zu Arbeitsformationen herangezogen, die in den Händen der Faschisten zu einem Mittel rassich-religiösen Hasses geworden sind. Sämtliche Berufsoffiziere und deren Frauen mußten sich bezüglich ihrer Herkunft ausweisen. Offiziere, die den Vorschriften nicht entsprachen, wurden entfernt.

Nach 1941 waren 25% der Bevölkerung Nichtmagyaren. Die Heeresleitung verfügte, diese als Gleichberechtigte zu behandeln, trotzdem gab es Diskriminierungen. Offiziere, die in den besetzten Gebieten wohnten, wurden einer Prüfung unterzogen und die politisch nicht entsprechenden degradiert. Ab 1938 wurden Angehörigen des Mannschaftsstandes einer Umbildung, Umerziehung unterworfen. Dies wurde — mit Ausnahme der Südslawen — auch mit Erfolg durchgeführt. Die Nationalitäten haben ihren Militärdienst gleichberechtigt absgestatte, ihr Anteil wurde mit 20% festgelegt. Während des Krieges wurden sie in erhöhtem Maße zum Frontdienst herangezogen. In ihrem Falle wurde von der territorialen Ergänzung abgesehen und sie wurden in verschiedene Teile des Landes versetzt. Die Südslawen und die Rumänen wurden besonders benachteiligt, während die Deutschen Begünstigungen genossen. Ab 1942 wurde der Großteil der Nationalitäten zum Arbeitsdienst eingeteilt.

Eine der der Diskriminierung dienenden Verfahren war die Priorierung. Diese wurde bei allen einrückenden Personen durchgefürt. Bis 1930 wurde hierzu die Hilfe der Assentierungskommissionen und der lokalen Behörden in Anspruch genommen. Ab 1930 priorierten die Organe der inneren Verwaltung und die Defensivorgane schon zentral alle einrückenden und mit der Armee in Verbindung stehenden Personen.

Die politisch Unzuverlässigen, Juden, Angehörige der Nationalitäten wurden aus bestimmten Waffengattungen und Formationen ausgeschlossen. Das waren die sogennanten „geschützten" Institutionen. Hierher gehörten hauptsächlich Waffengattungen mit hohem technischem Niveau. Es gab auch „geschützte" Einteilungen und Arbeitsgebiete. Bei den „teilweise geschützten" Formationen durften schon unerwünschte Elemente bis 10% vorkommen. Bei „nicht geschützten" Formationen bis zu 15—20%.

Die Studie beweist, daß an der Verwirklichung der Verfahren zur Festigung des Staates die Horthy-Armee tätig teilnahm. So lange das System schwach war, wurden seine Gegner aus der Armee ausgeschlossen; als sich ihr Regime dann festigte, wurden sie der Armee-Kontrolle unterzogen. Die faschistische Staatsorganisation ist im Interesse der Sicherung der Macht gegen revolutionäre und fortschrittliche Kräfte mit brutaler Grausamkeit vorgegangen.

KÖZLEMÉNYEK

AZ 1920. MÁJUSI SZOVJET—MAGYAR HADIFOGOLY KICSERÉLÉSI EGYEZMÉNY

HUNYADI KÁROLY

Az első világháború egyik súlyos és nagy tömegeket érintő következménye a vereséget szenvedett egykori központi hatalmak hadifogságba — főleg orosz fogságba — esett katonáinak ügye volt. A hadifoglyok tömegeit mindenekelőtt az Osztrák—Magyar Monarchia katonái jelentették. A felbomlott Monarchia egyik utódállama, az ellenforradalmi Magyarország Külügyminisztériumának hadifogoly ügyekkel foglalkozó megbízottja, Jungerth Mihály 1920 elején 120—130 ezerre becsülte a Szovjet-Oroszországban élő magyar hadifoglyok számát.[1]

A hadifogoly kérdés olyan probléma volt, amely több európai országban százezreket, milliókat érintett. Ily módon ezek hangulata elől egyik érintett állam kormánya sem térhetett ki. A közvélemény előtt az is mind világosabbá vált, hogy a hadifogoly ügy — akár tetszik, akár nem — csakis a Szovjetunió kormányával folytatott tárgyalások útján oldható meg; csakis ezen az úton lehetséges a szovjet állam területén ekkor még nagy számban — bár már nem hadifogoly sorban élő —, a világháború során fogságba esett katonák hazahozatala. Okkal állapította meg 1920 májusában a berlini nemzetközi hadifogoly értekezleten V. Kopp, a berlini szovjet megbízott, hogy „a hadifogoly kérdés orosz kérdés lett".[2]

A probléma rendezésére a szovjet kormány tette meg a pozitív megoldáshoz vezető kezdeményezéseket, mégpedig abból kiindulva, hogy békés külpolitikai céljai és a hadifoglyok sorsának humánus megoldása elválaszthatatlan egymástól. Éppen ezért külpolitikai törekvéseinek megvalósításában komoly szerepet szánt a hadifogoly ügy megnyugtató rendezésének. Úgy ítélte meg, hogy ezen keresztül kiléphet a külpolitikai elszigeteltségből — és ezzel közelebb juthat távolabbi külpolitikai elgondolásaihoz is. A szovjet kormány részéről tehát természetes volt az a törekvés, hogy ebben az ügyben minél hamarabb felvegye az érintkezést és ennek révén megpróbálkozzék

[1] Országos Levéltár. Külügyminisztérium (továbbiakban OL. KÜM.) A stockholmi követség anyaga. Hadifogoly ügyek. A magyar—orosz hadifogoly szerződés.
[2] OL. KÜM. hdf. o. 13. tétel. Tárgyalások Nansennel.

esetleg szélesebb körű kapcsolatok létesítése érdekében is munkálkodni; mindezt annak érdekében, hogy a fiatal szovjet állam lélegzetvételhez, békéhez jusson, ami fennmaradásának alapvető feltétele volt. A szovjet külpolitikai törekvések realitásai látható eredményekben nyilvánultak meg: 1919 novemberében Koppenhágában tárgyalások kezdődtek angol—francia—belga és szovjet megbízottak között a hadifogoly kérdésről. A létrejött egyezmény az első olyan megállapodás volt, amelyet a szovjet kormány a diplomáciai kapcsolatok létesítése előtt a nyugati hatalmakkal kötött. Az egyezményt először Dánia írta alá 1919. december 18-án, majd Anglia 1920. február 12-én.[3] Anglia kötelezte magát, hogy hazabocsátja azokat az orosz hadifoglyokat, akiket Észak-Oroszországban ejtett fogságba, és segíti a Dániában, Hollandiában, Belgiumban és Svájcban tartózkodó orosz hadifoglyokat a hazatérésben. Elfogadta azt a szovjet javaslatot, hogy a szovjet kormány képviselőjét hívják meg teljes jogú részvevőként a hadifoglyok hazatelepítését szervező bizottságba, melyet Berlinben óhajtottak létrehozni. Franciaország és Belgium 1920. április 20-án írták alá a hadifogoly egyezményt.[4] Ebben olyan nyilatkozatot tettek, hogy tartózkodnak minden ellenséges tevékenységtől Szovjet-Oroszországgal szemben. Olaszország 1920. április 27-én csatlakozott a hadifogoly egyezményhez.[5] A szovjet kormány hasonló értelemben folytatott tárgyalásokat Ausztriával is. Az 1920. július 5-én megkötött egyezmény kimondta, hogy Ausztria Szovjet-Oroszországot illetően semleges lesz, tartózkodik mindennemű fegyver-, lőszer- és más hadianyag szállítástól a szovjet állam elleni háborúhoz.[6] Sikeres tárgyalások zajlottak le Németországgal is. 1920 tavaszán (április 19-én) létrejött a megállapodás a szovjet—német hadifogolycseréről.[7]

Magyarországon is mind erősebbé vált a hadifogoly probléma megoldását sürgető közvélemény hangja. 1919 decemberében Győr város, 1920 januárjában Győr vármegye, áprilisában pedig Székesfehérvár közgyűlése fordult a magyar kormányhoz a hadifoglyok hazahozatala érdekében. Májusban az Oroszországi és Szibériai Hadifoglyok Hozzátartozóinak Egyesülete Horthyt sürgette ebben az ügyben. A hadifoglyok egy csoportjától ugyancsak májusban érkezett levél a kormányhoz, a hercegprímáshoz és gróf Apponyihoz, kérve, hogy szállításukat gyorsítsák meg.[8] Március 30-án a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége kiáltvánnyal fordult e kérdésben a világ asszonyaihoz.[9] Habár a hadifogoly ügy szószólói között kétségtelenül voltak őszinte hívei is a megnyugtató megoldásnak, az egész kampánynak olyan színezete volt, hogy a közvélemény előtt a magyar politikai vezető körök „jószándékát" bizonyítva elterelje a figyelmet azok valóságos magatartásáról a hadifogoly üggyel kapcsolatban. Az

[3] Документы внешней политики СССР. Том II. Moszkva, 1958., 308., 364—367. o.
[4] Uo. 463—470. o.
[5] Uo. 485—489. o.
[6] Uo. III. köt. Moszkva, 1959. 12—13. o.
[7] Uo. II. k., 459—462. o.
[8] OL. Min. Eln. Vegyes iratok 480. sz.
[9] OL. KÜM. hdf. o. 14. tétel. 7221. sz.

ellenforradalmi rendszer kormányát a Szovjet-Oroszországban élő magyar hadifoglyokkal kapcsolatban a félelem, a kétarcúság, a politikai huzavona jellemezte, aminek az indítéka a szovjet- és a kommunistaellenes politikai alapállás volt.

A kétarcúság és a halogatás volt tapasztalható 1920. első felében is. A magyar kormány mindenképpen megpróbált kitérni a szovjet kormánnyal való tárgyalások elől. De mivel halogatni már nem tudta a hadifogoly ügyet — és kénytelen volt vele foglalkozni —, azt szerette volna, ha közvetve, valamely másik állam hadifoglyainak hazaszállításával együtt oldhatná meg a magyar hadifoglyok hazahozatalát. Erre azok a hírek ösztönözték, amelyeket a kormány 1919 végén—1920 elején Koppenhágából kapott. Barcza követ 1919. november 18-án jelentette, hogy Anglia és Szovjet-Oroszország között tárgyalások indultak a hadifoglyok kicseréléséről Koppenhágában. Jelezte azt is, hogy nincs kizárva az angol kormány részéről az orosz kérdés békés megoldására irányuló puhatolódzás sem.[10] A Külügyminisztérium olyan értesülésekre alapozva, melyek szerint a tárgyalásokba Németország is be akar kapcsolódni, arra törekedett, hogy a magyar hadifoglyok ügyét is beiktassa a német—angol—szovjet tárgyalásokba. 1920. január 27-én utasította Barczát, hogy a lehetőségeket illetően ilyen értelemben puhatolódzzék.[11] Barcza ennek megfelelően kérte Crämer kapitányt, a dán külügyminisztérium hadifogoly osztályának vezetőjét, lépjen érintkezésbe Litvinov szovjet megbízottal és tudakolja meg a szovjet kormány véleményét a magyar hadifoglyok hazaszállítása ügyében. Litvinov Crämernek kijelentette: „... kormányának elvben semmi kifogása nincs az ellen, hogy az Oroszországban levő magyar hadifoglyok mielőbb hazatérjenek. Hangsúlyozta azonban, hogy a magyar hadifoglyok hazaszállításához kormánya csak az esetben járulhat hozzá, ha a Magyarországon levő orosz foglyok a magyar foglyokkal egyidejűleg kölcsönösségi eljárás alapján szintén hazatérhetnek. Mint második feltételt, Litvinov kiemelte, hogy az orosz hadifoglyok hazaszállításával járó teendők elvégzésére kiküldött orosz bizottságnak engedélyeztessék a Budapestre való utazás. Magyar részről egy hasonló bizottságnak Moszkvába való utazása ellen kormánya semmiféle akadályt nem gördítene. Német és osztrák részről ilyen bizottságok már ugyan e célból Moszkvában vannak, míg Berlinben és Bécsben az orosz kormány kiküldöttei működnek. Litvinov különben késznek nyilatkozott a magyar hadifoglyok hazaszállításának ügyéről a magyar kormány megbízottjával itt bármikor tárgyalni."[12]

Litvinov válaszából egyértelműen kitűnt, hogy a szovjet kormány hajlandó a gyors megoldásra. Ám azt is kifejezésre juttatta, hogy a magyar hadifoglyok ügyét a magyar kormánnyal folytatott tárgyalások útján óhajtja rendezni. Egyúttal alkalmazni kívánta a Németországgal és az Ausztriával kialakított gyakorlatot: a hazaszállítások le-

10 Uo. 96. tétel. 51 298/19. sz.
11 Uo. KÜM. A stockholmi követség anyaga. Hadifogoly ügyek. A Nansen-akció. 62/A.
12 Uo.

bonyolítására szükségesnek tartotta kölcsönösen kiküldendő bizottságok működését.

A magyar kormány előtt ezzel nyitva volt az út a hadifoglyok hazaszállításának megoldására. A gyors lebonyolításra, a szükséges intézkedések kidolgozására való törekvés helyett azonban a fő figyelem a szovjet bizottság Budapestre történő beengedésére összpontosult. Már Barcza is azt írta idézett jelentésében a szovjet bizottság Budapestre jöveteléről, hogy „ezen kívánság teljesítésével járó következményekre és veszélyekre nem szükséges külön rámutatnom".

Hosszas huzavona után a magyar kormány végül is az 1920. március 24-i ülésén úgy döntött, hogy megkezdi a tárgyalásokat a szovjet kormány megbízottjával. A kormányt erre részben bizonyos taktikai megfontolások, részben a közvélemény nyomása kényszerítette.

A Tanácsköztársaság megdöntését követő rémuralom első nagy hullámán Horthyék már túl voltak. Igyekeztek hatalmuk konszolidálásához bizonyos tömegbázist szerezni a dolgozó osztályok körében. Napirenden voltak a béketárgyalások is. A nemzetközi munkásmozgalom is felemelte hangját a magyarországi fehérterror ellen. Horthyék az ellenforradalmi rendszer megerősítéséhez megpróbáltak a nemzetközi közvéleményben szimpátiát ébreszteni. Erre a hadifogoly ügy is alkalmasnak látszott, mivel rendezése számos ország képviselőivel, különböző nemzetközi szervezetekkel való érintkezést tételezett fel, ami jó alkalomnak kínálkozott a humanizmus mezében való tetszelgésre.

Ezenkívül számoltak azzal is, hogy ha létrejön a hivatalos megegyezés a szovjet kormánnyal, akkor elejét vehetik annak, hogy a szovjet állam a magyar kommunisták érdekében esetleg mentőakciót szervezzen. Tartottak ettől, mivel már 1919 decemberében Korvin Ottó, Csernyi József, László Jenő és a többi mártír kivégzése idején a szovjet kormánytól üzenet érkezett, amelyben az utóbbi közölte, hogy ha ezek a kivégzések megtörténnek, a Szovjet-Oroszországban levő hadifoglyok közül túszokat fognak szedni és azok közül végeznek ki majd egyeseket: névszerint gróf Széchenyi Bálintot és másokat neveztek meg. Az akkori magyar kormány „nem reagált e felelőtlen egyénektől származó fenyegetésekre és az ítéletnek szabad folyást engedett."[13] Készülve a népbiztosok elleni monstre perre, valószínűleg számítottak arra, hogy a szovjet kormány újabb lépéseket tesz majd, és igyekszik a népbiztosokat megmenteni. Viszont, ha már lesz egy megállapodás, a közvélemény előtt takarózhatnak vele — és a szovjet kormányra lehet majd hárítani minden felelősséget a hadifogoly ügyben. Egyben — a kommunisták ellen folytatott terrorral összefüggésben — gondoltak arra is, hogy az illetékes szervek a Szovjet-Oroszországból érkező hadifoglyok forradalmasító befolyása ellen sikeresebben harcolhatnak, ha azok szervezetten és ellenőrzötten kerülnek hazaszállításra.

A Minisztertanács említett ülésén a vita során gróf Sommsich hadügyminiszter néhány kényszerítő körülményt a Minisztertanács fi-

[13] OL. Min. Eln. 1922. 37. t. tel. *Kirchner* ezredes bizalmas előadása a Miniszteri Bizottság 1922. február 8-i ülésén.

gyelmébe ajánlva javasolta a hazaszállítás ügyének rendezését: hivatkozott arra, hogy Németország és Ausztria már tárgyal a hadifogoly kérdésről a szovjet kormánnyal. Ez a körülmény a magyar közvélemény előtt kész helyzetet teremt, elutasító álláspontot számára megmagyarázni nagyon nehéz lenne. „Magyarország ezek után alig állhat arra az álláspontra, hogy az orosz kormány meghatalmazottjának ajánlatát visszautasítsa. Ha a kormány nem akarja magára vállalni a morális felelősséget, meg kell próbálnunk a Litvinov által feltárt kapun hazahozni őket" — indokolta álláspontját Sommsich.[14] A kormányt az is meggondolásra késztette, hogy a hazaszállítás anyagi feltételei kedvezőnek mutatkoztak. Lehetőség nyílott ugyanis rá, hogy olyan szerződés jöjjön létre, mely szerint a foglyok hazaszállításának költségeit a határig a szovjet kormány vállalja magára. Csökkentek az aggályok a Budapestre küldendő szovjet bizottságot illetően is. Sommsich kifejtette, hogy kis létszámú bizottságot engednének be, amelynek tagjait és tevékenységét olyan ellenőrzésnek vetnék alá, hogy azok „az államra nézve veszedelmes propagandát kifejteni nem lesznek képesek és ezek bebocsájtása nem látszik olyan aggályosnak."[15] A Minisztertanács mindezt egybevetve hozzájárult ahhoz, hogy a Külügyminisztérium a hadifoglyok „hazaszállítása céljából az orosz kormány képviselőjével tárgyalásokat folytasson és a tárgyalások vezetésével dr. Jungerth Mihály osztálytanácsos bízassék meg."[16]

Jungerth a tárgyalásokra részletes munkaprogramot dolgozott ki. Eszerint el akarta érni, hogy a hadifoglyokat különleges feltételek nélkül engedjék haza, amit a hadifoglyok között széles körben megfelelően propagálni szándékozott, hogy azok tudomást szerezzenek róla. Biztosítani kellett a hadifoglyok részére a szabad utazást, amit különvonatok beállításával gondolt elősegíteni. Garantálni kellett a hadifoglyok személyes ingóságainak meghagyását és hazaszállítását. Jungerth felvázolta azokat a kiegészítő jellegű megállapodásokat is, amelyek a megkötendő egyezmény végrehajtásához elengedhetetlennek tűnnek. Így: megállapodás a Nemzetközi Vöröskereszttel a hazaszállításban való részvételére vonatkozóan, megegyezés azon országok kormányaival, amelyek területén a hadifoglyok átszállítása történik. Különösen a németországi átszállítás megoldása jelentett nagyobb feladatot, mivel a szovjet terület elhagyása után ez volt a leghosszabb útvonal a hazatérés során. Meg kellett állapodni az illetékes német szervekkel a németországi átszállítás költségeiben, technikai feltételeiben, a vasúti szerelvények útvonalában, a hadifoglyok élelmezésének, orvosi ellátásának, ruházkodásának, valamint a fogadó bizottságok működési helyének és szerepének kérdéseiben.[17] Jungerth ezekről egyrészt Koppenhágába utazása előtt, másrészt a koppenhágai tárgyalások szüneteiben tárgyalt a különböző szervekkel.

A szovjet kormány megbízottjával folytatandó tárgyalások kime-

[14] Uo. A Minisztertanács 1920. március 24-i ülése.
[15] Uo.
[16] Uo.
[17] OL. KÜM. hdf. o. l. cs. *Jungerth* 1920. április 3-i előterjesztése. 13/7529. sz.

netelét azonban eleve kétségessé tette a magyar kormány kétkulacsossága. Egyfelől határozatot hozott a tárgyalások felvételére, másfelől intenzív tevékenységet fejtett ki a szovjetellenes intervencióban való részvétel érdekében a lengyel kormány oldalán. Ennek híre a bécsi sajtóban május 14-én jelent meg, azon a napon, amikor Jungerth a tárgyalásokat Litvinovval megkezdte.[18] Ez a körülmény fényt vetett arra is, hogy a kormány, a korábban említetteken kívül, miért ment bele a szovjet kormánnyal való tárgyalásokba. Ismerve a szovjet állam elleni lengyel támadás tervét, azt remélte, hogy Szovjet-Oroszország rövidesen összeomlik és akkor a vele kötött megegyezés eleve semmissé válik. Nem csináltak különösebb problémát abból sem, hogy a nemzetközi sajtóban kiszivárgott a lengyel offenzívához való magyar csatlakozás híre. „Nálunk akkoriban (1920) a nagyközönség, de a hivatalos körök is azon voltak, hogy a szovjet kormány hamarosan meg fog bukni . . ." — írta később Jungerth Mihály.[19]

Jungerth 1920. május 14-én kezdte meg Litvinovval a tárgyalásokat. Litvinov messzemenő hajlandóságot tanúsított a megegyezésre. Jungerth javaslatait csaknem teljes egészében elfogadta. Viszont az egyezmény megkötését addig nem tartotta lehetségesnek, amíg a lengyel támadáshoz nyújtandó magyar segítség nem tisztázódik. Litvinov kijelentette, tájékozódik kormányánál afelől, hogy a jelen helyzetben egyáltalán szóba jöhet-e a foglyok hazabocsájtása.[20] A válasz az volt, hogy a szovjet kormány csak abban az esetben írja alá a megegyezést, ha a magyar kormány a szerződésben semlegességi kötelezettséget vállal. Ez ellen Jungerth kezdetben tiltakozott, ami azonban nem sokat ért. Végül nem lehetett mást tennie, mint a kért semlegességi nyilatkozatot megadni és cáfolni a külföldi sajtóban megjelent híreket a magyar hadsereg részvételéről a lengyel intervencióban.[21] A semlegességi nyilatkozatot a magyar kormány kényszerhelyzetben, nem őszintén tette. „Miután a magyar kormány a közvéleménnyel szemben a felelősséget azért nem vállalhatná, hogy . . . hadifoglyaink hazaszállításának terve csupán ez okból meghiúsuljon, végül az egyezményben előforduló neutralitási passzus elfogadására határozta el magát.[22] Egyben utasította Csekonicsot, a varsói magyar külképviselet vezetőjét arra is, hogy szigorúan bizalmas úton közölje a lengyel kormánnyal, hogy a semlegességi nyilatkozatot a magyar kormány „tisztán formainak" tekinti és egy pillanatra sem feledkezik meg a lengyel kormánynak tett ígéretéről.[23]

A semlegességi nyilatkozat megadása után, 1920. május 29-én létrejött a szovjet—magyar egyezmény a hadifogoly kérdésben. A megállapodás értelmében a magyar hadifoglyok hazajövetele biztosítottnak látszott. A szovjet kormány vállalta, hogy a határig saját költségén elszállítja a magyar hadifoglyokat, és a határig az élelmezésü-

[18] Neue Freie Presse, 1920. május 14. sz.
[19] Párttörténeti Intézet Archívuma. *Jungerth Mihály* magánírásai. 1945. évi feljegyzések.
[20] OL. KÜM. hdf. o. 96. tétel 1920. 12 679. sz.
[21] Uo.
[22] A KÜM. utasítása Csekonics varsói magyar követnek. 1920. június 15. (Az ellenforradalom hatalomrajutása és rémuralma Magyarországon. Budapest, 1953., 400. o.)
[23] Uo.

ket is biztosítja. A hazaszállítást a szovjet kormány végzi a magyar hadifoglyok és az orosz központi hadifogoly szövetség közreműködésével. Vállalta azt is, hogy a nagy hadifogoly központokban — Moszkvában, Orenburgban, Taskentben, Omszkban, Tomszkban és más városokban — a foglyok elszállítására külön szervezetet hoz létre. A magyar kormány az egyezményben kötelezte magát, hogy hazabocsátja és a határig elszállítja, valamint élelmezi a magyar területen levő orosz hadifoglyokat. Ezek száma egyébként minimális volt. Jungerth feljegyzése szerint, amelyet Litvinovnak átadott, Budapesten a Hernád utcai iskolában 180, Hajmáskéren (internálva) 40, Csóton a leszerelő táborban 360 orosz hadifogoly volt. Ezenkívül kb. 2—3000 dolgozott az ország különböző részein.[24]

A szovjet—magyar megegyezést a Minisztertanács 1920. június 24-i ülésén tárgyalta és erősítette meg. A megállapodást kénytelen volt úgy értékelni, hogy az „várakozáson felüli" és a magyar kormány minden kívánságát tartalmazza a hadifoglyok hazaszállítására vonatkozóan. Az egyezmény a „másik szerződő féllel szemben Magyarországnak szembeötlő előnyöket biztosít" — jelentette ki gróf Teleki Pál a Minisztertanács ülésén.[25]

Jóváhagyás után a két szerződő fél Crämer közvetítésével cserélte ki az egyezményt.

A hadifoglyok hazaszállításához szükséges egyéb feltételek biztosítása céljából — többek között — a magyar hadifoglyok németországi átszállítása ügyében[26] Jungerth már 1920. április 19-én tárgyalt a német hadifogoly hivatal vezetőjével, Sütckeln birodalmi hadifogoly biztossal Stückeln kilátásba helyezte a magyar hadifoglyok átszállításának elvállalását és felvetette, hogy a moszkvai német hadifogoly szervezet képviselhetné a magyar érdekeket is. Közölte viszont, hogy az élelmezést és a ruhával való ellátást az átszállítás idején biztosítani nem tudják, és a szállítási költségekre a magyar kormánynak előre letétbe kell helyeznie Berlinben egy meghatározott összeget.[27] Kifejtette azt is, hogy az átszállítás megkezdése előtt a magyar kormánynak az összes érdekelt államokkal — Csehszlovákiával, Romániával, Jugoszláviával — megállapodást kell kötnie a területükre hazatérő hadifoglyok befogadására. Stückeln azért ragaszkodott ehhez, mert attól tartott, hogy a szükséges megállapodás nélkül Németországban maradnak azok a hadifoglyok, akik az említett államok területére kívánnak hazatérni, de ezek az államok esetleg nem fogadják be őket.[28]

Jungerth az ország nehéz gazdasági helyzetére hivatkozva sem az élelmezést, sem a ruhával való ellátást nem vállalta a magyar fél részére, de elzárkózott az említett államokkal való megegyezés elől is, ami a magyar kormány említett országokkal kapcsolatos ellenséges külpolitikájának természetes következménye volt. Egyúttal kijelen-

24 OL. KÜM. Stockholmi követség. Hadifogoly ügyek.
25 Uo. A Minisztertanács 1920. június 24-i ülése.
26 Stückeln szociáldemokrata képviselő, a német Hadifogoly Hivatal vezetője volt.
27 OL. KÜM. hdf. o. 13. tétel. 12 314. sz.
28 Uo. KÜM. hdf. o. 1. cs. *Jungerth* 1920. április 20-i jelentése. 13/7529. sz.

tette, hogy a magyar kormány a hazatérő hadifoglyok közül csak a trianoni tárgyalásokon jelzett magyar területekre illetékes személyek hazaszállítását vállalja. A többi területre honos hadifoglyok közül csak azok költségeit hajlandó fedezni, akik Magyarország területére akarnak visszatérni.

Hosszas vita után végül is május 8-án létrejött a megállapodás. Eszerint a német Hadifogoly Hivatal elvállalta a magyar hadifoglyok átszállítását a német katonai díjszabás szerint. Az észt, vagy finn határtól tengeren Stettinig a Nemzetközi Vöröskereszt égisze alatt bonyolítják le a szállítást, onnan Passauig a német szervek végzik azt, ahol a magyar fogadó bizottság veszi át a szállítmányokat. Engedtek a németek az élelmezés kérdésében is. Vállalták, hogy Stettinben levest és kenyeret adnak a hadifoglyoknak, és a közlekedést úgy szervezik meg, hogy 2—3 napnál tovább ne tartózkodjanak a szállítmányok Németország területén, ami a költségek csökkenését vonta maga után. Az élelmezéshez a magyar kormány liszt kiszállítását vállalta. Az átszállítási költségek fedezésére Stückeln először 15 millió márka letétbe helyezését követelte, ezt azonban Jungerth lealkudta 5 millióra. Ezt az összeget a Nemzetközi Vöröskereszt számlájára a berlini Mendelsohn bankháznál kellett befizetni. Megegyeztek abban is, hogy a magyar érdeket a moszkvai német hadifogoly misszió fogja képviselni a szovjet hatóságok előtt. Ez Jungerthék számára nagyon fontos volt, mivel ezzel tárgytalanná vált a szovjet és magyar missziók kölcsönös cseréjére tett szovjet javaslat realizálása, amit a magyar kormány nindenképpen el akart kerülni.[29]

A magyar kormány felvette a kapcsolatot a Nemzetközi Vöröskereszttel és Nansennel is, aki a Népszövetség megbízottja volt a hadifoglyok segélyezésének és hazaszállításának előmozdítására.

A „Nansenhilfe" három funkciót látott el: a Népszövetség akciója volt a központi hatalmak és Szovjet-Oroszország területén levő hadifoglyok hazaszállítására, az európai orosz menekültek ügyeinek intézésére és az oroszországi éhínség leküzdésére.[30] A „Nansenhilfe" szervezetének központja Berlinben székelt, elnöke Nansen, helyettese Wattenwill, a Nemzetközi Vöröskereszt berlini titkára volt. A „Nansenhilfe" akciójába bekapcsolódtak a hadifogoly ügyben érdekelt államok. Moszkvában is működött egy szerve, amelynek elnöke Eiduk, helyettes elnöke pedig Hilger volt. Hilger a német Hadifogoly Hivatal orosz osztálya vezetőjeként került ki Moszkvába, a német hadifoglyok hazaszállításának lebonyolítására. Ő képviselte a német—magyar megállapodás értelmében a magyar hadifoglyok ügyeit is Szovjet-Oroszországban.[31]

A „Nansenhilfe" és a Nemzetközi Vöröskereszt égisze alatt a hadifogoly ügyben 1920. május 18-án értekezletet tartottak Berlinben, Németország, Magyarország, Ausztria és Szovjet-Oroszország (Viktor

[29] Uo. *Jungerth* 1920. május 8-i jelentése.
[30] Uo. KÜM. Népszövetségi képviselet. 43/1. — Nansent e munkájáért a szovjet kormány díszoklevéllel tüntette ki és a Moszkvai Szovjet tiszteletbeli tagjává választották. (*Centkiewicz:* Nansen útja. Budapest, 1966.)
[31] *G. Hilger:* Wir und der Kreml. Frankfurt am Main. Bonn, 1964.

Kopp volt a szovjet megbízott) képviselői. Jelen volt Németország moszkvai diplomáciai képviseletének vezetője is.[32] Az értekezlet a Szovjet-Oroszországban élő hadifoglyok hazaszállításának lehetőségeit vizsgálta meg. A résztvevők a valóságosnál kedvezőbb képet festettek a helyzetről. Az értekezlet joggal tekintette eredménynek a Nemzetközi Vöröskereszt közreműködését a hadifogoly ügyben, továbbá a német kormány hajlandóságát az átszállításra vonatkozóan, valamint az észt és a finn kormány hozzájárulását a hadifoglyok átutazásához országuk területén. Az értekezlet azonban túlzott reményeket fűzött az USA anyagi támogatásához a szibériai hadifoglyok hazaszállítási költségeinek előteremtését illetően. Az értekezleten Ausztria, Németország, Magyarország képviselői hosszan sorolták a hazaszállítással kapcsolatos anyagi igényeiket, bízva abban, hogy a Népszövetségre háríthatják majd a költségek nagyobbik felét. Különösen hosszú listát nyújtott be Jungerth a magyar kormány nevében. Részletesen ecsetelte Magyarország „kétségbeejtő" helyzetét, pénzügyi, gazdasági bajait, aminek a végkövetkeztetése az volt, hogy a magyar kormány a hadifoglyok hazaszállításához anyagiakkal nem tud hozzájárulni. De volt ennek a gazdasági helyzetelemzésnek egy másik célja is. Jungerth megpróbált ezzel is hatni Nansenre olyan céllal, hogy megnyerje a nagy nemzetközi tekintéllyel bíró humanista tudóst a trianoni békeszerződés területrendezésének elítélésére. Ezért négyszemközt is tárgyalt vele és hosszasan beszélt a területrendezés igazságtalanságáról, amiben Nansen végül is igazat adott neki. A négyszemközti beszélgetésen egyúttal igyekezett mérsékeltebb magatartásra rábírni Nansent a hadifogoly ügyben és főleg a szovjet kormánnyal szemben intette őt óvatosságra. Szemére vetette Nansennek, hogy az értekezleten túlságosan nagy jelentőségű kérdésként vetette fel a hadifogoly ügy megoldását, amiből az a veszély származhat, hogy a szovjet kormány olyan politikai követeléseket támaszt majd, amelyek sértik az érdekelt államok törekvéseit. Jungerth ezzel kapcsolatban elsősorban a szovjetellenes blokád megszüntetésének követelésére gondolt.[33]

Az értekezlet résztvevői előtt azonban mind világosabbá vált, hogy a hadifogoly ügy rendezését nem lehet csak az ő részükről meghatározott politikai alapállásból megközelíteni és a szovjet féltől valamiféle politikamentességet követelni. A szovjet kormány képviselője hangsúlyozta a szovjetellenes blokád megszüntetésének szükségességét. Követelte továbbá, hogy a Népszövetség hasson oda, hogy a szovjet állam hadifogságban levő állampolgaraival szemben diszkriminációt ne alkalmazzanak, „az orosz állampolgárok ne tekintessenek másodrendű embereknek Nyugat-Európában."[34] Egyúttal feltételül szabta Kun Bélának és 72 magyar kommunistának Ausztriából Németországon keresztül Szovjet-Oroszországba történő utazását ahhoz, hogy a hadifoglyok Szovjet-Oroszországból való hazaszállítása megkezdődjék.

[32] OL. KÜM. hdf. o. 13. tétel. Tárgyalások Nansennel. *Jungerth* feljegyzései az értekezletről.
[33] Uo.
[34] Uo.

Az érdekelt államok — Ausztria—Németország—Magyarország — minden tiltakozása ellenére hozzájárultak ehhez.

Gyakorlatilag a koppenhágai szovjet—magyar megegyezés, valamint a hozzá kapcsolódó egyéb megállapodások, amelyek létrejöttéhez a szovjet kormány messzemenő jószándéka nagymértékben járult hozzá, lehetővé tették a hadifoglyok hazajövetelének megoldását.

A hazaszállítás gyorsan meg is kezdődött. A szovjet kormány pontosan teljesítette az egyezményben vállalt kötelezettségét. A magyar kormány a foglyok fogadására megszervezte a passaui (1920. június), a stettini (1920. július) és a triesti (1920. augusztus) hadifogoly fogadó bizottságokat. Ezek átmenő forgalma a megalakulásuktól 1920. december 20-ig a következő volt:

Passau	16 370 fő
Stettin	12 551 fő
Triest	7 203 fő

A hadifoglyok hazajövetele — úgy látszott — rövidesen megoldódik és végre befejeződik sok ezer ember hazatérése. Ez a remény azonban nem tartott sokáig. S ezért a magyar ellenforradalmi rendszer volt a felelős, mivel tovább folytatta a magyar kommunisták ellen irányuló üldözést. A bíróságok egymás után hozták a halálos ítéleteket. Megtörténtek az előkészületek a nagy monstre per megrendezésére, a népbiztosok bírósági tárgyalására, amely aztán július 5-én meg is kezdődött. A népbiztospert a Teleki-kormány a Tanácsköztársaság elleni politikai pernek szánta, egyúttal a kommunistaellenes hangulat felszításával a szükséges közvéleményt próbálta a szovjetellenes háborúba való bekapcsolódásához kialakítani. Horthyék számításai azonban nem váltak be. A nemzetközi proletárbojkott idején az ítéleteket a népbiztosok ellen nem merték meghozni. Később pedig, amikor már a közvetlen halál fenyegette őket, a szovjet kormány határozott lépéseket tett megmentésük érdekében. A hadifogoly magyar tisztek közül túszokat szedett és cserébe a magyar népbiztosok és más kommunisták kiadását követelte. A magyar kormány elutasító magatartása miatt egy időre az egész hadifogoly ügy is holtpontra jutott. Csak hosszas húzavona után — 1921-ben — indultak meg a tárgyalások, amelyek az 1921. augusztus 29-i csereegyezményhez vezettek. Ennek nyomán — bár a magyar kormány az egyezmény végrehajtása során súlyosan elítélendő magatartást tanúsított — a statisztikai adatok szerint a koppenhágai és a rigai szerződés alapján 1922 őszéig a Szovjetunióból a trianoni békeszerződésben meghatározott magyar területre 3468 tiszti és 77 439 legénységi állományú hadifogoly érkezett haza, vagyis kereken 80 000 fő. A szovjet kormány a túszok elengedésével 402 politikai elítélt életét és szabadságát mentette meg.

VITA

MEGJEGYZÉSEK GYIMESI GÁBOR: A HORTHY-HADSEREG HIVATÁSOS ALTISZTIKARÁNAK TÖRTÉNETÉHEZ C. KÖZLEMÉNYÉRE

CSIMA JÁNOS:

Örömmel kell üdvözölnünk minden olyan vállalkozást, amely valamely lényeges és mindmáig feldolgozatlan hadtörténelmi témában előrelépést jelent. Bizonyos, hogy ilyen dicséretes szándék vezette Gyimesi Gábort is a Hadtörténelmi Közlemények 1972. évi 1. számában olvasható írása publikálásával. Sajnos, e szándék kivitelezését még akkor sem tarthatjuk teljes egészében sikeresnek, ha — mint arra a megadott cím is következtetni enged — a szerző témájának csupán részleges kifejtését tekintette feladatának. A forrásként hivatkozott egyetlen dokumentumgyűjtemény, egyetlen eredeti levéltári irat, egy-két szabályzat és néhány körrendelet nemcsak hogy kevés — még a szerző szerényebb célkitűzéssel kifejtett mondanivalójához is —, de még néhányszor nem is igazolják megállapításait. Mindenképpen sajnálnám, ha hozzászólásommal megbántanám a közlemény jó szándékú, előttem ismeretlen szerzőjét, de az olvasók helyes tájékoztatása érdekében, vagyis közérdekből, néhány, lényeges dologban tévesen tájékoztató adatával és megállapításával mindenképpen vitába kell szállnom.

Vitába kell szállnom mindjárt a bevezetőjében foglaltakkal. Hogy tudniillik általában tömeghadsereg volt-e a Horthy-hadsereg? A rendelkezésünkre álló levéltári iratok, a szervezési és létszámadatok időszakról időszakra történő tanulmányozása után arra a megállapításra kell jutnunk, hogy a Horthy-hadsereg fennállása folyamán általában kerethadsereg volt, nem pedig tömeghadsereg. Tömeghadsereg jellegét a fokozatosan végrehajtott háborús mozgósítások után öltötte fel. Az 1944 tavaszán és nyarán végrehajtott részleges mozgósítások során elérte, majd túlhaladta a félmilliós létszámot, 1944. szeptember végére pedig — mindhárom hadsereg kereteinek mozgósítása és feltöltése nyomán — egymilliós létszámúvá duzzadt.

A Horthy-fasizmus politikai és katonai vezetői kezdetben valóban nagylétszámú hadsereg fenntartásáról álmodoztak, de ez a törekvésük csakhamar leküzdhetetlen akadályokba ütközött, ezért a reali-

tások kényszerhatásának engedve hosszú, bizonytalan időre le is mondtak róla. A békeszerződés kapcsán bevezetett szigorú külföldi ellenőrzés, az engedélyezett toborzásos rendszer eredménytelensége, a súlyos pénzügyi-gazdasági helyzet és a felszerelés hiánya csupán egy kicsiny kerethadsereg fenntartását tette lehetővé. Tehát nem tömeghadseregre, hanem olyan kerethadseregre törekedtek, amely az adott körülményekhez képest elegendő karhatalmi erőt jelent az örökösen rettegett, esetleges forradalommal szemben, továbbá a meglehetősen hosszú határok védelmének ellátására szükségszerűen alkalmas, emellett szervezeténél fogva könnyen és gyorsan mozgósítható.

Ilyen formán a szerző cikkében említett 42 000, vagy akár az 1938-as 85 000 fős hadsereg, még nem volt „tömeghadsereg".

Egyébként a környező országok közül még 1926-ban a burzsoá Csehszlovákiának 150 000, Romániának 230 000, Jugoszláviának pedig 150 000 főnyi hadserege volt, s ezek sem tömeghadseregek voltak, hanem az illető ország területének, lakosságának és határainak megfelelő békehadseregek, kerethadseregek, amelyek csak mozgósításuk után váltak volna igazán tömeghadsereggé.[1]

1924—1928 között a hadsereg létszáma az említett okok miatt még a békeszerződésben engedélyezett 35 000 fős létszámnak is mélyen alatta járt.[2]

Az sem igazolható állítás, hogy „ez a rendszer... biztosította, hogy minden katonai szolgálatra alkalmas embert kiképezzenek; a tartalékosok pótkiképzésére (!) az állam bármikor intézkedhetett" stb. A levéltári iratok arról vallanak, hogy 1929-ig csak a nyolc legfiatalabb évjáratból 242 000 személy maradt kiképzetlenül.[3] 1926-ban a külföldi ellenőrzés miatt a rejtve végzett katonai nyilvántartás is leállt s évekig nem volt kiegészítés és tartalékképzés. Az elmaradás mérsékelt pótlása csak 1929-ben kezdődött meg, nagyobb arányban pedig csak 1938 után indult meg a tömegesebb tartalékképzés. Ezek mellett valóban fennállt, de a hadsereg állapotán nem sokat változtatott, hogy a Horthy-rendszer kormányai rejtéssel, katonai elő- és utóképzéssel a békeszerződés kijátszására és a katonai kiképzés szélesítésére törekedtek.

Téves a hadseregszervezésnek a szerző által megadott négyszakaszos periodizációja is. Nem valami mesterkélt, önkényes megállapítás volt részemről, amikor a szervezés második szakaszát tanulmányaimban 1927-től az 1938. évi első bécsi döntésig határoztam meg, hanem egy valóságos folyamat elhatárolása. Erre más vélemény azóta sem merült fel. Nem tartom szerencsésnek a hadtörténészek már megjelent tanulmányaiban közölt eredmények figyelmen kívül hagyását, különösen, ha ez az olvasók helytelen tájékoztatására vezet. Mások véleményének a legteljesebb tiszteletben tartásával jegyzem meg, hogy az eltérő véleményt legalábbis meg kellene indokolni.

Gyimesi Gábor a második hadseregfejlesztési és szervezési sza-

[1] Lásd: Hadtörténelmi Levéltár (továbbiakban HL.) HM. 1926 — 4020. biz. számú iratot.
[2] HL. HM. 1929 — 1999/1. — Hr. L. még: Hadtörténelmi Közlemények, 2. sz. 240. o.
[3] Fent jelzett irat VII/6. sz. melléklete.

kaszt — egy korai tanulmányra hivatkozva — 1938 tavaszára teszi. Ezzel — semmivel sem indokolhatóan — féléves légüres teret teremt, az időszakaszok között nincs meg a folyamatosság. A győri program meghirdetése ugyanis március 5-én, a bledi egyezmény aláírása pedig augusztus 23-án történt meg. Egyébként a bledi egyezmény aláírása nem jelenti kezdeti időpontját a hadsereg nagyobb szervezési változásának. Az egyik deklaráció még nem hozta meg gyümölcseit, a másikat pedig már rég meghaladta a tényleges gyakorlat. Viszont a bécsi döntést követően végrehajtott területi terjeszkedéssel egyidejűleg folyt a hadtest-szervezetre való áttérés és a VIII. hadtest is megalakult, átszervezték a határőrséget, jelentősen felemelték a hadsereg létszámát, a csapatoknak nagymennyiségű fegyverzetet, felszerelést és lőszert adtak ki, s az elfoglalt területeket csapatokkal, katonai szervekkel, hatóságokkal, hivatalokkal népesítették be.

A szerző, rátérve tulajdonképpeni témája tárgyalására (102. o.), ismerteti az 1922. évi és későbbi altiszti létszámokat, de a hivatkozott és az általa megemlített dokumentumok nem igazolják adatait. Már abban is téved, hogy a békeszerződésben engedélyezett altiszti létszám a hadsereg „egyötöde", holott az annak tizenötöd része volt (100. o.), további adatait és következtetéseit pedig saját, megadott jelzete is cáfolja.[4] Ott ugyanis a „Magyar honvédség létszáma" c. összesítésben 2142 tényleges altiszt, s ehhez 6327 „rangosztályba nem sorolt közigazgatási alkalmazott és egyéb" szerepel. 1922 januárjában tehát, ha az „egyéb" jelentését nem is kutatjuk, valóban 8470 fő a létszám. Ámde az 1922. január—július közötti időszak a korábban felduzzasztott Horthy-hadsereg létszámcsökkentésének jegyében zajlott, mert a békeszerződés követelményeinek megközelítően mégiscsak eleget kellett tenni. Ha ugyanabban az iratban a következő hónapok kimutatásait is megnézzük, kiderül, hogy februárban 5679-re, márciusban 5288-ra, júliusra pedig 3341-re csökkent az altisztek... stb. létszáma. A szerző adata tehát megtévesztő, mert az olvasó a későbbi időszakra is jellemző számadatnak vélheti, annál is inkább, mert rögtön utána megint csak azt olvashatjuk, hogy a békeszerződés 7000 főt engedélyezett. Még 10 évvel később, a Gömbös-féle fejlesztés időszakában „csak" 5475, 1935 őszén pedig 5408 a teljes altiszti létszám.[5]

Téves az a megállapítása is, hogy 1927 decemberében 42 000 fős a hadsereg. Ez ugyanis a szervezetszerűen betölthető (költségvetési) létszám, míg a valóságban csak 24 061 személy állt akkor a hadsereg állományában.[6] A hivatkozás alapján említett 9500 fő pedig nem „fegyver nélküli katona", hanem polgári alkalmazott volt.

Nem lehet elfogadni azt az állítást, hogy az első kényszertoborzás

[4] A Bakách—Bessenyey belgrádi követ által aláírt, ún. bledi egyezmény különben is csak a tárgyalásokról kiadott kommünikét jelentette, amelyet a csehek nem is perfektuáltak, mert a kisebbségi kérdésben nem tudtak megegyezni a magyar kormánnyal. (L. Ránki—Pamlényi—Tilkovszky—Juhász: A Wilhelnstrasse és Magyarország. 134. irat, *Weizsäcker* 1938. VIII. 23-i feljegyzése., HL. HM. 1920 — 14 058/VK. hdm. 4. és HL. HM. 1922 — 1001/titkos.

[5] HL. HM. Eln. 1. 1932. — 109 793., és VKF. eln. 1. 1935. — 105 239/VI. 1.

[6] HL. VKF. 3., ált. és eln. oszt. iratai, 102. csomó, sz. n. Költségvetés, 3. mell.

1929-ben volt, még akkor sem, ha abban az évben valóban tömeges, több turnusos bevonultatás folyt. A kiegészítés és a tartalékképzés ugyanis addig is az általános védkötelezettségen, a véderőről szóló 1912. évi XXX. és a honvédségről szóló XXI., a népfölkelés tárgyában kiadott 1886. évi XX. és az 1915. évi II. tc.-eken alapult. Csupán toborzási rendszerrel az akkori Magyarországon nem lehetett hadsereget felállítani, mert elenyészően kevés volt az önként jelentkező. Ebből következik, hogy toborzással az engedélyezett létszámot sem lehetett „túllépni". A Szövetségi Ellenőrző Bizottsággal a konfliktusok elsősorban éppen a „K" (Kényszer) toborzások lelepleződései miatt adódtak. 1925-ben például még az engedélyezett toborzást is leállították, mert kiderült, hogy 3000 „K" toborzott behívására került sor.[7]

Nem tudni, miként érti a szerző, hogy a csapatok technikai ellátottsága csökkent a háború utáni időszakhoz képest. (102. o.) Adataink szerint ugyanis a Horthy-hadseregnek 1920. szeptember 1-én mindössze 59 048 db puskája és 130 db (részben használhatatlan) lövege volt. Ehhez képest pedig később csak egyre jobb lett a technikai ellátottság.

A „Kinizsi Pál" altisztképző és nevelő iskoláról szólva, az illetménytáblázatok mellett, a szervezési és állománytáblázatok alapján érdemes lett volna legalább azt is megemlíteni, mennyi volt az évi növendéklétszám. Kevés utánjárással is megállapítható például, hogy 1930-ban a növendéklétszám 800 fő.[8]

Gyimesi Gábor ismerteti az 1926. évi előléptetési szabályzatot, majd a 106. oldalon egyetlen mondatban megemlíti, hogy 1931-ben megkezdték a jutasi iskola átszervezését, de adós marad az új reformok ismertetésével. Pedig 1931-ben jelentős változás történt. Törvényerejű HM rendelettel a csapatoknál megszüntették az altisztképzést s az a jövőben már egységesen, Jutason folyt. A csapattól hároméves szolgálatot letöltött, kiválogatott tiszteseket küldtek Jutasra, s ezek kétévi kiképzés után őrmesterként kerültek vissza. Egyúttal megszűntek a korábbi megkülönböztetések, és egységessé vált az előléptetés.[9] „Minőségjavítás céljából" a felső vezetés 1935-ben elhatározta, hogy az elkövetkező 4 évben összesen 600 altisztet bocsátanak el a hadseregből.[10]

Téves megállapítás az is, amit a 110. oldalon olvashatunk: „A fasiszta Horthy-rendszer, hogy minél jobban magához láncolja az altiszteket, lehetőséget adott a Vitézi Rendbe való felvételre." A hivatkozott forrásanyagban nem erről van szó. Az „új lehetőség" az volt, hogy a vezetőségben is képviseltethették magukat.[11] Köztudott dolog, hogy világháborús Arany Vitézségi Érem alapján volt

[7] HL. VKF. Eln. l. 1929. — 1929/Hr.
[8] HL. HM. 1930. évi szervezési és állománytáblázatok.; HM. eln. l. 1930. — 108 300., 99. melléklet.
[9] HL. HM. Eln. l. 1931. — 113 200.
[10] HL. VKF. 1935. — 105 132/eln. VI. l.
[11] L. Gyimesi Gábornak a „Csak szolgálati használatra" c. könyvből vett hivatkozását.

közkatonák, többnyire parasztok is vitézek lehettek, s ezeknek vitézi telket is adtak.

Emelte volna a dolgozat színvonalát, ha a Honvéd Altiszti Folyóiratban publikáló szakaszvezetők és tűzmesterek elvi állásfoglalása helyett — vagy mellett — a szerző a katonai felső vezetés állásfoglalását is ismertette volna.

Végezetül csak egy apróságról tennénk még említést. A húszas évek altisztjei aligha rendelkezhettek a 105. oldalon említett 8 osztályos elemi iskolai végzettséggel, mert köztudomású, hogy Magyarországon a tárgyalt időszakban csak 6 elemiről beszélhetünk. Hatosztályos tankötelezettség volt. Csak 1928-ban kezdték meg az iskolákat nyolc osztályúvá átszervezni.[12] Valójában azonban csak felszabadulásunk után vált általánosan kötelezővé a nyolc általános iskola.

Eddig számos tanulmány jelent meg a Horthy-hadseregről. A katonapolitikai és konstrukciós kérdések nagyrészt már tisztázottak. Ennek ellenére még sok speciális vonatkozású, fontos részprobléma vár megírásra. A komplex történetírás igényli is ezek megbízható és világos helyzetképet adó feldolgozását. Megjegyzéseim megtételére az indított, hogy a szóban forgó közleményben előforduló, el nem hanyagolható hibákra rámutatva, mint a kor egyik kutatója, ily módon is részt vállaljak abból a segítő munkából, amelyet a történészek, a történelmet oktató pedagógusok és a hadtörténelem iránt érdeklődő olvasók a hadtörténészektől elvárnak.

12 Lásd: Új Magyar Lexikon, Elemi iskola címszó alatt

SZEMLE

NEMESKÜRTY ISTVÁN:

REQUIEM EGY HADSEREGÉRT

(Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1972., 306 p.)

Közhelyként ható megállapítás ma már, hogy az uralkodó körök történelmünk legnagyobb katasztrófájába sodorták hazánkat a második világháború idején. Politikájuk pusztulásba vezető versenyfutás volt a román uralkodó osztállyal Hitler kegyeiért — a gyors és könnyű győzelem reményében —, új érdemekért. Ezért léptek hadba a Szovjetunió ellen egy korszerűtlenül szervezett, rosszul felfegyverzett és gyengén kiképzett, a modern háború követelményeit alig ismerő és az ellenfelet lebecsülő tisztikar által vezetett hadsereggel. A magyar nép kegyetlenül fájdalmas, nagy árat fizetett kalandor politikájukért! Emberveszteségünk — az ország akkori területére számítva — halottakban, eltűntekben és sebesültekben (beleértve a polgári lakosság és a deportáltak veszteségeit is) elérte az egymillió főt. A háború utolsó szakaszában országunk hadszíntérré vált; elpusztult a nemzeti vagyon 40 százaléka, az elszenvedett károk összege, 1938-as értékben, megközelítette a 22 milliárd pengőt.

E végzetes katasztrófának volt *egyik*, bár szörnyűségeiben szinte példa nélküli állomása a 2. Magyar Hadsereg doni tragédiája. E döbbenetes eseménysort eleveníti fel rokonszenves írói bátorsággal, objektivitásra törekvő felelősségkutatással, nemes szenvedélytől fűtötten Nemeskürty István új könyve: Requiem egy hadseregért.

Az író korabeli hadműveleti iratok, memoárok és szakmai feldolgozások alapján megrázó erővel ábrázolja a 2. Magyar Hadsereg pusztulásának folyamatát. Felelősséggel nyúl a témához, a részletekben valósághű ábrázolást ad, a tények megítélésében általában szakértelmet tanúsít. Könyve joggal váltott ki széles körű érdeklődést — s közvéleményformáló hatása aligha vonható kétségbe.

Nemeskürty nem regényt, hanem történeti feldolgozást ad az olvasók kezébe azzal az igénnyel, hogy a társadalmi tudatban megfelelő helyére kerüljön ez a százezreket mélyen érintő, napjainkban is foglalkoztató tragédia. Ez jogosít fel bennünket arra, hogy a vállalkozás iránti elismerés mellett rámutassunk néhány olyan szakmai hiányosságra, amely a történeti valóság bizonyos leegyszerűsített rajzát eredményezi a könyvben. S itt elsősorban nem néhány katonai vonatkozású pontatlanságra, tévedésre vagy hibára gondolunk. Ezek ugyanis nem kérdőjelezik meg a könyv alapvető értékeit, nem befolyásolják lényegesen hasznos funkcióját. A szerző koncepciójának vitatható pontjaira kívánunk rámutatni, és vázolni ezek kapcsán saját véleményünket.

Hogyan került sor a 2. Magyar Hadsereg frontra küldésére, és miben áll a magyar uralkodó osztály fő felelőssége?

Horthyék a háború végén a győztes oldalon akartak lenni, hogy érvényesíthessék valamennyi területi követelésüket. Ezért 1941 nyarán — szilárdan bízva a német győzelemben — önként, minden külső kényszer nélkül hadba léptek a Szovjetunió ellen. Úgy vélték, egyetlen hadtest elegendő lesz ah-

hoz, hogy a győztesek között elismerjék az országot, a fegyveres erő többi részével pedig fenntartják a rendszer szilárdságát és súlyt adnak követeléseiknek a béketárgyalásokon. Véleményükben 1942 elején még nem következett be lényeges változás, és alapvető céljuk is ugyanaz maradt. Ekkor még csak a háború elhúzódásával számoltak. Úgy vélték, a németeknek lesz elegendő erejük döntést kicsikarni a keleti fronton, az angolszász hatalmaknak pedig nem áll érdekükben Németország teljes katonai összeomlásáig folytatni a háborút. Ezért csupán a németekhez fűződő, túlságosan szoros kötelékek valamelyes lazítását akarták elérni — ezt célozta Bárdossy miniszterelnök és Werth vezérkari főnök menesztése, Kállay és Szombathelyi kinevezése — és erősödött az a törekvésük, hogy a haderő nagyobb részét megőrizzék. A magyar uralkodó osztály legfőbb bűnéül tehát az önkéntes háborúba lépést kell felróni, a 2. Magyar Hadsereg frontra küldése ennek szükségszerű következménye volt. Horthyéknak 1941 nyarán még módjukban volt választani, de fél évvel később — szándékuktól és katonai felkészültségük fokától függetlenül — már nem tagadhatták meg a további részvételt a háborúban, *egyedül* a csatlósok közül. A korábban maguk szőtte hálóból *ekkor* nem szabadulhattak ki. A helyzet alakulása és az események belső logikája csupán azt tette lehetővé számukra, hogy *a részvétel mértékéről alkudozzanak* a németekkel. A megmaradt dokumentumokból — ezek egyikére az író is hivatkozik — eléggé világosan és egyértelműen kiderül, hogy a magyar vezetés Keitel látogatásakor megpróbált élni e lehetőséggel, s nem éppen baráti hangulatú, meglehetősen kemény alkudozás folyt a tárgyalásokon. Ennek eredménye volt, hogy a német véderő-főparancsnokság vezetője, aki kezdetben tulajdonképp az egész mozgósítható magyar haderő frontra küldését követelte, végül is beérte egy hadsereggel.

A magyar vezetés 1942 elején tehát már nem minden gátlás nélkül adott embert a frontra és főleg nem annyit, mint amennyit Hitler követelt. *Adnia azonban kellett.* Ekkor még, ha akart volna sem szakíthatott volna a németekkel. Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a nagy vetélytárs, a királyi Románia 1942-ben két hadsereget, összesen 18 hadosztályt küldött a keleti arcvonalra. Vagyis a riválisok versenyfutása még folytatódott.

Mit kellett figyelembe venni a 2. Magyar Hadsereg mozgósításakor?

Mindenekelőtt azt, hogy a csapatok elegendő számú, megfelelően képzett emberanyaggal vonulhassanak el a hadműveleti területre, de a hadrend személyi szükségleteinek kielégítése ne vonja maga után a háborús termelés csökkenését. E kettős követelménynek csak jelentős tartalékos kontingens behívásával, és a meghagyási rendszer alapelveitől nem eltérve, de a területi hadkiegészítési elv alkalmazásáról lemondva lehetett eleget tenni. A hadiüzemek, közművek, vasút, posta stb. dolgozóinak zömét mentesíteni kellett a katonai szolgálat alól; s lényegében a kapitalista háborús termelés érdekeiből következett az is, hogy a mezőgazdaságban a tehetősebb paraszti réteg élvezett mentességet. A szegényparasztság jelentette a Horthy-rendszer időszakában is, csakúgy mint korábban, a gyalogság hagyományos emberanyagát. A mozgósítás végrehajtásakor alapelv volt még, hogy a nemzetiségiek arányukhoz mérten legyenek képviselve a harcoló hadseregben. Ennek érvényesítése érdekében is el kellett térni a területi hadkiegészítéstől, hiszen a III., IV. és VII. hadtestet mozgósították, a nemzetiségi lakosság zöme pedig a VIII., IX. és V. hadtest kiegészítési területén élt. A mozgósítás alapelve tehát az volt, hogy a bevonulási kötelezettség arányosan terhelje a háborús ipari-mezőgazdasági termelésben és a közszolgáltatásban nélkülözhető hadköteleseket, s a különböző fegyvernemi és szakcsapatok kellő számban kapjanak megfelelően képzett embereket.

A háborús termelés érdekei és a katonai szakszempontok — természetesen bizonyos határokon belül — megengedtek eltérést ettől a mozgósítási alapelvtől. A behívások során a hatósági önkény, a protekció és az egyéni bosszú érvényesülhetett — és érvényesült is. De afféle tudatosságot a végrehajtásban, s olyan széles mértékben, mint azt Nemeskürty István feltételezi —, hogy ti. zömmel a rendszer számára megbízhatatlan elemeket hívjanak be —, nem tett lehetővé. A

kérdés azonban nem is ilyen egyszerű.

A Horthy-hadseregben a politikailag megbízhatatlanokat különböző kategóriákba sorolták, és ennek megfelelően döntöttek sorsukról. Voltak olyanok, akiket semmiféle katonai szolgálatra nem vettek igénybe (ezekre internálás, börtön, munkaszolgálat, büntetőszázad várt), másokat az ún. „védett" alakulatokba nem osztottak be, vagy csak kiszolgáló feladatokat láthattak el állandó megfigyelés és felügyelet alatt. Ezek a legfontosabb megkülönböztetések a 2. Magyar Hadseregben is érvényesültek a behívások során. A legveszélyesebbnek tartott elemeket tehát már előre igyekeztek kiszűrni és távol tartani a hadseregtől. Nem lehet puszta véletlen egybeesésnek tekinteni, hogy éppen az 1942-es tavaszi mozgósítások idején teltek meg az internálótáborok és a börtönök kommunistákkal, szimpatizánsokkal, a szervezett munkásság baloldali vezetőivel.

Milyen volt ezek után a 2. Magyar Hadsereg szociális arculata, erkölcsi-politikai állapota?

Semmi esetre sem olyan egységes és egysíkú, mint amilyennek az író ábrázolja. Mindenekelőtt a frontra induláskor nem ugyanaz volt, mint 1943. január elején. Ha abból a kétségtelen tényből indulunk ki, hogy a dolgozó rétegek nem tekintették magukénak a háborút és csak kényszerből fogtak fegyvert, akkor megállapíthatjuk, hogy a katonák döntő többsége valóban a rendszer számára megbízhatatlan elemek közül került ki. Ezek a katonák azonban nem azzal a tudattal mentek a Donhoz, hogy ott a hazát védik, hanem mert *muszáj* volt menniük. De tudatosságuk foka széles skálán ábrázolható már a frontra induláskor is, a háborús tapasztalatok pedig fokozatos fejlődést indítottak el gondolkodásukban. Fél év alatt mind nagyobb számban jutottak el az egzisztenciális alapon keletkezett ösztönös háborúellenességtől a politikailag tudatos háborúellenességig: a háború igazságtalan voltának felismeréséig. Ezt a tudati változást, fejlődést nem hagyhatjuk figyelmen kívül a 2. Magyar Hadsereg szociális arculatának, erkölcsi-politikai állapotának ábrázolásakor. Sajnálatos, hogy érzékeltetésével a szerző adósunk maradt.

Emellett a kép teljességéhez az is hozzátartozik, hogy ebben a hadseregben szép számmal akadtak olyan elbódított, soviniszta, de még fasiszta elemek is, akik hittek a német győzelemben. Ebben bízva fogtak fegyvert a Szovjetunió ellen, és készségesen segítettek megteremteni Hitler „új rendjét" a megszállt területeken. Nélkülük nem lenne teljes kép a 2. Magyar Hadsereg szociális-erkölcsi arculatáról, róluk és bűneikről nem hallgathatunk a hadsereg tragédiájának ábrázolásakor.

Miért küldték a frontra a 2. Magyar Hadsereget?

Tények bizonyítják, hogy a magyar uralkodó körök 1942 elején még nem vesztették el teljesen a hitüket a győzelemben. Ha voltak is bizonyos fenntartásaik, ekkor még a várt és remélt győzelem részesei akartak lenni, s a frontra indított csapatokat nem eleve pusztulásra szánták, nem előre veszteséglistára tették, vagy halálra ítélték — mint azt Nemeskürty István feltételezi.

1942 kora nyarán a németek még diadalittasan nyomultak Sztálingrád felé, s a 2. Magyar Hadsereget is *győzni* küldték a keleti arcvonalra Horthyék, csakúgy mint a többi csatlós kormány. De nem vasúti szállítással, hanem 800—1200 km gyalogmenet után érték el a Dont. Ősztől még a csapatok fokozatos felfrissítését is tervezték, s a váltás egy része az év végéig kiérkezett. Bíztak a győzelemben eleinte a különböző beosztású parancsnokok is, egyáltalán nem számolva azzal a lehetőséggel, hogy a telet a fronton tölthetik. Erre utal a többi között a védelmi állások építésének és megfelelő berendezésének általánosan tapasztalt elhanyagolása. Érdemes egyébként megjegyezni, hogy összefüggő védelem kiépítésére sem az olasz, sem a román csapatoknak nem volt elegendő ereje és anyaga, ők sem készültek fel téli alkalmazásra. Az ősz folyamán a német hadseregcsoport parancsnokság sem tudott a megerősített állások kiépítéséhez elegendő faanyagot, tüskésdrótot és aknát szövetségesei rendelkezésére bocsátani. Ilyen körülmények között a 2. Magyar Hadsereg halálos ítéletét a merev védelem elrendelése jelentette 1942. december végén. Horthy, Kállay, Szombathelyi, Jány és az utasítás végrehajtását erőltető parancsnokok végső fokon ezzel idézték elő

a hadsereg tragédiáját, pusztulását; *ekkor* hagyták veszni és tették veszteséglistára. Az áttörést megelőző harcokban elszenvedett veszteségek azonban jóval nagyobbak voltak, mint azt a szerző érzékelteti.

Hogyan értékeljük a visszavonulást?

Nemeskürty István egyik legfőbb törekvése, hogy megvédje a katonákat a gyávaság — először Jány által megfogalmazott és az egykori hitlerista tábornokoktól később is hangoztatott — vádja ellen. Ez a vád szerinte annyira átment a köztudatba, hogy — szavaival élve — ma is hajlamosak vagyunk mosolyogva legyinteni katonai tehetetlenségünk e csúfos emlékére gondolva. Ez ellen tiltakozva bebizonyítja, hogy a vereség nem a 2. Magyar Hadsereg visszavonulásának következménye, a magyar csapatok nem futottak meg pánikszerűen, arcvonaluk nem omlott össze órák alatt. Úgy tűnik azonban, érdekes fejtegetései közben a szerző megfeledkezett róla, hogy a katonák magatartását nem lehet megérteni és helyesen értékelni önmagában, a céltól függetlenül. Pedig erre az igazságra maga is utal, de nem veszi következetesen figyelembe a szovjet áttörés következményeinek értékelésekor. A tények és a következményeik ismeretében aligha tévedünk, ha úgy értékeljük a történteket: a tömeges visszavonulásban tapasztalatokon érlelt, határozott állásfoglalás jutott kifejezésre. A katonák nem értettek egyet a háborúval, ezért *saját életükért harcoltak* és tartották állásaikat, *ameddig értelmét látták.* De kényszeríteni is *csak addig* lehetett őket, és nem tovább. Utána *otthagyták* az arcvonalat, hogy életüket menthessék. S hogy ezt tették egy rájuk kényszerített igazságtalan háborúban, az csak *helyeselhető.* Ami pedig a gyávaság vádját konkrétan illeti, akik visszavonultak, a felkoncolással és a kivégzőosztagok sortüzével számolva tették ezt, tehát *nem bátorság nélkül.* Később ezrével jelentkeztek a fasizmus elleni harcra, és akik lehetőséget kaptak közülük, emberül helytálltak a küzdelemben — mint partizánok. Az ő példájuk is bizonyítja; hőssé a politikai cél tehet embereket. Azt egyébként, hogy a doni vereség nem a 2. Magyar Hadsereg visszavonulásának következménye volt, s e hadsereg a német utóvédek utóvédjeként pusztult el, a magyar katonai szakirodalom már régebben feltárta és bebizonyította. Az is eléggé köztudott, hogy a német visszavonulás még a magyar csapatok feláldozása árán is alig volt szervezettebb és rendezettebb, mint a 2. Magyar Hadseregé.

Az író a 2. Magyar Hadsereg tragédiája kapcsán döbbenetes közönyt emleget, amellyel az ország napirendre tért az események felett. Felveti, hogy egy mohácsinál nagyobb vereség huszonnégy óra alatt gyászba és lángba boríthatott volna egy országot. Hivatkozik Olaszország példájára, ahol a hadsereg pusztulása forradalmi nyugtalanságot idézett elő, és a tömegek el akarták számoltatni a fasiszta kormányt: hová lettek a katonák?

A hivatalos Magyarország közönye tényleg döbbenetes, cinizmusa, amelylyel napirendre tért a súlyos vérveszteség fölött, eléggé el nem ítélhető. Joggal vált ki megvetést és gyűlöletet. Nem szerencsés azonban az a mód, ahogyan a szerző általánosít, a számonkérés pedig a valósággal és a reális lehetőségekkel nem kellően számoló írói túlzás. A korabeli rendőrségi, csendőrségi jelentések és más dokumentumok az *első* nagy katonai vereség hatásaként Magyarországon is a tömegek fokozódó nyugtalanságáról, elégedetlenségéről, tiltakozásáról, mind szélesebben terjedő békeköveteléseiről adnak hírt. *Szó sincs tehát döbbenetes közönyről* a dolgozó rétegekben. Hogy nem több történt akkor, 1943 tavaszán Magyarországon, annak nagyon is kézzelfogható okai vannak. Az például, hogy az antifasiszta, háborúellenes erőket rendkívül súlyos csapás érte; a sorozatos letartóztatások következtében legjobb vezetői és harcosai közül százak estek ki a sorból. A legális ellenzéki pártok ugyanakkor a kormány kivárási politikáját támogatták, és tömegeik forradalmasodásának megállítására, visszaszorítására törekedtek. Ezekről a körülményekről nem feledkezhetünk meg, ha reálisan akarunk számot adni a vereség hatásáról 1943 tavaszán. Összehasonlításként Romániára hivatkozhatunk. Lényegében hasonló okok miatt ott sem történt több és más, mint nálunk, még ha Antonescu botrányt csapott is Hitler főhadiszállásán. Olaszországban másként állt a helyzet. Az olasz csapatok 1942—43-ban nemcsak a keleti arcvonalon szenvedtek

vereséget, mögöttük volt már El-Alamein és a tuniszi fegyverletétel is, emellett belátható időn belül számolni lehetett amerikai—angol partraszállással Szicíliában. Mindezek rendkívül kiélezték a fasiszta rendszer belső ellentéteit, és magyarázzák a magyarországi s a romániainál nagyobb méretű olasz megmozdulásokat 1943 tavaszán.

Nemeskürty István valós társadalmi igényt ismert fel, amikor könyve megírásával a százezernyi pusztulásba sodort magyar katona elsiratására vállalkozott. Könyve maradandó, megrázó élményt nyújtva méltó módon teljesíti ezt a feladatot. Sajnálatos azonban, hogy nézőpontjában bizonyos egyoldalúság érvényesül. Döntően a vezetés oldaláról vizsgálja a történteket. Keveset mutat meg a tragédia szenvedő alanyainak, az elsiratásra érdemes egyszerű embereknek, az igazi áldozatoknak a helyzetéről, sorsáról, gondolkodásáról. Pedig csakis így kaphatunk teljesen valós képet az eseményekről — s rendelkezünk is elegendő anyaggal ennek dokumentálására.

A szaktudomány nem hallgatott a 2. Magyar Hadsereg tragédiájáról. Egy dokumentumkötetben és néhány tanulmányban őszintén és a valóságnak megfelelően feltárta már e hadsereg pusztulásának folyamatát, okait és körülményeit. Tény azonban, hogy a téma monografikus feldolgozását még nem végezte el, ezért a már megjelent munkák eredményei, úgy látszik, nem mentek még át eléggé a köztudatba. Mintegy három évtized múltán tehát az író választotta műfajban és módon is szólni kellett róla: mi történt akkor a Donnál és miért úgy történt, ahogyan a megmaradt dokumentumok vallanak e tragédiáról. De éppen a maga választotta módszer okozta, hogy Nemeskürty Isván némelykor a valóság bonyolult összefüggései helyett esetenként feltételezésekre alapoz és helyenként vitatható kiindulópontot választ. Ez váltotta ki megjegyzéseinket.

Tóth Sándor

GAZSI JÓZSEF:

EGY ZÁSZLÓALJ KRÓNIKÁJA

(Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó. 1972., 372 p.)

A könyv borítólapján Julius Fučik ismert idézete olvasható: „Egyet kérek tőletek, akik túléltétek ezt a kort: ne feledjétek sem a jókat, sem a rosszakat. Gyűjtsétek gondosan a tanúvallomásokat azokról, akik elestek magukért és értetek.

Egy napon a ma múlt lesz, nagy időkről fogunk beszélni és névtelen hősökről, akik történelmet csináltak. Szeretném, ha tudnátok: ezek a hősök nem voltak névtelenek. Emberek voltak, akiknek volt nevük, volt harcuk, voltak vágyaik és voltak reményeik, s éppen ezért még a legutolsónak a fájdalma sem volt semmivel sem kisebb az elsőnél, akinek a neve fennmaradt.

Szeretném, ha olyan közelállónak éreznétek őket, mint ismerőseiteket, rokonaitokat, mint önmagatokat."

A mű elolvasása után értjük meg igazán, hogy a fenti idézetnek ez esetben funkciója van, hozzátartozik a munkához!

Gazsi József vállalta, hogy Julius Fučik üzenetének szellemében nevet ad a névteleneknek.

Célkitűzését maga is megfogalmazta: „A magyar történészek évek óta szívósan dolgoznak azon, hogy feltárják az antifasiszta ellenállási és partizánmozgalom minden jelentősebb eseményét." Jelent meg könyv a Vörös Hadsereg oldalán küzdő Budai Önkéntes Ezredről, a Csehszlovákiában, Lengyelországban, Jugoszláviában, Szovjetunióban és Nyugat-Európában harcoló partizánokról. Hivatkozik a szerző a magyar ellenállás történetéről napvilágot látott dokumentumkötetekre, Pintér István munkásságára, visszaemlékezésgyűjteményekre stb. „Ezt a sort szeretném most folytatni — írja a szerző —, amikor közreadom a XIII. kerületi, Gidófalvy Lajos főhadnagy vezette zászlóalj ellenállási csoportjának történetét."

Saját munkáját igen szerényen így értékelte: „Feladatom tehát nem annyira a teremtő művészé, mint inkább az eseményeket szorgos kézzel és sok szeretettel újra összeállító restaurátoré volt."

E feladat sikeres megoldásának legjobb bizonyítéka maga a mű, mely címének megfelelően a KISKA (kisegítő karhatalmi alakulat), közelebbről a XIII/1. zászlóalj hiteles krónikája. A Horthy-rendszer által felállított, ún. „nemzetőr" alakulatokat KISKA-alakulatokká szervezték át.

A könyv első fejezetei (I—IV) megismertetik az olvasót a nemzetőr alakulatok létrejöttének körülményeivel és feladataival.

A XIII/1. KISKA-zászlóalj Angyalföldön szerveződött, s ez a körülmény sok vonatkozásban meghatározta sorsát és tevékenységét. Az alakulat Gidófalvy Lajos főhadnagy parancsnoksága alatt, aki a zászlóaljban kibontakozó ellenállási csoportot is kézben tartotta, egyre inkább az antifasiszta ellenállás irányába fejlődött.

Az V—XII. fejezetekben a szerző bemutatja a zászlóalj antifasiszta harcait. A recenzens így megelégedhet azzal, hogy az olvasó számára csak a fontosabb cselekménytípusok ismertetését adja.

A KISKA ellenállói életük kockázta-

tásával több objektumot mentettek meg a német és magyar fasiszták pusztító dühétől. Ilyen volt a Ferdinánd-híd, az újpesti víztorony felrobbantásának megakadályozása stb. De védelmet nyújtottak a rendszer üldözötteinek és halálraítéltjeinek is: védett házak óvása, gyermekek mentése fűződik nevükhöz. Az alakulat számos, jól használható hamis igazolványt is bocsátott az arra rászorulók részére. Központjuk — a Vilmos-laktanya — otthont jelentett a katonaszökevényeknek.

Több akciót hajtottak végre a nyilasok ellen: fegyveres harcba bocsátkoztak kisebb nyilas csoportokkal s ezeket megsemmisítették. Vasúti síneket robbantottak fel és telefonvezetékeket vágtak el.

Gazsi József a következő fejezetben a Vilmos-laktanya felszámolásának körülményeit ismerteti. Keresi a választ, mi lett az alakulat parancsnokának, Gidófalvy Lajos főhadnagynak a sorsa.

A könyv tartalmának rövid ismertetése nem érzékelteti és nem is érzékeltetheti azt az élményt, amit a könyv olvasása jelent. Pedig Gazsi József munkája igen kitűnő alkotás.

Idéztük Gazsi Józsefet, aki magát inkább szorgos restaurátornak, mint alkotóművésznek tartja. Maradjunk tehát a szerző választotta hasonlításnál. A restaurátor feladata köztudottan a sérült alkotás helyreállítása úgy, hogy maga az alkotás se több, se kevesebb ne legyen az eredetinél. A szerző példázata közel sem olyan szerencsés, mint amilyen jól sikerült műve, amely nagyon is alkalmas rá, hogy magyarázatul szolgáljon, miért jó ez a munka.

Gazsi József a több mint száz visszaemlékezést, amelyre könyve épül, nem átalakítandó, megformálandó nyersanyagként kezelte. Ha ugyanis ezt tette volna, történeti regény születik.

A szerző nem ezt az utat választotta — helyesen. A visszaemlékezéseket történeti dokumentumként kezelte, amelyekről gondos vizsgálattal leválasztotta azokat a rétegeket, amelyeket az idő rakott rájuk — amit a múlt megszépítésének szoktunk volt nevezni. A visszaemlékezések egymáshoz hasonlítva, korba ágyazva adták meg a szerzőnek nem a nyers-, hanem az alapanyagot. Jogos a kérdés: mennyiben valósághű forrás a visszaemlékezés? Az ellenállási mozgalom történetének irat-anyaga természeténél fogva elég csekély. Ez érthető is. Az ellenség az ellene irányult sikeres akcióknak csak következményeit érezhette. Sikertelen tevékenység esetén tanúskodnak a kihallgatási jegyzőkönyvek és az ítéletek. A sikeres cselekményekről csak a szemtanú beszélhet, s azokról az emberekről is, akik harc közben haltak hősi halált.

Amit a szerző leírt, annak igazságát — a dokumentális értékű visszaemlékezések mellett — a korszak bizonyítja. Mindezzel nem azt állítjuk — ezt a szerző sem teszi —, hogy a könyvben ismertetett események a valóságban pontosan úgy zajlottak le. Itt kell aláhúznunk, hogy a történetírás feladata nemcsak a történeti valóságnak apró részletekig való feltárása, hanem a történeti igazság megmutatása is. Úgy érezzük, Gazsi József könyve ilyen munka.

Amit problémaként kívánunk megemlíteni, az a szükségesnél bővebb jegyzetelés. Véleményünk szerint a tudományosságnak nem kizárólagos kritériuma a nagyterjedelmű jegyzetapparátus. Ha egy munka témájából következően gazdag levéltári forrásra épül, természetes, hogy jegyzetanyaga is terjedelmes. Mint ismeretes, a magyar ellenállás témakörében ez ritkán adódik. Úgy véljük, célszerűbb lett volna a visszaemlékezéseket — a szerzők nevének megadásával — egy helyen felsorolni. Külön jelzet megjelölése csak ott lett volna indokolt, ahol egymással polemizáló visszaemlékezésekről van szó.

A könyv nagy értéke, hogy a történeti hűségnek megfelelően mutatja be, milyen volt a Gidófalvy-zászlóalj arculata. Gazsi József írja, hogy az alakulat néha elérte az 1800—2000 fős létszámot, ami már magában véve is „szabálytalan" volt. Bemutatja, hogy — a szerző által találóan „erjesztő embereknek" nevezett kommunisták és baloldaliak hatására — ez a heterogén összetételű „társaság", akinek zöme csupán „dekkolni" akart, hogyan radikalizálódott. A szerző viszont azt is hozzáteszi, hogy e folyamat mellett is az alakulaton belül 80—100-ra tehető azok száma, akik tevékeny ellenállók voltak.

A kiadvány, amely túlmutat a XIII. kerületi KISKA történetén, azt bizonyítja, hogy a magyar ellenállásról kialakított kép még közel sem teljes. Ed-

dig Gidófalvy Lajosról és alakulatáról alig tudtunk valamit, pedig a felszabadulás óta több mint negyedszázad telt el. De ma is igen keveset tudunk — hogy csak néhányat említsünk meg — a Görgei-zászlóalj, a Táncsics-zászlóalj, a XIV/2. KISKA, a Szent-Györgyi-csoport, a Magyar Diákok Szabadságfrontja stb. tevékenységéről. A hazánk felszabadulásának 30. évfordulója tiszteletére meghirdetett pályázat valószínűleg további, eddig ismeretlen csoportok történetével örvendeztet meg bennünket. Ezek az új eredmények — mint Gazsi Józsefé — is hozzájárulnak, hogy teljesebb és igazabb képet kapjunk a magyar nép második világháború alatti arculatáról.

Kiss Sándor

GENERAL NEHRING:

DIE GESCHICHTE DER DEUTSCHEN PANZERWAFFE 1916 BIS 1945

(Propyläen Verlag, Berlin 1969., 394 p.)

A könyv szerzője, W. Nehring egykori hitlerista páncélos tábornok a német páncélos fegyvernem 1916—1945 közötti történetét tekinti át. A mű „kritikai" analízis igényével készült, s így sok vonatkozásban különbözik a második világháború után nagy tömegében publikált náci tábornoki memoárirodalom számos alkotásától.

A német páncélos fegyvernem átfogó történetének ábrázolására W. Nehring tábornok személye már csak azért is alkalmasnak ígérkezett, mivel az első világháború vezérkari tisztjeként szemtanúja volt az új fegyvernem megszületésének és korán megmutatkozó átütő sikerének, majd mint H. Guderiannak, a német páncélos fegyvernem „atyjának" közvetlen munkatársa, tevékeny szerepet vállalt a hitlerista hadseregnek korszerű páncélos alakulatokkal való ellátásában és azok háborúra történő felkészítésében. A második háború első szakaszában — Guderian mellett vezérkari főnöki beosztásban — páncélos hadtestek és csoportok irányítását látta el, majd a Szovjetunió elleni rablóháború kezdetén a Guderian-féle 2. páncéloshadsereg 24. hadosztályát vezényelte. Innen Észak-Afrikába került és Rommel „Afrika" hadtestének állományában az egyik páncélos egység parancsnoka volt. A háború befejező szakaszában a szovjet—német arcvonalon irányított páncélos magasabbegységeket, míg végül az 1. páncéloshadsereg maradványainak élén 1945. május 9-én kapitulált.

Szakemberi mivolta mellett W. Nehringet a mű megírására kétségkívül az is predesztinálta, hogy korán magáévá tette a nyugati, mindenekelőtt a nyugatnémet burzsoá történetírás reakciós szárnyának a második világháborúval kapcsolatos történelemhamisító koncepcióját, amely az emberiség ellen elkövetett gaztettek s azok nyomán a német nép 1945-ben bekövetkező nemzeti katasztrófája egyetlen okaként Adolf Hitlert és közvetlen környezetét állítja be, s immár közel 30 éve igyekszik a háborús felelősséget levenni az agresszív imperialista német nagytőke válláról.

Nehring tábornok műve ennek ellenére figyelemre méltó alkotás. Ereje elsősorban a felhasznált gazdag tényanyagban rejlik, amelynek összegyűjtésében a szerző nem kímélte magát. Különösen gazdag történeti anyagot sikerült felhalmoznia a kötet 2. és azt követő részeiben. Ezek a részek a német páncélos fegyvernem 20—30-as évekbeli nagyarányú kiépítésének és a második világháború alatti felhasználásának, szerepének eddig sokszor ismeretlen tényeit tárják fel.

Mint ismeretes, a páncélos csapatok első, de csakhamar tömeges méretű alkalmazása az első világháborúban az antanthatalmak részéről következett be. A harckocsik — akkori nevükön tankok — nehézkességük, lassúságuk

* A német páncélos fegyvernem története 1916-tól 1945-ig.

ellenére az ellenség védelmi mélységének várakozáson felüli felgöngyölítésével már akkor előrevetették a hadműveleti áttörés perspektíváját, és jelezték a védelmi tűzfegyverek tökéletessége folytán kialakult állásrendszerek bevehetetlenségének végét.

Sajátos azonban, hogy az új fegyvernemben rejlő óriási lehetőségeket egyetlen hadvezetőség sem ismerte fel a maga teljességében. A felismerés elmaradása a központi hatalmak hadseregeit sújtotta legjobban. Nehring idézi ezzel kapcsolatban v. Kuhn gyalogsági tábornok szakértői véleményét, amelyet az a weimari köztársaságnak az 1918-as német összeomlás okait kutató parlamenti vizsgálóbizottsága előtt mondott el. Kuhn szerint a Hindenburg—Ludendorfff-féle hadvezetőség az 1916 novemberétől állandóan fellépő antant páncélos csapatok sikereinek nyomasztó hatása ellenére sem volt hajlandó foglalkozni a német páncélos fegyvernem megteremtésével. Sőt, határozottan meg volt róla győződve, hogy az Oroszország kiesésével előállott ideiglenes erőfölény birtokában Németország az eddigi hagyományos módszerekkel 1918 tavaszán megnyeri a háborút.

A német hadvezetőség korlátoltságát Nehring szerint Németország a világháború elvesztésével fizette meg. A szerző túlzó megállapításában annyi igazság van, hogy az 1918-as utolsó német offenzíva kudarca *többek között* a hadvezetőség által csökönyösen erőszakolt, túlhaladott támadási forma (rendkívüli erejű tüzérségi előkészítés után végrehajtott tömeges gyalogsági roham) eredője volt, amit aztán törvényszerűen követtek a több száz páncélossal végrehajtott sorozatos antant ellencsapások, amelyek végül is a német katonai vereséghez vezettek.

Nehring — mint elfogult páncélos szakember — túlságosan egyoldalúan elemzi az 1918-as német katonai összeomlást, viszont helyesen foglal állást abban a kérdésben, hogy 1918 augusztus—októberében miért nem sikerült az antantnak kikényszeríteni az áttörést. Nehring szerint ennek oka abban keresendő, hogy az antant hadvezetőség a háború utolsó napjáig a páncélosokat harcászati feladatok megoldására használta és nem ismerte fel azok hadműveleti magasabbegységekbe való állandó összevonásának és hadműveleti felhasználásának lehetőségét. Az antant páncélos erői így a gyalogságtól s egyéb fegyvernemtől alig támogatva, vagy azoknak alárendelve, a bennük rejlő potenciális és mozgási energiát minimálisra csökkentve harcászati feladatokban morzsolódtak szét, és sokszor áldozatául estek a szervezett elhárítás tüzének.

Nehring e megállapításaival egyet lehet érteni. Sőt ama véleményével is, hogy a háborút megnyerő és Németországra a versaillesi békét rákényszerítő antanthatalmak az új fegyvernem kínálta lehetőségek felmérését — talán éppen saját győztes pozíciójuk miatt — elmulasztották és a békeszerződás 171. §-ának megfogalmazásával (amely Németországnak páncélos csapatok szervezését egyszersmindenkorra megtiltotta) a páncélos csapatok jövőbeni problémáját megoldottnak vélték.

Nem így a revansra éhes német katonai vezetők, akik a weimari köztársaság égisze alatt, a békeszerződés engedélyezte 100 000 fős hadsereg élére került von Seeckt tábornok irányításával csakhamar megkezdték a német háborús potenciál szisztematikus helyreállítását, és tevékenységük jelentős részét a világháborúban megszületett új fegyvernemek, a légierő és a páncélos-motorizált csapatok kifejlesztésére fordították. Munkásságuk nyomán már 1921-ben sor került motorizált egységek rejtett hadgyakorlatára a Harz-hegységben, amit 1923—24 telén W. v. Brauchitsch akkori alezredes, későbbi hitlerista hadsereg-főparancsnok vezetésével kombinált manőver követett a légierő közreműködésével. (Sajátos, hogy mindez a szövetséges ellenőrző bizottság orra előtt megtörténhetett.)

Az említett hadgyakorlatok tulajdonképpen annak a lázas tevékenységnek volták eredményei, amelyet Heinz Guderian százados 1922. április 1-től mint a Reichswehrministerium felügyelője a motorizált egységek felállításában kifejtett. Munkájában segítőtársat talált a minisztérium egy magas rangú beosztottjában, O. Lutz személyében, aki Seeckt 1926-ban bekövetkezett bukása után, az egymást meglehetősen sűrűn váltogató katonai vezetők és hadügyminiszterek időszakában hallatlan energiával és a hadügyminisztérium budget-jének ügyes felhasználásával gomba módra szaporította a motorizált és páncélos egységek számát.

Nehring ez időszakra vonatkozó adatai egyértelműen bizonyítják, hogy a német újra felfegyverkezés már a fasizmus hatalomra jutása *előtt* gőzerővel folyt, amelyet nagymértékben elősegített az 1930-as, majd az 1932. évi genfi leszerelési konferencia Németország javára tett számos engedménye.

A náci hatalomátvétel az újra felfegyverkezést meggyorsította. A közben ezredessé előléptetett Guderian csakhamar megnyerte Hitlert a páncélos és motorizált alakulatok számának növelésére is. Hitler szabad kezet adott Guderiannak, és Németország a Népszövetségből való kilépés után, 1934—35-ben már három korszerűen felszerelt páncéloshadosztállyal rendelkezett. E magasabbegységek képezték a további hadosztályok felállításának az alapját.

1935. március 16-án Hitler bevezette az általános védkötelezettséget, a felfegyverkezés üteme megyorsult, a már meglevő páncélos alakulatokat 18, illetve 9 tonnás harckocsikkal látták el. A Guderian vezényelte új páncélos alakulatok 1937 őszén Mecklenburgban Hitler és Mussolini előtt vizsgáztak. A mintegy 800 harckocsival végrehajtott manőver vegyes benyomásokat keltett: egy sereg harckocsi technikai hibák miatt használhatatlannak bizonyult, mások üzemanyaghiány miatt mozgásképtelenek voltak. A hadsereg felső vezetésében levő konzervatív elemek (vezetőjük L. v. Beck vezérkari főnök) szkeptikus magatartása hátráltatta a hibák kijavítását, míg végül is Guderian és munkatársai — köztük Nehring — legnagyobb megelégedésére Spanyolországban a Condor Légió kötelékében jelentős páncélos alakulatok estek át a tűzpróbán. Nehring az ott bevetett német harckocsik használhatóságát vezetőjük, V. Thoma alezredes (Hitler későbbi páncélos tábornoka) jelentése alapján ítéli meg. Ez az ítélet korántsem pozitív. A harcászati, tehát helyi feladatokkal megbízott páncélos csapatok védettsége az ellenfél tűzcsapásaival szemben elégtelennek bizonyult, amellett, hogy tűzgyorsaságuk is messze elmaradt a várakozástól. Nehring szerint a spanyolországi tapasztalatok értékelése helytelen irányba tolta el az egész páncélos fegyvernem fejlődését: habár felismerték, hogy a katonai vezetés az 1918-as antant vezetés hibáit ismételte meg, amikor is hadműveleti alkalmazás helyett harcászati feladatok megoldását erőszakolta, és a német hadvezetés a felismerés után a hadműveleti páncélos magasabbegységekre való áttérést szorgalmazta, mégis az utcai harcok tapasztalatai alapján elvetette az erősebb páncélzat és a hosszú csövű ágyúk alkalmazását. Ezzel voltaképpen a magasabbegységek hadműveleti felhasználásának sikeres feltételeit kisebbítette egy korszerűen felszerelt, a páncélos csapatok hadműveleti alkalmazását éppúgy alapelvként tekintő ellenféllel szemben.

Mindez Ausztria megszállása, Csehország elfoglalása, illetve 'Lengyelország és Franciaország lerohanása idején még nem mutatkozott meg, mivel az első két esetben harccselekményekre nem is került sor. Lengyelország nem rendelkezett komoly páncélos erőkkel, az angol—francia hadvezetés pedig páncélos erőit a gyalogság „kisegítő fegyvereként" alkalmazta. Így nem lehet csodálkozni azon, hogy az önálló hadműveleti magasabbegységekbe összevont német páncélos erők hadműveleti szinten való alkalmazása az ún. nyugati hadjáratban döntő sikerhez vezetett. A német páncélos fegyvernemnek ilyetén való felhasználását legszembetűnőbben a hadászati döntést magában hordozó 1940 májusi Sedan—Dünkirchen-i áttörés demonstrálta egy olyan ellenféllel szemben, amelynek páncélos ereje Dünkirchentől a svájci határig — a hibás szemlélet és vezetés következtében — ab ovo szét volt forgácsolva.

Nehring igen jellemzőnek tartja, hogy a súlypontszerűen bevetett és az áttörést végrehajtó 10 páncéloshadosztály (az ún. Kleist-csoport, amelynek élén a Guderian vezette harccsoport haladt) gyalogsági fedezésére általában nem is került sor, illetve elhanyagolható volt. Nehring előadását a háború további eseményeinek taglalásánál egyre inkább felváltja a hadvezetésbe állandóan beavatkozó Hitlerrel szembeni vádaskodás. Nehring szerint a német hadsereg szinte Hitler akarata ellenére érte el sikereit a Balkánon (Jugoszlávia, Görögország ellen) és mért érzékeny csapásokat a hitszegő módon megtámadott Szovjetunió csapataira, azoknak a tábornokoknak és tiszteknek a vezetésével, akik a „tehetség" és „szakmai tudás" birtokában a hitleri

dilettantizmust egyelőre paralizálni tudták.

Vannak azonban tények, amelyeket még Nehring sem tud annullálni. Így mindenekelőtt azt, hogy a Szovjetunió elleni háború kezdettől fogva más alakot öltött, mint a lengyelországi, franciaországi és a balkáni hadjárat. Azon túlmenően, hogy a fasiszta német hadsereg először találkozott korszerűen felszerelt ellenfél eddig nem tapasztalt hevességű ellenállásával, a kezdeti, átmeneti sikerek után csakhamar kiütköztek strukturális, vezetési, anyagi és technikai gyengéi, amelyek meghatványozódva járultak hozzá a szovjet hadsereg fölényének kibontakozásához. Az olvasó számára — a témával kapcsolatban — talán mégis azok a beismerések a legdöntőbbek, amelyek a német páncélos fegyvernem korán kibontakozó krízisére, elhasználódására s végső kudarcára vonatkoznak. Ezek közül is mindjárt talán az, hogy Byalisztok—Minszk, Szmolenszk, majd Kijev térségében a hadműveleti áttörést végrehajtott páncélos magasabbegységek — messze elszakadva a saját gyalogságtól — a szovjet hadsereg megújuló ellencsapásainak tüzében anyagi és élőerejük jelentős részét elveszítették. A lemorzsolódás nagyméretűvé válásában a vezetési hibák mellett nem kis szerepet játszott a „kiváló, fölényben levő szovjet T—34-es harckocsi" (Nehring szavai), amelyeknek mind nagyobb számban való megjelenése a terepviszonyokhoz nem alkalmazott, gyengébb fegyverzettel és páncélzattal ellátott német harckocsik számára egyre inkább elviselhetetlenebbé vált. Az 1941—42 telén kibontakozó szovjet ellentámadás a német páncélos fegyvernemet már válságos állapotában érte, amit hallatlan erőfeszítéssel 1942 májusára sikerült — átmenetileg — felszámolni.

A fegyvernem nehezen visszanyert önbizalma s vele együtt hatóképessége és ereje az 1942—43-as hadműveletekben végképp megingott. Kutatva a kudarcok okát — a német vezetési hibáknál kisebb értékűnek ismeri el Nehring a szovjet hadvezetés elasztikus védekező taktikáját, amely egyrészt nem engedte a német páncélos erőkben rejlő potenciális hadműveleti energia érvényesülését, másrészt az elhárítás ügyes megszervezésével — nagyszerű saját páncélos ereje egyidejű gyümölcsöző felhasználásával — szinte elemésztette a támadó német páncéloshadosztályok nagy részét, úgyannyira, hogy — még Nehring szerint is — 1943 januárjában nem lehetett elvárni tőlük a Sztálingrádnál bekerített német erők felmentését. Bár erre, mint ismeretes, a 4. páncéloshadsereg kísérletet tett, a vállalkozás az anyagi és élőerő katasztrofális lecsökkenésével zárult. A válsága mélypontjához közeledő fegyvernem egyetlen, sikeresnek minősíthető alkalmazása 1943 tavaszán az ún. harkovi ellentámadásnál történt, de ettől kezdve nagyobb hadműveleti vállalkozásra a szovjet—német arcvonalon alkalmatlan volt.

1943. kora tavaszától a fasiszta Németország kétségbeejtő erőfeszítéseket tett a páncélos fegyvernem újjászervezésére, és korszerű, a szovjet harckocsikkal egyenlő értékű páncélosokkal való ellátásra. Ennek az újjászervező munkának az élére a moszkvai csata idején kegyvesztetté vált Guderian vezérezredes került. A munka középpontjában az ún. „Párduc" típusú harckocsi kialakítása állt, amely az 1942 tavaszától gyártott és a T—34-esekkel vívott harcokban alulmaradt P IV. típusú harckocsit volt hivatva felváltani. A német hadiipar 1943. július 5-re szállította le az első 90 db. „Párduc"-ot, amelyet a „Zitadelle" hadművelet során a különböző arcvonalakról összeszedett harckocsikkal együtt bevetettek. A kurszki nagy csata azonban a német páncélos fegyvernem hattyúdala lett (Konyev): a fedező gyalogság elégtelen volta, méginkább az új páncélos, a „Párduc" alárendelt szerepe, illetve csődje miatt (amelyben a szovjet elhárítás és páncélosok kiválósága igen nagy szerepet játszott), a bevetett német páncélos erők nagy része elveszett, amit a fasiszta Németország sem menynyiségben, sem minőségben pótolni többé nem tudott.

Lényegében ugyanerre a sorsra jutott a német páncélos erő Észak-Afrikában, majd az inváziós fronton, Franciaországban bevetett része is. Különbség talán abban mutatkozott, hogy az erőelhasználódás mértéke ezeken az arcvonalakon kisebb volt. Okát — Nehring szerint is — két igen fontos körülményben lehet megtalálni. Az első nyilvánvalóan a német páncélosok itteni minőségi fölényében rejlett: a Szovjetunió csataterein szerzett tapasztalatok nyomán továbbfejlesztett „Pár-

duc"-ok, majd „Tigris"-ek az amerikai—angol hadsereg harckocsijaival szemben nagyobb tűzerőt, fordulékonyságot és terepalkalmasságot mutattak fel. A második ok a szovjet arcvonalon szerzett vezetési tapasztalatok ésszerű felhasználásában jelentkezett az angol—amerikai erőkkel szemben. Ezt a kettős fölényt az angolszász légi fölény azonban fokozatosan kiegyenlítette, sőt a háború befejező szakaszában a Patton tábornok vezette amerikai páncéloshadsereg hadműveleti felhasználása nyomán nemcsak a német minőségi fölény veszett el, hanem az utolsó német offenzíva viszonylag rövid idő alatt bekövetkező elhárítása is (az Ardennekben) lehetővé vált.

A német páncélos fegyvernem a keleti arcvonalon 1943 nyarától lényegében véve csupán a „tűzoltó" szerepére volt alkalmas: a szovjet hadsereg áttöréseit igyekezett felfogni, illetve — a nehringi terminológia szerint — az áttörési helyeket lezárni, elreteszelni, azok kiszélesítését megakadályozni. Ezek az improvizált és a szovjet hadvezetés által kikényszerített harcászati feladatok az elhasználódást katasztrofális méretekig fokozták. Nagy erőfeszítések során ugyan sikerült 1944-re olyan állapotba hozni néhány magasabbegységet, hogy hadműveleti alkalmazásukkal bekerített seregtestek áttörését egy-két esetben elérték, majd 1945 telén és tavaszán Magyarország területén még két esetben kísérelték meg a hadműveleti áttörést a szovjet csapatok ellen, sikertelenül, de a kudarcok után a fasiszta Németország páncélos erejének maradványai végképp szétszóródtak a különböző arcvonalakon, s kizárólag a „tűzoltó" szerepkörében próbálták feltartóztatni az elkerülhetetlen összeomlást.

Mi maradhat hátra ezek után, a kudarcok és a dicstelen vég után egy olyan tábornok számára, aki azok részese volt? Nyilvánvalóan az objektív okok, körülmények szubjektív eltorzítása azzal a ki nem mondott szándékkal, hogy a történelmi ítélet ne sújtsa azokat, akik „kötelességüket megtették". Ezek pedig nem mások, mint Nehring, Guderian és társaik, „akik a korszerű háború legütőképesebb fegyvernemét megteremtették", de akik a hitleri hadvezetés dilettantizmusával vívott belső „démoni harcban" alulmaradtak és így a fegyvernem pusztulását, amely „a második világháború elvesztésének legszembetűnőbb oka volt", megakadályozni nem tudták. E torz, a történelmi valóságnak aligha megfelelő végkövetkeztetés szükségszerűen elfedi, eltakarja az igazi okokat, nevezetesen a szovjet hadsereg, köztük a harckocsi erők fokozatosan kibontakozó, állandósuló fölényét, amely szervezési, vezetési, mennyiségi és minőségi vonatkozásban egyaránt megmutatkozott. Minderről Nehring művében alig esik szó és az olvasónak kissé az az érzése, mintha a német páncélos erők nem is a fronton, hanem a hitleri hadvezetés baklövéseivel vívott harcokban véreztek volna el.

Az olvasó mégis haszonnal forgathatja a művet, mert Nehring tábornok bő leírását adja a második világháború páncélos csatáinak. Ezek a leírások — leszámítva a szerzői szubjektív beállítást — értékes, új ismereteket adnak. Nem kevésbé érdekesek a könyv függelékében közölt okmányok sem, amelyek bepillantást adnak a német páncélos fegyvernem 1935—1945 közötti szervezetébe (hadrendjébe), kiképzésébe, állományába, felszerelésébe és harcmódjába egyaránt.

Farkas Márton

RUNCIMAN, STEVEN:

THE FALL OF CONSTANTINOPLE 1453

(Cambridge, Univ. Press, 1969. XIV., 256 p.)

„Azon a napon, amikor a török elfoglalta Bizáncot, elsötétült az ég is." Bizánc bukása az egész európai közvéleményt megrázta. A kortársak nem is fogták fel a maga egész tragikus súlyával az eseményt: az oszmán—török hatalom a város elfoglalásával feltette a koronát balkáni hódításaira, s minden jel arra mutatott, hogy további hódító terveit is hamarosan megvalósítani igyekszik. A következő cél Magyarország, utána Itália elfoglalása volt.

Bizánc elestének politikai és katonai előzményei, a város elfoglalásának hadművészeti tanulságai évszázadok óta a történészek kedvelt témái közé tartoznak. A kérdés katonai jelentőségét különösen megnöveli, hogy ez volt az első olyan ostrom a történelemben, amelyben a tüzérség döntő szerepet játszott. Még ennél is fontosabbak a kérdés hadászati vonatkozásai: a török hadászat sajátosságainak elemzése, valamint a török ellen időről időre kialakuló szövetségi rendszerek politikai és hadművészeti problémái.

Runciman munkája, bár a szerző nem tekinti feladatának, hogy a probléma valamennyi katonai jellegű aspektusát megvilágítsa, a kérdés legszínvonalasabb, a legújabb kutatási eredményeket bőven kamatoztató, emellett rendkívül színesen és élvezetesen megírt feldolgozása.

A szerző főleg a közvetlen eseményekre koncentrál, célja az ostrom történetének pontos regisztrálása és a vereség után a város és a meghódított lakosság további sorsának bemutatása. Az így kialakult helyzetet azonban nem önmagában vizsgálja, hanem tág teret szentel a megelőző eseményeknek; a török birodalom fejlődését és Bizánc hanyatlását plasztikusan és hitelesen ábrázolja.

Bizánc belső gyengéseit és az európai hatalmak közömbösségét mesteri kézzel felvázolva mindenki számára világossá teszi a bukás törvényszerű bekövetkezését.

Runciman, jóllehet mind a keresztes háborúk történetéről írt monumentális munkájában, mind jelen művének több részletében jó hadtörténeti érzékről tanúskodik, nem igazi hadtörténész. Bizánc esetében is csupán a két szembenálló fél pillanatnyi erőviszonyaiból indul ki. E párhuzam fényében a bukás természetes következmény, s ebből logikusan fakad egy további következtetés is: Bizánc elvesztette katonai jelentőségét, így eleste is inkább csak eszmei, semmint katonai vagy politikai fontosságú tény. (XI—XII. o.)

E felfogással magyarázható, hogy a szerző a keresztény segítség elmaradását elsősorban vallási, másodsorban politikai tényezőkkel indokolja, a probléma katonai vonatkozásait — mindenekelőtt a törökellenes szövetség problémáit — alig említi. Így sem a török hódítás által leginkább fenyegetett délkelet-európai államok, sem a Velencei Köztársaság katonapolitikája nem kap kellő nyomatékot a műben, pedig az említett országok számára Bizánc fennmaradása vagy bukása létkérdés volt.

A „második Róma" — harcászati és hadászati jelentőségét tekintve — szinte egyedül állt egész Európában. Har-

cászati fontosságát egész története, s nem utolsósorban éppen az 1453-as végső ostroma bizonyítja. Ezt maga Runciman is szemléletesen ábrázolja. Ragyogó természeti adottságai mellett a várost kétszeres védőfal övezte. A falakat tornyok, futóárkok, külső és belső védőművek szinte bevehetetlen erőddé változtatták. Bizánc falainak erejét fényesen bizonyítja, hogy a szerző szerint is mintegy 100 000 harcosra becsülhető török ostromló had, amelyet 25 nagy és számos kisebb hajóból álló flotta és minden korábbinál tekintélyesebb ágyúpark támogatott (77—79. o.), csak nehezen bírt az alig 7000 katonából álló őrséggel (85. o.)

Az ostrom sikerét — a túlerőtől eltekintve — három tényezővel magyarázza a szerző. Mindenekelőtt a török tüzérségnek a korban szokatlan hatékonyságával: „Nem egészen egy hét alatt — írja Runciman — a Lycus völgyét védő külső falat [az ágyúk] számos helyen romba döntötték" (97. o.), az állandó tüzérségi tűz pedig szinte lehetetlenné tette a védőművek helyreállítását. A második tényező: a szultán utasítására április 22-én a törökök szárazföldi úton átszállították hajóikat az Aranyszarv-öblöt védő lánc mögé. Ez a lépés megakadályozta, hogy a korábban kiválóan harcoló bizánci—velencei—genovai hajóhad aktívan részt vegyen a város védelmében. A harmadik tényező véletlen, vagy tudatos árulás következménye volt: a kis Kerkoporta nevű kaput a döntő roham napján nyitva találták a janicsárok, akik így akadálytalanul behatolhattak a várba. Úgy véljük, e megállapításokkal a szerző maga is bizonyítja a város harcászati fontosságát; a világ akkor minőségileg és mennyiségileg egyaránt legjelentősebb hadserege csak súlyos erőfeszítések árán diadalmaskodott Bizánc csekély számú védői felett.

Még ennél is jelentősebbnek tartjuk a város hadászati értékét, amelynek bemutatásától a szerző sajnálatos módon eltekint. Bizánc stratégiai fontosságát mindenekelőtt az mutatja, hogy már eleste fordulópont a törökellenes háborúk történetében. Már a XIV. század végén nyilvánvalónak látszott, hogy a délkelet-európai népek önmagukban nem állhatnak ellen a török előnyomulásnak, ehhez összeurópai összefogásra volt szükség. Ez több, ún. keresztes hadjárat megszervezéséhez vezetett. 1453-ig e háborúk offenzív jellegűek, céljuk a török kiszorítása volt Európából. Mind a győzelmes hosszú hadjárat, mind a vereséggel végződő várnai hadjárat lefolyásából arra a következtetésre juthatunk, hogy ezek a tervek nem nélkülöztek bizonyos realitást. Bizánc elestével a helyzet megváltozik. Bár ezután is történnek kísérletek az európai összefogás megvalósítására, csupán Magyarország és Velence néhány, inkább lokális jellegű, korlátozott célú támadása derít némi fényt a növekvő török erőfölény egyre sűrűsödő éjszakájában.

Ugyancsak figyelemre méltó, az egyébként sohasem realizálódó hadászati tervek elemzése. Akár az 1458-as mantovai tanácskozást, akár Miksa császár 1518-as haditervét nézzük, a hadjárat célját mindkettő Bizánc felszabadításában jelöli ki; a kortársak a város visszafoglalását joggal tekintették a török elleni döntő győzelem sine qua non-jának.

Nézzük, mit jelentett a város, míg keresztény kézben volt. Mindenekelőtt elsőrendű flotta-támaszpontot. Egészen 1453-ig a Boszporusz két partján elterülő török birodalmat rendkívül sebezhetővé tette, hogy erős hajóhad megbéníthatta az összeköttetést a birodalom két része között. Ez mind 1443-ban, mind egy évvel később, kérdésessé tette a török európai hódításainak megtartását. Bizánc egyben összekötő kapcsot jelentett Európa és a törökök kisázsiai ellenségei — karamanok, különféle török és tatár emirátusok, Trebizond stb. — között. Fennmaradása tehát szükségszerűen gátolta a török terjeszkedés ütemét Európában, s bizonyos, nem csekély lehetőségeket nyújtott a török elleni offenzív hadjáratokra is.

Török kézre kerülésével ugrásszerűen megnőtt a város hadászati jelentősége. Székvárost, biztos hadászati bázist jelentett a törökök számára. Bizánc, új, török nevén Isztambul lényegében az egyre terjeszkedő birodalom geometriai középpontjában terült el, mind fekvése, mind nagysága lehetővé tette, hogy a fontosabb „szultáni" hadjáratok kiindulási bázisa legyen. Birtoklása századokra meghatározta a török hadsereg hadászatát: ellátási és más tényezők folytán a különféle török kontingensek általában csak április derekára érhették el a várost, s csak május ele-

jén indulhattak hadicéljuk felé. Az út Magyarországig mintegy két hónapot igényelt, így a hadjárat effektív időtartama alig három hónapra zsugorodott, mivel október végén a hagyományok szellemében már be kellett fejezni a harccselekményeket, a hideg és az ellátási nehézségek ugyanis gátolták a további harcokat.

Nem túlzás tehát, ha azt állítjuk: Bizánc birtoklása, illetve elvesztése meghatározó tényező volt mind az európai, mind a török hadsereg hadászatára nézve.

Runciman művének egy másik fejezete indirekt módon válaszol a magyar történészek egyik jelentős, a legutóbbi időkben Perjés Géza által is felvetett problémájára: a törökkel való kiegyezés lehetőségeire. Runciman nagy gondot fordít a város és lakói további sorsának ábrázolására. Ebből megismerjük a török politikát a meghódítottakkal szemben: az uralkodó osztály szinte teljes felszámolása, a nép nagy tömegeinek széttelepítése és tartós jogfosztása, a fejlődés lehetőségeinek elzárása. Így magunk is leszűrhetjük a választ: Szulejmán feltételezhető békeajánlatának elfogadása nem a helyes alternatíva választását jelentette volna hazánk további sorsa szempontjából.

Végül Runciman munkájának legnagyobb, történészeink számára is leginkább tanulságos pozitívumára kívánunk rámutatni: noha a szerző gazdagon jegyzetelt, adatokkal bőven alátámasztott, több új tényt feltáró tudományos munkát írt, mindezt rendkívül élvezetes, sokszor lebilincselően olvasmányos módon tette. Bebizonyította ezzel, hogy a tudományos és az ismeretterjesztő munka határai ma már elmosódtak, s lehetséges, sőt kívánatos is, hogy a történész kutatása eredményeit közérthető, könnyen olvasható formában publikálja.

Rázsó Gyula

KÜLFÖLDI HADTÖRTÉNELMI FOLYÓIRATOK SZEMLÉJE

VOENNO ISZTORICSESZKIJ ZSURNAL (Szovjetunió), 1972. 1—3. sz. — A három számban közölt tanulmányok többsége a második világháború témaköréhez kapcsolódik, első helyen azonban mégis egy korábbi időszakkal foglalkozó munkát említünk meg. L. BOGDANOV: „Az orosz hadsereg feltöltése az 1812. évi honvédő háború előtt". (1. sz. 36—43. o.) A XVIII. század végének és a XIX. század elejének katonai-politikai eseményei arra kényszerítették Oroszország uralkodó köreit, hogy nagyobb figyelmet szenteljenek az orosz hadsereg szervezési és feltöltési kérdéseinek, mivel a szüntelen háborúk az ország katonai-gazdasági potenciáljának nagyarányú mozgósítását követelték. A feudális társadalom elavult újoncállítási módszere a megnövekedett szükségleteknek már nem felelt meg.

I. Péter rendszere, mely a korábbi állapotoktól eltérően lehetővé tette az állandó hadsereg létrehozását, a lakosság minden rétegét kötelezte katonaállításra. Később a nemesség ezt megválthatta, 1762-től pedig teljesen mentesült e kötelezettség alól. 1705 és 1811 között nyolcvanegyszer volt újoncozás, alkalmanként 90—100 ezer ember került a hadseregbe. Ez azonban — különösen a Napóleon elleni koalíciós háborúk idején — nem volt elég. A nemesség ellene volt a katonaszedésnek, mert a hadseregbe behívottakat gyakorlatilag elvesztette. A szolgálati idő 25 év volt, és ha valaki ezt letöltötte, felszabadult, tehát nem tért vissza jobbágynak. Ezért a század elejétől egymásután születtek a reformtervezetek, amelyek részint a szolgálati idő csökkentését javasolták — és hogy a letöltés ne járjon együtt a felszabadítással —, részint pedig a kötelezettség nagyarányú kiterjesztését a városi rétegekre is.

Végül is a honvédő háború kezdetéig a kérdést nem oldották meg. Az újoncok aránya lényegében változatlan maradt: 500 főre 4—5 ember, és még e kontingens jelentős részét is elvitte a veszteségek feltöltése, ami sok hadosztályban elérte a 20—25 százalékot. A 25 évet igen kevesen szolgálták le, 1809-ben egy-egy 17—20 ezer fős hadosztályban mindössze 200—300 olyan katona akadt, akinek sikerült ezt az időt átvészelnie. 1807-ben I. Sándor parancsára azokat is visszakényszerítették a hadseregbe, akik már leszolgálták az előírt időt. A követelményeknek megfelelő létszámú hadsereget azonban minden igyekezet ellenére sem tudtak felállítani. (1806-ban 391 ezer, 1807-ben 487 ezer, 1808-ban 663 ezer, 1809-ben 520 ezer, az 1812-es háború kezdetekor kb. 600 ezer főt számlált az orosz hadsereg.) Ezért I. Sándor kénytelen volt a népfelkelésre támaszkodni, ami a háború alatt a hadsereg feltöltésének alapvető forrásává vált.

A Vörös Hadsereg és a szovjet hadtudomány fejlődésének igen fontos szakaszát tárgyalja Z. GREBELSZKIJ: „A párt XI. kongresszusa és a Vörös Hadsereg további erősítése" (3. sz. 3—10. o.) c. tanulmánya. A XI. kongresszus 1922 márciusában olyan körülmények között ült össze, amikor a X. kongresszusnak egy sor, a hadsereg megerősítésére irányuló rendeletét már végrehajtották. A XI. kongresszus napirend-tervezetében a hadsereg kérdése nem szerepelt, hanem a katonaküldöttek külön értekezletének esetleges javaslatait akarták a plenáris ülés elé vinni. Végül a küldöttek egy részének javaslatára úgy

döntöttek, hogy a beszámolót hallgassa meg a plenáris ülés, a vita és a határozat kidolgozása a katonaküldöttek körében folyjon, a határozatot pedig ismét a plenáris ülés fogadja el. A hadseregről szóló beszámoló — melyet Trockij tartott —, több téves és káros tételt tartalmazott. Többek között például olyanokat, hogy bár a polgárháborúban a Vörös Hadsereg sok és változatos hadműveletet hajtott végre, mégsem szerzett értékes harci tapasztalatokat, nem dolgozott ki új hadászati és harcászati elveket, tudatlanság és kulturálatlanság uralkodik az egész területen. A beszámoló nem értékelte helyesen a vöröskatonák politikai nevelésének kérdését sem, és tagadta a szovjet hadtudomány, az egységes katonai doktrína kidolgozásának szükségességét is.

A katonaküldöttek értekezletén szintén Trockij tartotta a referátumot és igyekezett bebizonyítani, hogy a szovjet állam egységes katonai doktrínájának kérdését már felvetni is abszurd dolog. Azt állította: a marxizmust nem lehet a katonai kérdésekre alkalmazni; a szovjet hadászatot a polgárháborúban a formanélküliség jellemezte; a Vörös Hadsereget nem a párt irányította, hanem a régi hadsereg tisztjei és tábornokai!

A korreferátumot M. V. Frunze tartotta, aki visszautasította és megcáfolta Trockij elveit és állításait. Hangsúlyozta, hogy a Vörös Hadseregnek a burzsoá államok erős, jól szervezett, jól felfegyverzett és a korszerű háború követelményei szerint kiképzett hadseregeivel lesz dolga, ezért az egész katonai építést, a személyi állomány nevelését és kiképzését szigorúan tudományos alapokra kell helyezni. Elutasította azt a nézetet is, hogy a védelemnek kell a harc alapvető formájának lenni. A vitában aktívan részt vett Tuhacsevszkij, Bugyonnij, Vorosilov és mások. A többség határozottan elutasította Trockij nézeteit, és a kongresszus is ilyen szellemben fogadta el a Vörös Hadsereg továbbfejlődését megszabó határozatot.

A második világháború előtörténetének egyik lényeges kérdésével foglalkozik *N.* KIREJEV — *Sz.* KOLOKOLCEV: „A fasiszta Németország páncélos csapatainak építése 1933 és 1941 között" (2. sz. 30—38. o.) c. munkája. A német főparancsnokság abból az elvből indult ki, hogy a korszerű háborúban a vezető szerep a páncélosoké, melyek nagy egységekben tevékenykednek és a légierővel együttműködve oldják meg a hadműveleti és hadászati feladatokat. Németországban a páncélos csapatok építése a fasizmus uralomra jutásával kezdődött. 1933. május 1-én állították fel a gépesített csapatok parancsnokságát Lutz tábornokkal az élen, a 3. gépesített lovashadosztályból hozták létre az 1. páncéloshadosztályt, az év őszén pedig az 1934-ben megalakított három páncélosezredből a 2. és 3. páncéloshadosztályt.

A németországi hadiipar a harckocsik gyártását ugyancsak 1933-ban kezdte meg, 1939 szeptemberére a Wehrmachtnak 3200, 1940 májusára 3387, 1941 júniusára pedig már 5640 harckocsija volt. Az első típus a T—I könnyű harckocsi volt, majd ezt követte 1936-ban az ugyancsak könnyű T—II. Ezek gyorsak voltak ugyan, de csak géppuskával rendelkeztek és páncélzatuk sem volt eléggé megbízható. A spanyolországi tapasztalatok alapján 1937-ben alakították ki a közepes T—III és T—IV harckocsikat, majd ezeket tökéletesítették tovább a lengyelországi és franciaországi hadjáratok után. A „villámháború" elméletének megfelelően ezzel egyidőben a páncélozott szállító járműveket is fejlesztették, és 1937 őszén a négy gyalogoshadosztályt gépesített hadosztállyá szervezték át.

1938-ban a már meglévő páncéloshadosztályok és gépesített hadosztályok alapján megszervezték az első magasabbegységeket, a gépesített hadtesteket. Ezek felállításánál figyelembe vették a Vörös Hadsereg tapasztalatait is. A struktúra fejlődésében egészen új szakasz kezdetét jelentette, amikor a nyugati hadjárat előtt létrehozták az első páncélos csoportot, majd a hadjárat folyamán még további hármat. A szerző a felsorolt szakaszok részletes ismertetése mellett foglalkozik az elmélet fejlődésével is, különösen Guderian 1937-ben megjelent „Vigyázat — tankok" c. művével, valamint elemzi a szervezés és az elmélet hiányosságait.

A Nagy Honvédő Háború történetéből meríti tárgyát *V.* MACULENKO: „A szovjet csapatok hadműveleti álcázása

a háború első és második szakaszában" (1. sz. 11—20. o.) c. tanulmánya. Az álcázásnak már az 1939. évi szabályzattervezet nagy jelentőséget tulajdonított. A Vörös Hadsereg hadmérnöki főparancsnoksága 1941. június 26-án kiadott útmutatója hangsúlyozta, hogy a hadműveleti álcázás az álcázó tevékenység valamennyi formájának aktív, sokoldalú és megszakítás nélküli alkalmazásán alapszik. A hadműveleti álcázás két formájára hívta fel a figyelmet: 1. az egyik hadműveleti jellegű (a főirányban mért csapás megkezdése előtt másodrendű irányokban végrehajtott csapások, az összes fegyvernemek felderítő tevékenységének fokozása a másodrendű irányokban stb.); 2. a másik a mérnöki jellegű álcázó tevékenység (objektumok álcázása és ál-objektumok építése, az ellenség légi felderítésének félrevezetése). A szerző a háború konkrét példáin mutatja be, hogyan sikerült érvényesíteni ezeket az elveket az egyes hadműveletekben. Pl. a moszkvai csatában, 1941—42 telén a csapatok felvonulása, a tartalékok összevonása az álcázás teljes betartása mellett folyt, annyira, hogy a német vezérkar december 6-i terepvázlatán a Nyugati Front 10 hadserege közül 3 nem is szerepelt. Az ellenség félrevezetését és erőinek lekötését szolgálta a Tyihin és Rosztov körzetében végrehajtott támadás. A szerző áttekinti az első két szakasz történetét és megállapítja, hogy a hadműveleti álcázás állandóan fejlődött az ellenség félrevezetésére irányuló egyes intézkedésektől az álcázó hadműveletek végrehajtásáig, a csapatparancsnokok és fegyvernemi parancsnokok egyes intézkedéseitől a hadműveleti álcázás tervének kidolgozásáig és önálló parancsnokság létrehozásáig.

Fontos, a polgári történészek által gyakran meghamisított adatokat közöl *P.* MASZLOV: „A harckocsizó tartalékok létrehozása és felkészítése" (1. sz. 21—27. o.) c. munkájában. A Nagy Honvédő Háborúban minden hadjárat sikere a tartalékok mennyiségétől és minőségétől függött. Ezek létrehozása az egész szovjet nép hatalmas erőfeszítésének, a párt szervező munkájának volt köszönhető. A harckocsizó tartalékokhoz kell számítani a harckocsizó és gépesített alakulatokat is, amelyeket a hátországban szerveztek, alakítottak újjá és készítettek fel. A háború alatt a Szovjetunióban 104 ezer harckocsit és önjáró löveget gyártottak, emellett a harckocsizó alakulatok 111 ezer gépkocsit, 10 ezer páncélautót és 30 ezer motorkerékpárt kaptak.

A polgári történészek csökkenteni igyekeznek a szovjet harckocsigyártás jelentőségét és azt akarják bebizonyítani, hogy a döntő szerepet a nyugati segítség játszotta. Valójában külföldről csak a szovjet termelés 10 százalékát szállították, és a Szovjetunió számára a legnehezebb időben, a háború első kilenc hónapjában mindössze 377 harckocsi érkezett. Ezek részben elavultak voltak, hiányos felszereléssel, vagy pedig nem feleltek meg a szovjet arcvonal követelményeinek. A sztálingrádi döntő csata előtt a szállítás lelassult, de ekkorra a hazai ipar már jól működött. A szerző részletesen ismerteti a típusok arányának változását, az eltolódást a közepes és nehéz típusok felé, amely a könnyű harckocsik gyártásának teljes beszüntetéséhez vezetett. A kiváló minőségű T—34 közepes harckocsi típus a háború alatt gyártott összes harckocsik és önjáró lövegek több mint 50 százalékát alkotta. A lakosság az önfeláldozó munka mellett kb. 6 milliárd rubelt gyűjtött, ami több mint 30 ezer harci jármű előállítását fedezte.

A szerző részletesen ismerteti a kiképzés rendszerét a háború kezdetekor, a későbbi átszervezéseket, a tanalakulatok létrehozását a kezelőszemélyzet számára, a közép- és felsőfokú tanintézetek számának növekedését, ahol a tiszteket képezték ki. A háború alatt a tanalakulatokból csaknem félmillió különböző szakképzettségű harcos, a katonai iskolákból pedig 146 ezer tiszt került ki.

A szovjet légierők fejlődésének és harcainak lenyűgöző adatait ismerteti *A.* NOVIKOV—*M.* KOZSEVNYIKOV: „Harc a hadászati légi uralomért" (3. sz. 22—31. o.) c. tanulmánya. A hadászati légi uralom alatt olyan helyzetet kell érteni, amikor a Szovjet Fegyveres Erők és a hátország sikeresen, az ellenséges légierők részéről történő jelentős zavarások nélkül tudják teljesíteni a feladatukat. Ennek megléte nem zárja ki a hadműveleti és harcászati légi uralomért folytatott állandó, rendszeres harcot. A háború kezdetére a németek 4950 repülőgépet vontak össze a szovjet határ mentén, amelyeknek komoly harci tapasztalatokkal rendelkező személy-

zetük volt. 1940 óta Németország számára dolgozott Európa 57 repülőgépgyára és 17 gépgyára. Németországnak 20 700 repülőgépe volt, ebből 10 980 a frontalakulatoknál.

A támadás időpontjában a szovjet légierők átszervezése folyt és napirenden volt a géppark lecserélése. 1941 első felében a repülőgépipar új konstrukciójú gépeket bocsátott ki: kb. 2000 vadászgépet (JAK—1, LAGG—3, MIG—3), 458 bombázót (PE—2) és 249 csatarepülőt (IL—2), de ezeknek csak egy része volt a frontcsapatoknál.

Az 1941. június 22-i tömeges német támadások során a szovjet légierők 1200 gépet vesztettek, ebből 800-at a földön. Ezen a napon a szovjet gépek 6000 felszállást hajtottak végre és megsemmisítettek 200 német gépet. A németeknek nem sikerült szétzúzni a szovjet légierőket, mert az Északi és Déli Front, a belső körzetek alakulatai és a távolsági bombázó egységek érintetlenek maradtak. Ezek azonnal megkezdték tevékenységüket, június 25-e és 30-a között pl. 39 finnországi és észak-norvégiai repülőtér ellen intéztek támadást. Június 22-e és július 10-e között a repülőtereken és a levegőben több mint ezer német gépet pusztítottak el.

Az 1941. június 22-i tömeges német támadások során a szovjet légierők 1200 gépet vesztettek, ebből 800-at a szovjet repülőgéptípusok, hogyan alakult át a szovjet légierők felépítése, hogyan változott a harcászat. A szisztematikus felőrlés, a Leningrád és Moszkva alatti csaták, a sztálingrádi (csak az utánpótlást biztosítani igyekvő gépek közül 1160-at semmisítettek meg) és a kubáni légicsata eredményeképpen Kurszk alatt sikerült megszerezni a hadászati légi uralmat, amelyet aztán szilárdan tartottak a háború végéig. A németeknek a szovjet—német arcvonalon 1941 júniusában 4950 katonai gépük volt, 1942 novemberében 3500, 1943 júliusában 2980, 1944 júniusában pedig már csak 2800. A szovjet légierőknek a kezdeti nagy veszteség ellenére 1942 novemberében már 3088 gépe volt a hadrakelt seregben, 1943 júliusában 8290, 1944 júliusában pedig 11 800. A hadászati légi uralmat az ellenséges gépek megsemmisítése eredményeként sikerült elérni. Összesen 57 ezer gépet pusztítottak el, ebből 44 ezret légi harcban, 13 ezret a repülőtereken. Nem fogadható el az az állítás, hogy a német légierőket a nyugati bombázások gyengítették meg döntő módon. Ezek nem érték el a kívánt eredményt. 1944-ben Németország még csaknem megkétszerezte a repülőgépgyártást, de ez sem tudta pótolni a szovjet arcvonalon elszenvedett veszteségeket.

A Nagy Honvédő Háború egyik kicsi, de rendkívül fontos arcvonalszakaszán vívott harcokat írja le *P. JEGOROV*: „A szovjet csapatok hadműveletei Leningrád alatt 1943-ban" (2. sz. 11—21. o.) c. munkája. 1943. január 18-án a Leningrádi és Volhovi Front csapatai csapást mértek az ellenséges arcvonal slisszelburg—szinyavinói kiszögellésére és áttörték a blokádot. A Ladoga és az arcvonal között létrejött egy 8—11 km széles korridor, de az arcvonal kiszögellése megmaradt, s a csúcsában lévő szinyavinói magaslatokról a németek tűz alatt tudták tartani a Ladogáig terjedő egész területet. Így tüzérségi tűzzel árasztottak el minden, az ideiglenes szárnyvonalon haladó szerelvényt.

1943 folyamán súlyos harcok folytak e kiszögellés felszámolásáért, a leningrádi—moszkvai vasútvonal eléréséért, ami végül is nem sikerült teljesen. Az első hadművelet február 10-én indult, amikor a Leningrádi Front 55. hadserege és a Volhovi Front 54. hadserege azt a feladatot kapta, hogy vágja le az egész kiszögellést. Az arcvonalat áttörték ugyan, de a támadások hamarosan megakadtak, és a főparancsnokság február 27-én be is szüntette őket.

A második hadműveletet mindkét front március 19-én kezdte. Ennek célja nem a kiszögellés egészének, hanem csak a csúcsának a levágása volt, a magaslatokkal együtt. Az arcvonalat itt is áttörték, eltolták Slisszelburgtól, de a fő célt nem sikerült elérni. A leningrádi arcvonalon március 22-én leállították a támadást.

A harmadik hadművelet július 22-én kezdődött és augusztus 22-éig tartott. A támadások, bár egyre erőteljesebbé váltak, nem érték el közvetlen céljukat, mert nem tudtak kellő erőt összpontosítani a rendkívüli módon megerősített, az erdős-mocsaras terep lehetőségeit jól kihasználó védelem ellen. Egyrészt elvonták azonban az „Észak" hadseregcsoport tartalékait és jelentős mérték-

ben fel is morzsolták őket, másrészt sikerült elhárítani a blokád helyreállításának nagyon is reális veszélyét. Ezek a harcok elősegítették, hogy a 67. hadsereg 30. gárda-lövészhadteste szeptember 15-e és 18-a között kiverje a németeket Szinyavinóból és elfoglalja az összeköttetést veszélyeztető magaslatokat.

A polgári történetírás egyes régi keletű, de állandóan felbukkanó ferdítéseivel száll vitába V. SZEKISZTOV—G. KOROTKOV: „Az amerikai imperializmus és a második világháború" (2. sz. 39—47. o.) c. tanulmánya. L. Morton és H. W. Wallin az Amerikai Egyesült Államok politikájának békeszerető jellegét igyekeznek bebizonyítani és azt állítják, hogy az USA-nak semmi szerepe nem volt a háború előkészítésében, tulajdonképpen csak a Pearl Harbor-i támadás kényszerítette bele. A szerzők ezzel szembeállítják az amerikai történészek másik csoportjának véleményét, amely szerint Pearl Harbort szándékosan idézték elő, hogy ok legyen a beavatkozásra. Ennél is döntőbb az Egyesült Államok két világháború közti politikájának elemzése, valamint annak vizsgálata, hogy mit jelentettek az 1935. augusztus 31-i és az 1936. február 29-i semlegességi törvények a fasiszta agresszorok szempontjából.

A másik divatos hamisítás az, hogy az Egyesült Államok volt a „győzelem fegyvertára". Bár 1941 decemberében Washingtonban úgy döntöttek, hogy a fő erőfeszítéseket Németország ellen irányítják, az Egyesült Államok csak 1942 végén kapcsolódott be komolyan a német—olasz csapatok elleni harcba Észak-Afrikában, vagyis 38 hónappal a világháború kitörése után. Igaz, hogy hatalmas, 16 353 659 főt számláló hadsereget állított fel, de ennek csak jelentéktelen része harcolt Németország ellen: 1942 végén — kevesebb, mint félmillió, 1943-ban — egymillió körül, 1944-ben — kb. 2 millió, 1945-ben — több mint 2 millió. Az Egyesült Államok hivatalos adatok szerint 6 év alatt 297 ezer repülőgépet, 315 ezer löveget és aknavetőt, 86 ezer harckocsit, 6500 hadihajót, 64 500 deszanthajót, 5400 szállítóhajót, 17 millió puskát stb. gyártott, de ennek csak kis részét használták fel Európában, hiszen pl. 1943 novemberében a légierőnek csak 39 harccsoportja volt Európában az összes 137-ből. Az Egyesült Államok és Anglia 9,6 ezer löveget, 10,8 ezer harckocsit, 18,7 ezer repülőgépet szállított a Szovjetuniónak, míg a szovjet ipar ezalatt 488 ezer löveget, 104 ezer harckocsit és önjáró löveget, 137 ezer harci repülőgépet állított elő.

Befejezésül megemlítjük még, hogy az 1. sz. közli *Dombrády Lóránd:* „A fasiszta Németország és a horthysta Magyarország háborúra való felkészítése" (44—52. o.) c. tanulmányát. *(Lengyel István)*

VOJNOISTORIJSKI GLASNIK (Jugoszlávia), 1971. 2. sz. — *Fabijan* TRGO: „A Jugoszláv Kommunista Párt és a honvédelem (az 1941. évi áprilisi háborúig.)" (11—27. o.) A JKP már korán felismerte a fasiszta háborús fenyegetést, s ezért arra törekedett, hogy a fasiszta veszéllyel szemben népfront mozgalmat hozzon létre. A védelem sikeres előfeltételeként az ország demokratikus átalakítását, a nemzet erőforrásainak teljes mozgósítását jelölte meg. Az Anschluss után Németország Jugoszlávia szomszédja lett, ami már közvetlen háborús fenyegetést jelentett. Csehszlovákia megszállása után a JKP antifasiszta népfrontkormány létrehozását követelte. Nem változott a párt politikája az 1939. augusztusi szovjet—német megegyezés után sem. Az 5. pártkongresszuson, 1940 őszén az országvédelem kérdése került előtérbe és a kongresszus határozatot hozott arról, hogy Jugoszláviának nem szabad egyik hatalmi csoportosuláshoz sem csatlakoznia, meg kell őriznie semlegességét és szuverenitását, s a háborús veszély elhárítására Katonai Bizottságot jelölt ki. A kapituláns Cvetković—Maček-kormány áruló politikája elleni tiltakozásul a JKP 1941. március 27-én nagy hazafias tüntetést szervezett s ez az egész országra kiterjedő mozgalom megbuktatta a kormányt. Hitler válaszképpen április 6-án megtámadta Jugoszláviát. — *Vitomir* GRBAC: „A Jugoszláv Kommunista Párt szerepe a fegyveres felkelés és a szocialista forradalom előkészítésében". (31—54. o.) A JKP Jugoszlávia veresége után elemezte a kudarc okait és az ország helyzetét. A belső helyzet és az objektív feltételek arra az elhatározásra vezették a JKP Központi Bizottságát, hogy azonnal és határozottan indítsa meg a fegyveres harcot az ország fel-

szabadításáért s egyben teremtse meg az alapokat a szocialista forradalom számára, amelyet a nemzeti felszabadító mozgalom nélkülözhetetlen előfeltételének tekintett. A feladat a néptömegek teljes mozgósítását követelte meg, ezt széles körü propagandával, hazafias, honvédő és szocialista tradíciók ápolásával valósították meg. A szinte leküzdhetetlennek látszó nehézségek megkövetelték, hogy a JKP belülről is egységes legyen, ezért nagyarányú tisztogató kampány indult meg, mely az oda nem való elemek eltávolításához vezetett. A katonai-szervezeti előkészületek is megindultak. A szervezési elveket szakértőkből álló bizottságok dolgozták ki, ezek egyszersmind a gyakorlati munkát is megkezdték: egyelőre kis akciócsoportokat, kereteket szerveztek, amelyekből a későbbiek során kifejlődtek a Jugoszláv Népi Felszabadító Hadsereg alakulatai. — *Pero* MORAČA: „A Jugoszláv Kommunista Párt Központi Bizottsága és a Nemzeti Felszabadító Partizánhadsereg Főhadiszállásának együttműködése a fegyveres harc fő problémáinak megoldásában és a nemzeti felszabadító mozgalom kifejlesztésében." (57—77. o.) Az 1941. július-szeptemberi időszak fő feladata az volt, hogyan lehet az elszórt partizántevékenységet egységes vezetés alá vonni és nemzeti felszabadító mozgalommá továbbfejleszteni. A nehéz munkában nagy szerep jutott Titónak, aki a sok kudarc ellenére is kitartott az eredeti cél mellett. A Szovjetunió hadba lépése új alapokra helyezte az antifasiszta koalíció szervezetét és tevékenységét, s új lehetőségeket nyújtott a jugoszláv felszabadító mozgalom számára is. A belső ellenzék leküzdése nagy feladatot jelentett. Meg kellett győzni, vagy ha szükséges volt, el kellett távolítani az útból mindenkit, aki veszélyesnek, korainak vagy szükségtelennek tartotta az össznépi felkelést. Ugyancsak súlyos gondot jelentett a londoni emigráns jugoszláv kormánnyal való együttműködés is. Felvetődött az a gondolat, hogy Jugoszláviában népfront alapon létre kell hozni egy „nemzeti felszabadító bizottságot" s ezt alá kell rendelni a londoni kormánynak. A terv a londoniak merev magatartása miatt meghiúsult, ettől kezdve szétvált a JKP, valamint a londoni emigráció és helyi képviselőinek útja. A tanulmány az 1941. szeptember 26-i stolicei katonai tanácskozás leírásával és értékelésével zárul. — *Ivan* JELIĆ: „A Horvát Kommunista Párt vezetőszerepének előkészítése a Horvátország felszabadítására alakított Nemzeti Felszabadítási Frontban". (81—106. o.) A tanulmány bevezetőjében két alapvető problémát vizsgál: 1. Mivel a Horvát KP csak 1937-ben alakult meg, vezetői viszonylag kevés tapasztalattal rendelkeztek; 2. Mi volt a programja az 1941 áprilisa után újjászerveződött HKP-nak? A vereség tovább nehezítette és bonyolította a nemzeti egységfront kialakításának amúgy sem egyszerű feladatát. A kommunisták mindenek előtt szövetségeseket kerestek a közös ellenséggel szemben, kutatták az utat a befolyásos és erős Horvát Paraszt Párttal való kiegyezésre. Ez a párt a vereség után lényegében kettévált, reakciós elemei csatlakoztak az usztasa állam támogatóihoz, a centrum és a baloldal V. Maček vezetésével visszautasította az együttműködést az usztasákkal, de nem támogatta a Horvát Kommunista Pártot sem, így közvetve a fasizmust segítette. A Paraszt Párt tagjai közül azonban a HKP sokat megnyert a népfrontpolitika támogatására. — *Milorad* JANKOVIĆ: „A katonai-politikai helyzet és harctevékenységek Nyugat-Szerbiában 1941—1942 telén". (159—202. o.) 1941 decemberében a partizánalakulatok főerői a Szandzsákba vonultak át, ami súlyos helyzetbe hozta a Nyugat- és Közép-Szerbiában maradt partizáncsapatokat. A 15 000 harcost számláló 12 alegységből csak kettő kerülte el a katasztrófát, mivel a csetnikek árulóvá váltak. Súlyos csapás érte a párt- és tömegszervezeteket is. A németek 60 000 embert vetettek be. Céljuk Szerbia pacifikálása és az újabb felkelések megakadályozása volt. Újjászervezték a Nedić-kormányt, amelynek fegyveres erői ekkor már elérték a 30 000 főt. A partizáncsapatok maradványai elleni harcokban részt vettek az áruló Mihailović csapatai oldalán a bábkormány egységei is. A partizánok nem kaptak számottevő támogatást a nehéz összeköttetés következtében, így a négy hónapig tartó harcban vereséget szenvedtek, de közben Dél-Szerbiában már újabb felkelés robbant ki a németek ellen. — *Vojmir* KLJAKOVIĆ: „A németek balkáni politikája 1940—1941-ben". (315—322. o.) A két világháború

közötti balkáni német politika célja az angol—francia befolyás kiegyensúlyozása, majd visszaszorítása volt. A második világháború kitörésével jelentősen megnőtt e terület hadászati fontossága, a németeket elsősorban gazdasági, az olaszokat politikai szálak fűzték a Balkánhoz. Ezért a németeknek nem kedvezett volna a status quo felborítása, az olaszok viszont Jugoszlávia és Görögország rovására ki akarták terjeszteni hódításaikat. A németek azzal, hogy Jugoszláviát rákényszerítették a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozásra, meg akarták szilárdítani balkáni pozícióikat. Az 1941. március 27-i fordulat után azonban úgy ítélték meg a helyzetet, hogy feltétlenül szükség van fegyveres beavatkozásra, még akkor is, ha ez késlelteti a Szovjetunió elleni támadás megkezdését. — A folyóirat többi tanulmánya is a jugoszláv nemzeti felszabadító mozgalom első időszakával foglalkozik, pl. *Zdravko* KLANJŠĆEK: „A fegyveres felkelés előkészítése Szlovéniában 1941. április—július" (111—126. o.); *Boro* MITROVSKI: „Megszállás és fegyveres felkelés Macedóniában 1941-ben" (129—155. o.); *Ahmet* DONLAGIĆ: „A Boszniában és Hercegovinában harcoló partizánalakulatok harcászatának néhány vonása" (225—251. o.) — A folyóirat e számát is egyéb közlemények, köztük a második világháború angol—amerikai hadműveleteinek fedőnevei (befejező rész 349—358. o.), valamint recenziók és bibliográfiák teszik még tartalmasabbá. *(Viniczai István).*

WOJSKOWY PRZEGLAD HISTORYCZNY (Lengyelország) 1971. 4. sz. — *B.* HILLEBRANDT: „Az Ifjúsági Harci Szövetség" részvétele a hitleri megszállók elleni harcban". (3—33. o.). Az ifjúság a maga módján szinte első perctől kezdve részt vett a megszállók elleni harcban. Szervezetszerű működésükről 1940-től lehet beszélni, amikor egyes csoportjaik kommunista irányítás alá kerültek, s a Népi Gárda egységeiben és önállóan is harcoltak. Elsősorban összeköttetési, felderítési feladatokkal és a földalatti sajtó terjesztésével bízták meg a fiatalokat. Emellett fontos szerepük volt a lengyel kultúra megmentéséért folytatott akcióban. Az egyetemek, főiskolák, középiskolák szabadlábon maradt tanárai lakásukon kisebb csoportokban foglalkoztak hallgatóikkal és felkészítették őket az „igazi szabadságra és függetlenségre". A tanulmány részletesen ismerteti az „Ifjúsági Harci Szövetség" jelentős akcióit, saját újságjukon keresztül folytatott agitációs munkáját s a résztvevők tevékenységét. — K. KACZMAREK: „A 2. Lengyel Hadsereg felállítása, 1944. augusztus — 1945. január" I. rész. (34—58. o.) Több tanulmány és monográfia foglalkozott már a 2. Lengyel Hadsereg történetével, jelen tanulmány a hadsereg felállításával kapcsolatos problémákkal, lehetőségekkel és nehézségekkel foglalkozik, a hadsereg anyagi és technikai ellátása biztosításának és megszervezésének kérdéseit tárgyalja. A Lengyel Munkáspárt és a Nemzeti Bizottság 1944. július 22-i programjában a legfontosabb feladatként a hitleri Németország elleni harcot s egész Lengyelország felszabadítását szabta meg. Ehhez azonban Lengyelországnak a háború, a hitlerista megszállók pusztításai miatt nem voltak meg az anyagi feltételei. A felállítandó hadsereg személyi kereteihez a felszerelést a Szovjetunió biztosította. A mozgósítás megszervezési és politikai nehézségeit, majd az első egységek felállítását ismerteti a cikk, létszámadatokkal. — *P.* ŁOSSOWSKI: „Lengyel katonák internálása Litvániában, 1939—40-ben". (59—77. o.) Az 1939. évi lengyel—német háború történetéhez hozzátartozik a Lengyelországból elmenekült és Romániában, Magyarországon, Lettországban és Litvániában internáló táborokba került lengyel katonák és polgári személyeknek a sorsa. Ezzel a még feltáratlan területtel foglalkozik a cikk, elemezve a lengyel—litván kapcsolatokat s a litván internáló táborok helyzetét a lengyel katonák Nagy-Britanniába és Franciaországba távozásáig. — *L.* PASTUSIAK: „Nyugat-Berlin úgynevezett blokádja 1948—49-ben". (78—107. o.) A jelenlegi európai helyzethez s a „keleti szerződések" aláírásához vezető út állomásait s a „berlini kérdés" történeti megvilágítását adják a lengyel hadtörténészek második világháború utáni eseményekkel foglalkozó cikkei. — A hidegháború fokozódását eredményezte az amerikai—angol—francia megszálló hatalmak 1948. június 24-én Nyugat-Berlinben (Bizóniában) bevezetett pénzreformja. Ennek első következménye Berlinnek, mint közigazgatási egységnek a megszűnése,

mivel a szovjet hatóságok a pénzreform miatt új ellenőrzési rendszabályok életbeléptetésére kényszerültek. A válság 1948. június 25—1949. május 12-ig tartott, s gazdasági és politikai kihatásait vizsgálja a cikk. — A Visszaemlékezések rovatban *J.* SOBIESIAK: „Egy partizán visszaemlékezései" (141—146. o.) címmel emlékezik Nyugat-Ukrajna területén 1942—43-ban folytatott harcaira. — *J.* KUROPIESKA: „Egy vezérkari tiszt visszaemlékezései" (172—199. o.) 1939-ből és *T.* KRÓLIKIEWICZ: „A lengyel sportrepülés történetéből" (200—229. o.) a lengyel Aeroklub felállítására és 1920—1939 közötti működésére emlékezik. — *E.* GRÓNCZEWSKI: „A cselekvés emberei. Rövid életrajzok a Lengyel Munkáspárt aktivistáiról, a Népi Gárda és a Népi Hadsereg katonáiról" (230—241. o.) A hazafias hagyományok ápolásában fontos feladat a hősök példaképül állítása és életük megismertetése. E célkitűzést szolgálja a folyóirat 1963—65-ös évfolyamaiban már megjelent s az újabban feltárt levéltári anyagok alapján jelen számban közzétett életrajzokkal. — *F.* SKIBINSKI: „Megfontolások a harcászatról" (242—259. o.) A harcászati tevékenység történeti fejlődésének áttekintése során Dragomirov, Foch, Fuller nézeteit ismerteti, majd rátér a két világháború között elfogadott harcászati elvek, és a második világháború harcászati példáinak elemzésére. *(Windisch Aladárné)*

MILITÄRGESCHICHTE (Német Demokratikus Köztársaság) 1972. 1. sz. — *W.* BRAMKE — *K.* NUSS: „A hadtörténettudomány aktuális problémái." (5—13. o.) Az elmúlt évtizedek nagy társadalmi és forradalmi átalakulásokkal jellemezhetők. Ezek értelmezéséhez minden tudománynak, így a hadtörténettudománynak is ki kellett dolgoznia az újabb, főleg a szocializmus és kapitalizmus világméretű harcára vonatkozó összefüggéseket és felismeréseket. Az előttünk álló feladatok: a társadalmi fejlődés általánosan érvényes törvényszerűségeinek és a nemzeti sajátosságokkal való összefüggéseinek feltárása; a tömegek harca a társadalmi haladásért; a munkásosztály forradalmi katonai hagyományainak feldolgozása. Külön kérdéskomplexum a nép és a néphadsereg egysége, a párt irányító szerepe a hadseregben és a hadsereg mint a Varsói Szerződés egyik tagja. A dialektika azt is megköveteli, hogy az imperialista hadseregek, elsősorban a nyugatnémet hadsereg tevékenységét is elemezzük, valamint a társadalmi haladás mai három hajtóerejét: a szocialista tábor, a nemzetközi munkásmozgalom és a forradalmi felszabadító erők harcát. — *J.* KÜBLER: „Az Egyesült Államok Latin-Amerikával kapcsolatos katonapolitikája a második világháború után". (14—23. o.) A cikk a *Zeitschrift für Militärgeschichte,* 1971. 6. sz.-ban megjelent közlemény második része. Az USA a második világháború befejezésével elérte célkitűzését, a Latin-Amerika feletti gazdasági és politikai uralmat biztosan kézben tartotta. A „hátország" biztosítása céljából megnövekedtek a magánberuházások a nyersanyagtermelés érdekében, ezen országok külkereskedelme 60%-ban az Egyesült Államokat érinti. A politikai függőség a katonai beavatkozást is lehetővé tette, a katonai bázisok egész láncolata fűzi ma a latin-amerikai országokat az Egyesült Államokhoz. Megváltozott azonban a katonapolitika Kennedy elnök idejében — a szocializmus előretörése következtében megszaporodtak a forradalmi megmozdulások —, aki kénytelen volt neokolonialista módszereket bevezetni. A kubai forradalom döntő változást hozott, és e tény, bár lassan, de előre veti az USA politikai, gazdasági és katonai vereségét a latin-amerikai országokban. — *H.* HÖHN: „Nézetek a korszerű harccselekmények vezetéséről a NNH szárazföldi haderejében az 1962—65. közötti időszakban". (24—36. o.) A rakétafegyverek megváltoztatják a hadvezetést és alapvetően érintik a haderőnemek hadászati alkalmazásának módszereit. A szovjet hadművészet és a hazai német hadtörténelem elemzéseire épült a NNH tiszti kádereinek felkészítése és kiképzése, hogy a harccselekmények irányítását és vezetését exakt módon sajátíthassák el. Elengedhetetlenül fontosak a közös hadgyakorlatok, amelyek nélkülözhetetlen tapasztalatcserét is jelentenek. — *A.* STUSSZEVICS: „Légvédelmi csapatok a Nagy Honvédő Háborúban" (37—50. o.) A háború első periódusában hadászati védelmi hadműveleteket hajtottak végre az ellenséges túlerővel szemben. A második szakaszban — 1943-tól —, amikor a hátország védelme mellett az arcvonalat határoló szakaszok aktív védelmét is ellátták, a támadó fasiszta légi-

erők nem tudták áttörni ezt a védelmi vonalat. A harmadik szakaszban — 1945-ben — a szovjet légierők már négyszeres túlerővel rendelkeztek, a légvédelmi csapatok, a hátország védelme mellett a szárazföldi haderők támogatását látták el a támadó hadműveletek idején — a csapatvédelmi erőkkel együttműködve. A szovjet légvédelmi csapatok a háború folyamán önálló haderőnemmé válnak — *D.* WEIDEMANN: „A Diem-rezsim és a népi ellenállás átalakulása szervezett önvédelmi háborúvá, 1954—1960 között". (50—60. o.) Az 1954-es genfi konferencia után két tendencia jellemzi Dél-Vietnamot: egyrészt a lakosság forradalmi felszabadító harca, másrészt az amerikai imperialisták politikája és taktikája, melynek célja a genfi határozatok végrehajtásának szabotálása. A SEATO támaszpontok láncolatában Dél-Vietnam fontos stratégiai helyet foglal el, ezért segítette uralomra a Diem-rezsimet, amely az USA politika maradéktalan kiszolgálója és a féktelen terror képviselője a lakossággal szemben. A politikai leigázást a gazdasági kifosztás követte, mely gyakorlatilag gyarmattá süllyesztette az országot, 1960-ban állították fel az első fegyveres csoportokat, belőlük alakult a Nemzeti Felszabadítási Front, amely összefogja és irányítja a fegyveres akciókat. — *E.* KÖNNEMANN: „A hadsereg-főparancsnokság helyzetértékelése az 1919. márciusi harcok után". (61—71. o.) Az 1919. március 22-én tartott tanácskozás három súlyponti kérdést ölel fel: az osztályharc likvidálását Németországban, a lehető legkedvezőbb békefeltételek elérését és a hadseregfejlesztéssel kapcsolatos elképzeléseket. Az osztályharc felszámolását oly alaposan készítették elő, hogy a szociáldemokrata párt jobboldalát is érintették a tisztogatási akciók. A fő szempont azonban a hadsereg kiépítése maradt, hogy ne csak biztos támasza legyen a rendszernek, hanem a „belső béke" helyreállítása után az agresszív tervek végrehajtásának is kiváló eszköze lehessen. — *W.* BRAMKE — *K.* FINKER: „A német forradalmi munkásifjúság harci szervezete a »Rote Jungfront« 1924—29-ben" (27—79. o.) A kapitalizmus viszonylagos stabilizációjának idejére esik a Vörös Fronthárcos Szövetség és annak ifjúsági szervezete, a Vörös Ifjúsági Front megszervezése. A német proletárifjúság fegyveres szervezetének tagjai 30—40 000 főt számláltak. Célja: az ifjúság felkészítése az antimilitarista harcra és a proletáregységfront demonstrálása. Szerveztek emlékünnepélyeket K. Liebknecht tiszteletére, 1927-től kezdődően pedig következetesen felléptek egy új háború előkészítése ellen. 1929-ben a kormány betiltotta a munkásszervezeteket és radikálisan fellépett a tagjai ellen. A fasizmus uralomra jutása idején a munkásszervezetek illegalitásban dolgoztak. Forradalmi hagyományuk ápolása ma becsületbeli üggyé vált. A folyóirat két volt if'úmunkás visszaemlékezéseit is közli. — A NNH hadtörténelmi folyóirata ez évtől kezdődően új címet vett fel, a szemléletesség és áttekinthetőség érdekében új grafikai külsőben jelenik meg. A szövegeket fotókkal, térképekkel, grafikakkal gazdagabban illusztrálja. Új fejezetet szentel a katonai hagyományoknak, 1973-tól pedig helyet ad a haditechnika történetét feldolgozó közleményeknek is. Minden számban német- és külföldi folyóiratok hadtörténeti repertóriuma található. *(Rákóczi Katalin)*

HÍREINK

PÁLYÁZATI FELHÍVÁS
A MAGYAR ELLENÁLLÁSI MOZGALOM TÖRTÉNETÉVEL KAPCSOLATOS PÁLYAMUNKÁKRA

A Magyar Történelmi Társulat hazánk felszabadulásának közelgő 30. évfordulója alkalmából a Magyar Partizán Szövetség, a Művelődésügyi Minisztérium, a Honvédelmi Minisztérium, valamint a Magyar Rádió és Televízió által felajánlott pályadíjakra pályázatot hirdet.

Pályázni lehet minden, a pályázat kiírása után megjelent, vagy kiadatlan, egyéni, vagy kollektív, új tudományos eredményeket felmutató, összegező, forrásközlő, helytörténeti, vagy egyéb jellegű monográfiával, a témára vonatkozó historiográfiai feldolgozással, történelmi tanulmánnyal, tanulmány-gyűjteménnyel, tudományos értékű krónikával, annotált bibliográfiával, amely a magyar antifasiszta ellenállási mozgalom körébe tartozó kérdésekkel, az ellenállási mozgalom fegyveres, vagy egyéb formáival, egyes ellenállási csoportok történetével, magyarok részvételével más országok antifasiszta ellenállási mozgalmában, ideértve a spanyol polgárháborút is, egyes szervezetekben, közigazgatási terület egységekben, vagy üzemekben folytatott ellenállási tevékenységgel, az ellenállási mozgalomban jelentősebb szerepet betöltő egyének élettörténetével foglalkozik.

Pályadíjak a következők:

I.	díj	15.000,— Ft
II.	„ (2 db)	8.000,— Ft
III.	„ (4 db)	5.000,— Ft

Pályázni lehet továbbá a pályázat kiírása után megírt, megjelent, vagy kézirat formában beküldött, az ellenállási mozgalomban kifejtett saját, vagy csoportos tevékenységet tartalmazó egyéni, vagy kollektív visszaemlékezéssel.

A visszaemlékezések pályadíjai:

I.	díj	6.000,— Ft
II.	„ (2 db)	4.000,— Ft
III.	„ (4 db)	3.000,— Ft
IV.	„ (10 db)	1.500,— Ft

A pályázatokon mindenki részt vehet. A pályamunkákat a Magyar Történelmi Társulat és a Magyar Partizán Szövetség által alakított bíráló bizottságok fogják elbírálni.

A pályaműveket 1974. június hó 30-ig kell beküldeni a Magyar Történelmi Társulat címére (Budapest I., Uri u. 51—53). Eredményhirdetés: 1975. március hó 31.

A részletes pályázati feltételek és a téma kutatásának helyzetéről szóló útmutató tanulmány levélben, vagy személyesen a Magyar Történelmi Társulatnál, vagy a Magyar Partizán Szövetségnél (Budapest, V., Szabadság tér 16.) igényelhető, illetve átvehető. A pályázatot kiíró szervek a pályázók figyelmét felhívják *dr. Gazsi József:* Az ellenállási és partizánmozgalom kutatásának helyzete" c. tanulmányára, mely a Hadtörténelmi Közlemények 1972. évi 4. számában jelenik meg.

A pályázatot kiíró szervek a kiemelkedő pályamunkák megjelentetésében közreműködnek.

A HARMADIK NEGYEDÉV ESEMÉNYEIBŐL

PAVEL ANDREJEVICS ZSILIN altábornagy, a Szovjetunió Honvédelmi Minisztériuma Hadtörténelmi Intézetének parancsnoka 1972. szeptember 4—9. között a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum vendége volt. Látogatása során megbeszélések folytak a két testvérintézmény kapcsolatának tapasztalatairól, illetve az alkotó együttműködés elmélyítésének további lehetőségeiről. P. A. Zsilin altábornagy a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum tudományos munkatársainak, a Zrínyi Miklós Katonai Akadémia, valamint a katonai főiskolák meghívott tanárainak előadást és konzultációt tartott a szovjet Hadörténelmi Intézetben folyó tudományos munka eredményeiről, tudományos és módszertani problémákról, feladatokról.

A VII. NEMZETKÖZI LEVÉLTÁRI KONGRESSZUST 1972. augusztus 21—25. között Moszkvában rendezték meg. Az ötnapos, magas szintű tanácskozás résztvevői mgvitatták a levéltárak és irattárak kapcsolatának tapasztalatait és feladatait; a levéltárak technikai fejlesztésének problémáit. Sokoldalúan foglalkoztak a levéltárak tudományos információs tevékenységével, valamint a fejlődő országok levéltáraival és támogatásuk lehetőségeivel. A budapesti Hadtörténelmi Levéltárat *dr. Papp Tibor* alezredes, levéltárvezető, *dr. Bőhm Jakab* levéltárvezető-helyettes és *dr. Spáczai Hedvig* levéltáros, a Hadtörténelmi Levéltár bécsi kirendeltségét pedig *dr. Kun József* alezredes képviselte.

CSENDES LÁSZLÓ alezredes, a Hadtörténelmi Térképtár vezetője 1972. július 26—július 9. között a bécsi Hadilevéltár térképtárában kutatást folytatott. Az 1848—1849-es magyar szabadságharc korabeli térképeiről (csaták, ütközetek, felvonulási tervek stb.), hadműveleti vázlatokról készített feljegyzések, fotó- és xeroxmásolatok a Hadtörténelmi Térképtár anyagát gazdagítják.

KEREKES ZOLTÁN alezredes, a Hadtörténeti Múzeum osztályvezetője 1972. június 19-től 24-ig a Román Szocialista Köztársaság több múzeumában kutatómunkát végzett. Ennek során felvételeket készített és adatokat gyűjtött az 1848—1849-es magyar szabadságharcos hadi zászlókról, illetve zászlóemlékekről.

Molnár Pál

BIBLIOGRÁFIA

AZ 1970. ÉVI MAGYARORSZÁGON MEGJELENT HADTÖRTÉNELMI IRODALOM BIBLIOGRÁFIÁJA

I. RÉSZ*

A BIBLIOGRÁFIA BEOSZTÁSA

I. *Általános munkák*

Bibliográfiák, historiográfiák, sajtótörténet, terminológia
Elméleti munkák és a hadtörténetírás kérdései
Tudományos élet
A hadtörténelem az ismeretterjesztésben és a honvédelmi nevelésben
Múzeumi, levéltári és térképtári gyűjtemények

II. *A hadművészettörténet általános kérdései*

Általános és összefoglaló munkák
Vártörténet
A haditechnika története
A hírszerzés és kémkedés története

III. *Magyarország hadtörténelme*

Helytörténeti munkák
Magyarország hadtörténelme a honfoglalástól a XIX. századig
Az 1848—1849. évi szabadságharc
Magyarország hadtörténelme 1850—1918.
Az 1918—1919. évi forradalmi események
A Magyar Tanácsköztársaság
A Magyar Tanácsköztársaság hadtörténelme
Forradalmi események vidéken
Magyarország hadtörténelme 1919—1939
Magyarország a második világháborúban
Hazánk felszabadulása
Hadműveletek Budapest körülzárásáig
Budapest felszabadítása
A Budai Önkéntes Ezred
A dunántúli hadműveletek
Szemtanúk visszaemlékezései. Felszabadulási ünnepségek
Ellenállási mozgalom és partizánharcok
Háborús bűnök
A Magyar Néphadsereg és a fegyveres erők története 1944—1970

* A bibliográfia második részét a folyóirat 1972. évi 4. számában közöljük. (A szerk.)

IV. *Egyetemes hadtörténelem*

A legrégibb időktől 1918-ig
A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a polgárháború
Magyar internacionalisták a Szovjetunióban. Részvételük a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban és a polgárháborúban
A két világháború közötti időszak hadtörténelme
A második világháború
Ellenállási mozgalom
Magyar antifasiszták az európai népek ellenállási mozgalmában
A második világháború utáni időszak hadtörténelme
A szocialista államok fegyveres erőinek évfordulói

V. *Életrajzok, emlékezések*

A GYAKRABBAN ELŐFORDULÓ FOLYÓIRATOK RÖVIDÍTÉSEINEK JEGYZÉKE

AH	Acta Historica
BSz	Borsodi Szemle
BüSz	Belügyi Szemle
ÉT	Élet és Tudomány
HK	Hadtörténelmi Közlemények
Ho	Honvédelem
Horv	Honvédorvos
HSz	Honvédségi Szemle
HtSz	Haditechnikai Szemle
ISz	Igaz Szó
Mo	Magyarország
Mőr	Munkásőr
N	Néphadsereg
NSz	Nemzetközi Szemle
PV	Polgári Védelem
PK	Párttörténeti Közlemények
Re	Repülés
SSz	Soproni Szemle
Sz	Századok
TSz	Történelmi Szemle
ZAÉ	Zrínyi Miklós Katonai Akadémia Értesítője

ÁLTALÁNOS MUNKÁK

BIBLIOGRÁFIÁK, HISTORIOGRÁFIÁK, SAJTÓTÖRTÉNET, TERMINOLÓGIA

Bibliographie d'oeuvres choisies de la science historique Hongroise 1964—1968. (Réd. par M[ária] Sz. Gyivicsán, L[ászló] Makkai etc.) Bp. Akad. K. 1970. 262 p. /Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae 83./

A Magyarországon megjelent történeti munkák /önálló kötetek, tanulmányok, cikkek, ismertetések/ jegyzéke. 1969. /január 1—december 31./ Összeáll.: V. Windisch Éva. — Sz, 1970. 5—6. sz. 1320—1406. p.

Bibliographie choisie d'ouvrages d'histoire publiés en Hongrie dans la deuxieme moitié de 1968. — AH, 1970. 1—2 sz. 243—260. p.

Az 1967. évi Magyarországon megjelent hadtörténelmi irodalom bibliográfiája. 2. Összeáll.: Molnár Éva, Viniczai István, Windisch Aladárné. — HK, 1970. 1. sz. 147—161. p.

Az 1968. évi Magyarországon megjelent hadtörténelmi irodalom bibliográfiája. Összeáll.: Molnár Éva, Viniczai István, Windisch Aladárné.

— HK, 1970. 2. sz. 313—331., 3. sz. 527—545. p.

Külföldi folyóiratok hadtörténelmi és hadművészettörténeti repertóriuma 1968. 1. Összeáll.: Molnár Éva, Viniczai István, Windisch Aladárné. — HK, 1970. 4. sz. 764—788. p.

Külföldi hadtörténelmi folyóiratok szemléje. Összeáll.: Balla Tamásné, Józsa Antal stb. — HK, 1970. 1. sz. 114—121., 2. sz. 270—278., 3. sz. 479—487., 4. sz. 714—720. p.

A magyar levéltári irodalom bibliográfiája 1968. — Levéltári Közlemények, 1969. 2. sz. 414—420. p.

A magyar munkásmozgalom történetéről szóló cikkek jegyzéke. 1969. július—1970. június. — PK, 1970. 1. sz. 192—193., 2. sz. 180—182., 3. sz. 255—257., 4. sz. 224—225. p.

Történelem — forradalom. Bibliográfiai kalauz a magyar munkásmozgalom történetének tanulmányozására. (Szerk: Gáliczky Éva.) 2. köt. 1919. augusztus 1—1968. december 31. Bp. FSZEK, 1969. 625 p.

A baranyai-pécsi munkásmozgalom bibliográfiája. (Kiad. a MTA Dunántúli Tudományos Intézet, Magyar Történelmi Társulat.) 2. füz. 1918—1929. Összeáll. Babics András, Molnár István, Szita László. Pécs, Dunántúli Tud. Int. soksz. 1970. 110 lev.

A Magyar Tanácsköztársaság 50. évfordulója alkalmából megjelent könyvtári kiadványok. Összeáll.: Somogyi Anna. — Könyvtári Figyelő, 1969. 4. sz. 73—76. p.

Vas megye irodalma. Bibliográfia és repertórium 1969. január 1—december 31. Összeáll.: Bánó Zsuzsa, Takács Miklós. — Vasi Szemle, 1970. 1. sz. 151—158., 2. sz. 310—317., Mell. 3. sz-hoz, 4. sz. 627—638. p.

Papp István: Válogatott bibliográfia Sopron felszabadulásáról és negyedszázados fejlődéséről. — SSz, 1970. 1. sz. 17—21. p.

Vajda Pál: A magyar repülés története és magyar nyelvű bibliográfiája. — Technikatörténeti Szemle, 1964. 1—2 sz. 167—210. p.

Engels Frigyes. 1820—1895. Bibliográfia. (Összeáll.: Lakos Katalin. Lezárva: 1970. október 1.) Bp. FSZEK, 1970. 97 p.

Kosáry Domokos: Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába. [Kiad. a] MTA Történettudományi Intézet. 1. köt. 1. Általános rész. 1—2. Bp. Tankönyvk. 1970. 889 p.

Magyar történelmi kronológia. Az őstörténettől 1966-ig. Segédkönyv a magyar történelem tanulmányozásához. Szerk.: Gunst Péter. 2. kiad. Bp. Tankönyvk. 1970. 415 p.

Komornik Ferenc: Így látta a világ. (A magyar szabadságharcok, forradalmak külföldi visszhangja.) Bp. Zrínyi K. 1970. 54 p.

Gecsényi Lajos—*Glatz* Ferenc: 1918—1919 évfordulója a helytörténeti irodalomban. — PK, 1970. 3. sz. 151—168. p.

Niederhauser Emil: Magyarország második világháborús szerepe az angolszász és francia történetírás megvilágításában. (Huszonöt év történetéből. Tanulmányok Magyarország felszabadulásának évfordulójára. Debrecen, Alföldi ny. 1970.)

Tokody Gyula: Magyarország második világháborús szereplése a nyugatnémet polgári történeti irodalomban. (MSZMP Hajdú-Bihar Megyei Bizottsága és Oktatási Igazgatóságának kiadványa a debreceni jubileumi tudományos ülésszakról. 1—2. köt. Debrecen, Alföldi ny. 1970.)

Madaras Éva—*Tokody* Gyula: A nyugatnémet történeti- és memoárirodalom Magyarország második világháborús szerepéről. (Huszonöt év történetéből. Tanulmányok Magyarország felszabadulásának évfordulójára. Debrecen, Alföldi ny. 1970.)

Balogh Sándor: Die Geschichte Ungarns nach dem Zweiten Weltkrieg in der marxistischen Geschichtsliteratur. (Études historiques 1970. Bp. Akad. K. 1970.)

Liszocsenko, V. D.: A szovjet történetírás magyarországi népi demokratikus forradalomról. (Huszonöt év történetéből. Tanulmányok Magyarország felszabadulásának évfordulójára. Debrecen, Alföldi ny. 1970.)

Tokody Gy(ula): Der Weg der grossdeutschen Geschichtsschreibung zum Faschismus. Bp. Akad. K. 1970. 427—453 p.
(Klny.: Études historiques 1970.)
(Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae 76.)

Zsukov marsall bírálja a nyugati történészeket. — Magyar Nemzet, 1970. 6. sz. 2. p.

(Puruczki Béla: Hősi harcok híradói. A magyar ifjúmunkásmozgalom sajtójának története 1944-ig [Bp.] Ifj. Lapk. 1970. 158 p.

Johancsik János: A Magyar Nemzet „szellemi honvédelme" és az antifasiszta függetlenségi mozgalom (1938—1939). — Sz, 1970. 1. sz. 97—117. p.

Markovits Györgyi: „Az új falak tövében felhangzik majd szavam..." A toll fegyverével a háború és a fasizmus ellen. — Hazáért, 1970. 5. sz. 10., 6. sz. 10—11., 7., 8., 9. sz. 10. p.

Markovits Györgyi: „Nem ölheti meg ítélet a gondolatot!" Az ellenállási mozgalom irodalma és művészete. — Magyar Nemzet, 1970. 166. sz. 5. p.

Markovits Györgyi: Add tovább! Illegális, ellenállási, szabadságharcos lapok Magyarországon — 1944. március 19. után. — Népszabadság, 1970. 25. sz. Vasárnapi mell. 9. p.

Markovits Györgyi: A Népszava harca az új Magyarországért. [1939—1944 márciusáig.] — Magyar Könyvszemle, 1970. 1—2. sz. 14—20. p.

A tihanyi szovjet frontújság. [A Szovetszkij Voin 1945. április 3., 4., 6., 7-i száma.] — N, 1970. 19. sz. 5. p.

K[emény] István: A párizsi Magyar Szemle és Magyarország felszabadulása. — Magyar Sajtó, 1970. 3—4. sz. 95—96. p.

(*Boros* Pál): Pest megye felszabadulása és az új élet megindulása a korabeli sajtó tükrében. (Szerk. — —.) Bp. Megyei Könyvtár, 1970. 104 p.

Máté György: A szabad magyar sajtó negyedszázadáról. — Magyar Sajtó, 1970. 3—4. sz.

Nagy Dezső—*Tálas* Géza: A dachaui magyar hadifoglyok lapjáról (1945—46.) — Magyar Könyvszemle, 1970. 1—2. sz. 92—100. p.

Pásztor János: A magyar katonai terminológia kialakulása. (A hadi élet szavai Zrínyi Miklós koráig.) — HK, 1970. 4. sz. 634—676. p.

Dobos Gyula: A huszár szó eredetéről. — — hozzászólása Ruffy Péter: Szavaink művelése és megmentése /Magyar Nemzet, 1970. 138. sz. 11 p./ c. cikkéhez.] — Magyar Nemzet, 1970. 144. sz. 14. p.

ELMÉLETI MUNKÁK ÉS A HADTÖRTÉNETÍRÁS KÉRDÉSEI

Engels, (Friedrich): Az erőszak szerepe a történelemben. [Szemelvények.] (Sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősége.) Bp. Kossuth K. 1970. 195 p.
(A marxizmus—leninizmus klasszikusainak kiskönyvtára 15.)

Liptai Ervin: Engels, a marxista hadtudomány megalapozója. — HK, 1970. 3. sz. 341—348. p.

Nagy János: Engels és a proletár katonapolitika. — Ho, 1970. 12. sz. 3—13. p.

Engels a forradalmi hadtudomány megalapítója. — N, 1970. 48. sz. 7. p.

Hovanyecz László: A marxizmus klasszikusai a háború és a politika viszonyáról (Negyedszázad. Debrecen, Szadaság Lapny. 1970.)

Czinege Lajos: Híven a lenini örökséghez. (Lenin centenárium.) — Ho. 1970. 4. sz. 9—15. p.

Kovács Jenő: Lenin és a szocialista hadtudomány. — Akadémiai Közlemények, 1970. 2. sz. 9—26. p.

Zágoni Ernő: Lenin és a szocialista hadtudomány. — HK, 1970. 1. sz. 7—31. p.

Lenin és a hadtudomány. — Ho, 1970. 3. sz. 60—66. p.

Németh László: Az emberiség és forradalmiság örök példaképe. [*Lenin* katonai tevékenységéről, születésének 100 évfordulóján.] — HSz, 1970. 4. sz. 8—15. p.

Starcz Ferenc: A hadi állami monopolkapitalizmus elméleti alapjai Lenin munkáiban. — Akadémiai Közlemények, 1970. 2. sz. 81—94. p.

Zentai Artúr: Gondolatok Lenin katonai hagyatékáról. — Ho, 1970. 1. sz. 61—69. p.

Szepessy Mihály: Lenin, a katonai teoretikus. — Kortárs, 1970. 4. sz. 554—557. p.

Papp István: Lenin és a magyar történelem. (Lenin-centenárium Sopron-

ban. Szerk., bev. Hiller István. Sopron, Győr-Sopronm. ny. 1970.)

Ránki György: Történetszemléleti változások. — Népszava, 1970. 2. sz. 5. p.

Incze Miklós: A kortörténetírás kérdéséhez. — Népszava, 1970. 101. sz. 7. p.

Borus József: Jelenkorkutatás és hadtörténetírás. — Sz, 1970. 3. sz. 577—579. p.

Rácz János: Felszabadulás és forradalom. — Tiszatáj, 1970. 4. sz. 321—329. p.

Mucsi Ferenc: Lenin és a nemzeti kérdés. — Sz, 1970. 5—6. sz. 1132—1141. p.

Huszár Tibor: Adalékok egy polémia történetéhez. (Lenin és Rosa Luxemburg vitája a nemzeti kérdésről.) — Valóság, 1970. 4. sz. 5—18. p.

Szűcs Jenő: A nemzet historikuma és a történetszemlélet nemzeti látószöge. (Hozzászólás egy vitához.) Bp. Akad. K. 1970. 127 p. (Értekezések a történeti tudományok köréből. U. S. 51.)

Vargyai Gyula: Nemzetiségi kérdés és integráció. Adalékok Jászi Oszkár nemzetiség koncepciójának értékeléséhez. Pécs, Pécsi Szikra ny. 1970. 21 p.

Bimbó Mihály: A nemzet válságának megoldására kidolgozott koncepciók a „népi írók" ideológiájában a második világháború alatt. (MSZMP Hajdú-Bihar Megyei Bizottsága és Oktatási Igazgatóságának kiadványa a debreceni jubileumi tudományos ülésszakról. 1—2. köt. Debrecen, Alföldi ny. 1970.)

Csatári Dániel: Nemzetköziség, hazafiság — ma. — Népszabadság, 1970. 221. sz. Vasárnapi mell. 3. p.

Pamlényi Ervin: Népfrontpolitika és nemzettudat. — Magyar Nemzet, 1970. 79. sz. 19. p.

Farkas Sándor: A nemzet fogalma egyetemes érvényű. A munkásosztály nemzeti érzéséről. — Népszabadság, 1970. 3. sz. Vasárnapi mell. 9. p.

Molnár Zoltán: A nemzet: program. A munkásosztály nemzeti érzéséről. — Népszabadság, 1970. 9. sz. Vasárnapi mell. 9. p.

Pallagi János: Gondolatok a nemzeti büszkeségről. — Hsz, 1970. 6. sz. 68—70. p.

Kalmár György: Sokféle nacionalizmus. — Népszabadság, 1970. 220. sz. 4—5. p.

Farkas Róbert—*Móricz* Lajos—*Balla* Sándor: A magyar katonai elmélet kibontakozásának 25 éve. — Ho, 1970. 4. sz. 86—93. p.

Patai Endre: Gondolatok a katonai rendszerelmélet fejlődéséről és gyakorlati érvényesüléséről a Magyar Néphadseregben. — Ho, 1970. 4. sz. 100—109. p.

Balla Sándor: A katonai rendszerelmélet értelmezéséről. — Ho, 1970. 6. sz. 43—50. p.

Balla Sándor: A katonai rendszerelmélet tárgya és tárgykörei. — Ho, 1970. 9. sz. 48—53. p.

Csipes János: A hadtudományi kutatómunka néhány tapasztalatáról. — Ho, 1970. 12. sz. 76—81. p.

TUDOMÁNYOS ÉLET

Pamlényi Ervin: A moszkvai nemzetközi történészkongresszus. — Magyar Nemzet, 1970. 203. sz. 5. p.

Pamlényi Ervin: Magyar történészek a moszkvai kongresszuson. — Magyar Nemzet, 1970. 215. sz. 9. p.

Ránki György: A moszkvai történészkongresszusról. — Népszabadság, 1970. 209. sz. Vasárnapi mell. 7. p.

Zsilák András—*Erényi* Tibor: A moszkvai nemzetközi történészkongresszusról. (1970. augusztus 16—23.) — Társadalmi Szemle, 1970. 10. sz. 99—104. p.

Rázsó Gyula: Történészkongresszus Moszkvában. (1970. augusztus 16—23.) — HK, 1970. 4. sz. 721—722. p.

Rázsó Gyula: Történészek Moszkvában. A XIII. nemzetközi kongresszus tapasztalatairól. — Magyar Hírlap, 1970. 240. sz. 6. p.

Befejeződött a moszkvai Nemzetközi Történettudományi Kongresszus. — Sz, 1970. 3. sz. 806—807. p.

Solymosi László: Beszámoló Vay Ádám halálának 250 éves évfordulóján rendezett emlékülésről. — Sz, 1970. 3. sz. 808—812. p.

A munkásság állásfoglalása az első világháború kitörésekor. Nemzetközi munkásmozgalom történeti konferencia. Linz, 1969. szeptember 16—20. (Jemnitz János, Mucsi Ferenc beszámolója.) — Sz, 1970. 5—6. sz. 1304—1311. p.

A magyarországi Tanácsköztársaság 50. évfordulója. Nemzetközi tudományos ülésszak (Budapest, 1969. március 17—19.) [Előadások.] Szerk. Gábor Sándorné, Mucsi Ferenc. Bp. Akad. K. 1970. 501 p.

Befejeződött a Tanácsköztársaság Vörös Hadseregének emlékére rendezett tudományos ülésszak. — Magyar Hírlap, 1969. 139. sz. 5. p.

A Tanácsköztársaság *Somogyban.* MSZMP Somogy Megyei Bizottság. Jubileumi ülésszak. 1969. március 10—12. Kaposvár, Somogym. ny. 1969. 344 p. 16 t.

Blaskovits János: Történészek vitája a 25 évről. Tudományos tanácskozás a Politikai Főiskolán. — Népszabadság, 1970. 74. sz. 4—5. p.

Befejeződött a felszabadulási tudományos ülésszak [az MSZMP Központi Bizottságának Politikai Főiskoláján.] — Népszabadság, 1970. 65. sz. 9. p.

Birta István—*Nagy* Ferenc: Nemzetközi tudományos ülésszak hazánk felszabadulásának 25. évfordulóján. — Sz, 1970. 4. sz. 990—1015. p.

Tóth István—*Vértes* Róbert: Tudományos ülésszak hazánk felszabadulásának 25. évfordulója tiszteletére. (1970. március 16—17.) — PK, 1970. 3. sz. 212—234. p.

Sárdi Anna: Tudományos ülésszak felszabadulásunk 25. évfordulóján. — TSz, 1970. 2. sz. 260—273. p.

Tudományos ülésszak. Hadtörténészek nemzetközi tanácskozása Budapesten. — Népszabadság, 1970. 35. sz. 4. p.

Ünnepi tudományos ülés a Zrínyi Miklós Katonai Akadémián. — Népszabadság, 1970. 68. sz. 4. p.

Felszabadulási emlékülés Makón. — PK, 1970. 1. sz. 163—167. p.

Tanácskozás a magyarországi partizán- és ellenállási mozgalmakról. — Népszabadság, 1970. 4. sz. 8. p.

A másik Magyarország. Tanácskozás Salgótarjánban a magyar partizán- és ellenállási mozgalmakról. — Magyar Nemzet, 1970. 4. sz. 3. p.

Rácz János: Felszabadulás és forradalom. (Tudományos ülésszak V. I. Lenin születésének 100., hazánk felszabadításának 25. évfordulója tiszteletére. Szeged, 1970. május 25—26. [Előadások.] Szeged, Szegedi ny. 1970.)

Történészek Lenin-emlékülése az Akadémián. — Népszava, 1970. 98. sz. 2. p.

D[ombrády] L[óránd]: A TIT hadtudományi szakosztályainak életéből. Szakosztályi munka az 1969—1970. ismeretterjesztési évben. — HtSz, 1970. 3. sz. 119. p.

A hadtörténettől a hadművészetig. (Dombrády Lóránd nyilatkozata a TIT Hadtudományi Választmánya munkájáról.) — PV, 1970. 1. sz. 10—11. p.

Andrássy Antal: A Magyar Történelmi Társulat, az Országos Pedagógiai Intézet és a TIT országos történész vándorgyűlése Gyulán 1970. szeptember 17—18-án. — Somogyi Honismereti Híradó, 1970. 3. sz. 80—82. p.

Történész vándorgyűlés Gyulán. — Magyar Hírlap, 1970. 260. sz. 3. p.

Andrássy Antal: Jubileumi tanácskozás a honismereti mozgalom tízéves tevékenységéről. — Somogyi Honismereti Híradó, 1970. 3. sz. 76—80. p.

Híreink. [Hadtörténelmi Intézet és Múzeum.] — HK, 1970. 1. sz. 123., 2. sz. 279—280., 3. sz. 488—489., 4. sz 723. p.

A HADTÖRTÉNELEM AZ ISMERETTERJESZTÉSBEN ÉS A HONVÉDELMI NEVELÉSBEN

[Zverev] Zverjev, V.: V[ladimir] I[l'ics] Lenin a hazafiságról és a hazafias nevelésről. — HK, 1970. 1. sz. 32—40. p.

Baktai Ferenc: Hazaszeretet, 1970. — Népszava, 1970. 15. sz. 3. p.

Szántó Imre: Néhány tapasztalat a hadtudományi ismeretterjesztésről. — Hadtudományi Közlöny, 1970. 1. sz. 120—135. p.

Beszámoló az 1969/70. évi hadtudományi ismeretterjesztő munkáról. —

Hadtudományi Közlöny, 1970. 2. sz. 201—214. p.

Honvédelmi nevelés, honvédelmi felkészítés. (Összeáll.: Döndő Rezső.) Bp. Zrínyi K. 1970. 106. p.

Paár Pál: A honvédelmi ismeretek két éve. — Köznevelés, 1970. 17. sz. 15—16. p.

Sztankó István: A honvédelmi ismeretek oktatásának tapasztalatai. — Felsőoktatási Szemle, 1970. 1. sz. 52—55. p.

Tanácskozás a honvédelmi nevelésről. [A hazafias és honvédelmi nevelés időszerű kérdései az alsógödi tanácskozáson.] — Lobogó, 1969. 29. sz. 11. p.

Szarka József: Együtt a honvédelemért. [A honvédelmi nevelés jelentőségéről — Lobogó, 1969. 39. sz. 5. p.

Nemeskürty István: Együtt a honvédelemért. [Az egri tanácskozás tapasztalatai.] — Lobogó, 1969. 45. sz. 5. p.

A honismereti mozgalom helye közművelődésünkben és szerepe a hazafias nevelésben. — Honismeret, Helytörténet, 1970 2. sz. 3—9. p.

A honismereti mozgalom fejlődésének történeti áttekintése. — Honismeret, Helytörténet, 1970. 2. sz. 9—19. p.

Liptai Ervin felszólalása az Országos Honismereti Konferencián. — Honismeret, Helytörténet, 1970. 2. sz. 112—115. p.

Részletek az Országos Honismereti Konferencia első és második napján elhangzott felszólalásokból. — Honismeret, Helytörténet, 1970. 2., sz. 29—126. p.

Új módon kell hazafiságra nevelni az ifjúságot. Tanácskozik a történelemtanítási szimpozion. — Magyar Nemzet, 1969. 234. sz. 3. p.

Illyés József: A honvédelmi nevelés néhány tapasztalata tanítóképzőkben. — A Testnevelés Tanítása, 1970. 5. sz. 142—147. p.

Misóczky Lajos: Honvédelmi nevelés az ókori Görögország történetének tanításakor az 5. osztályban. — Történelemtanítás, 1970. 5. sz. 14—16. p.

A honvédelmi nevelés módszertani kérdései. Módszertani segédkönyv az általános és középiskolai tanárok számára. (Szerk. Bodó László, Szabó István.) 2. átd. kiad. Bp. Zrínyi K. 1970. 371 p.

Halász Kálmán: Néhány szó a honvédelmi szakosztályról. — Magyar Sajtó, 1970. 6. sz. 181—182. p.

Máthé Pál: Néhány gondolat a felszabadítás tanításáról. — Történelemtanítás, 1970. 1. sz. 9—12. p.

Gábor Istvánné: Történelemóra a felszabadulás élményéről. — Pedagógiai Szemle, 1970. 9. sz. 839—847. p.

Vas Károly: A történelemtanítás módszertana. 2. kiad. Bp. Tankönyvk. 1970. 201 p.

Szebenyi Péter: Népi demokratikus fejlődésünk és a történelemtanítás (1945—1970.) — Történelemtanítás, 1970. 1. sz. 2—6. p.

Fülesdi Lászlóné: A tanulók gyűjtőmunkája, történelmi kiállítás a felszabadulás 25. évfordulójára. — Történelemtanítás, 1970. 1. sz. 18—20. p.

Forrásszemelvények az egyetemes és a magyar történelem tanításához. /1914—1962./ (Összáll., bev., jegyz.: Almási János.) Bp. Tankönyvk. 1970. 318 p. /Történelmi olvasókönyv. 4/2/

Forrásszemelvények a magyar hazafias és honvédő hagyományok történetéből. Összeáll. és jegyz.: Eperjesy Géza, Bodó László, Szabolcs Ottó. Bp. Tankönyvk. 1970. 323 p. /Történelmi olvasókönyv 6./

Nemeskürty István: A honvédelmi eszme és a filmművészet. — N, 1969. 43. sz. 12—13. p.

MÚZEUMI, LEVÉLTÁRI ÉS TÉRKÉPTÁRI GYŰJTEMÉNYEK

Magyarország hadtörténete a honfoglalástól a Rákóczi-szabadságharcig kiállítás útmutatója. (A kiállítást rend., a katalógust írta és összeáll. Pongó János.) Bp. Zrínyi K. 1970. 31 p.

Vajay Szabolcs: A sisakdísz megjelenése a magyar heraldikában. — Levéltári Közlemények, 1969. 2. sz. 279—289. p.

A Vasa csatahajó. (Stockholm legújabb idegenforgalmi látványossága az 1628-ban elsüllyedt fa csatahajó.) — Lobogó, 1970. 41. sz. 5. p.

Kiállítás a budai Várpalotában. [A magyar—lengyel kapcsolatok 1000 éve címmel kiállítást rendezett a Magyar Nemzeti Múzeum és a Waweli Állami Gyűjtemény. 1970. november.] — Hazáért, 1970. 48. sz. 16. p.

Csatkai Endre: Mi lett a sorsa a soproni 1848-as fegyvereknek? — SSz, 1970. 3. sz. 263. p.

A Magyar Tanácsköztársaság. /Központi kiállítás a Várpalotában. 1969. március 18 — június 30./ (Közli: Stier Miklós — Vida István.) — Sz, 1970. 2. sz. 522—525. p.

Ünnepélyesen átadták a lenini páncélautó mását. — Népszabadság, 1970. 70. sz. 5. p.

Békés István: A plakátok visszanéznek. /A Tanácsköztársaság plakátjai./ — Népszabadság, 1970. 302. sz. 9. p.

Pásztor János: Szívekben élő emlékek. A Szovjet Hadsereg Központi Múzeumában. — Hazáért, 1970. 8. sz. 11. p.

A második világháború és Magyarország felszabadítása. Új kiállítás a Hadtörténeti Múzeumban. — Népszabadság, 1970. 68. sz. 4. p.

Katonai attasék látogatása a Hadtörténeti Múzeumban. — Népszabadság, 1970. 71. sz. 4. p.

Huszonöt éves a szabad Magyarország. Felszabadulásunk emlékkiállítása a Szépművészeti Múzeumban. — Magyar Nemzet, 1970. 37. sz. 3. p.

Kiállítás a Nemzeti Galériában. [Kiállítás hazánk felszabadításának 25. évfordulójára.] — Magyar Nemzet, 1970. 38. sz. 3. p.

Hetés Tibor: A megyék felszabadulási jubileumi kiállításairól. — Múzeumi Közlemények, 1970. 3. sz. 3—20. p.

Kacsó Lajos: A haditechnikai park reneszánsza. [Látogatás a Hadtörténeti Múzeumban.] — N, 1970. 20. sz. 13. p.

Ják Sándor: Az Országos Hadtörténeti Múzeum. — Budapest, 1970. 12. sz. 23—25. p.

Kerekes Zoltán: A Hadtörténeti Múzeum nevelőmunkája. — Népművelés a hadseregben, 1970. 2. sz. 34—36. p.

Kerekes Zoltán: Az Országos Hadtörténeti Múzeum új szerzeményei. — HK, 1970. 4. sz. 677—701. p.

Oelmacher Anna: Katonaábrázolások a magyar szobrászatban. — Lobogó, 1970. 3. sz. 8—9. p.

Böhm Jakab: A magyarországi főhadparancsnokság iratai a Hadtörténelmi Levéltárban 1740—1882. — Levéltári Szemle, 1969. 3. sz. 545—570. p.

Iványi Emma: Történeti forrásaink jelentős gazdagodása — Klapka-hagyaték. — Magyar Tudomány, 1970. 1. sz. 13—19. p.

Iványi Emma: Klapka György iratai 1848—1892. — Levéltári Közlemények, 1969. 2. sz. 245—271. p.

Csendes László: A Hadtörténelmi Intézet térképtára. — Történelemtanítás, 1969. 6. sz. 11—13. p.

Balla György: Az első magyarországi katonai térképezés és országleírás a tudomány szolgálatában. — Geodézia és Kartográfia, 1970. 4. sz. 291—296. p.

Csongor Győző: Balla Antal XVIII. századi szegedi kéziratos térképe. III. Vár és Palánk. (A Móra Ferenc Múzeum évkönyve 1970. 1. Szeged, Szegedi ny. 1970.) 213—226. p.

Hrenkó Pál: A katonai térkép névrajzáról a névtudományi konferencia kapcsán. — Geodézia és Kartográfia, 1970. 1. sz. 19—21. p.

Mészöly Gábor: Machiavellitől a repertóriumig. Látogatás a Hadtudományi Könyvtárban. — N, 1970. 25. sz. 13. p.

A HADMŰVÉSZETTÖRTÉNET ÁLTALÁNOS KÉRDÉSEI

ÁLTALÁNOS ÉS ÖSSZEFOGLALÓ MUNKÁK

A hadművészet története. (Írta a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, valamint a Zrínyi Katonai Akadémia munkaközössége.) Kiad. a Magyar Néphadsereg Kiképzési Főcsoportfőnöksége. (Bp. Zrínyi ny.) 1969. 605 p. 14 térk.

Harcászat. (Taktika.) [Írta:] V. G. [Reznicsenko] Reznyicsenko, I. N. [Borovev] Borovjev stb. (Ford. Horváth Zoltán, Székely Béla, Kovács József.) 2. kiad. Bp. Zrínyi K. 1970. 542 p. Bibliogr. 529—539. p.

Pavlovszkij, I.: Az erők és eszközök manővere hadászati támadásban. [A Nagy Honvédő Háború tapasztalatai. 1943—1945.] — Ho, 1970. 12. sz. 25—30. p. /Voennaja Müszl' 1969. 12. sz.-ból./

(Szemejko, L.): A támadó hadművelet elméletének fejlődése az 1960-as

években. — Ho, 1970. 7. sz. 7—18. p. /Voennaja Müszl' 1970. 1. sz.-ból./

Generál Tibor: A hadművészet általános és különös törvényei. — Ho, 1970. 11. sz. 70—83. p.

Fenyő Tibor: A katonai szövetségek /koalíciók/ problémaköre. — Ho, 1970. 5. sz. 9—18. p.

Kovács Jenő — *Berkics* László — *Kiss* Károly: A katonai vezetés gyakorlati problémái. A döntéselőkészítés korszerű módszerei. Bp. Zrínyi K. 1970. 186 p. 3 t.

Perjés G[éza]: Army provisioning, logistics and strategy in the second half of the 17. century. — AH, 1970. 1—2. sz. 1—52. p.

Sági Sándor: Páncélozott szállító harcjárművek létrehozása és alkalmazásuk lehetőségei a főbb harctevékenységekben. [Történelmi áttekintés az első világháborútól napjainkig.] — Hadtudományi Közlöny, 1970. 2. sz. 105—120. p.

Molnár József — *Kovács* Lajos: A határbiztosítás néhány problémájáról. (A Monarchia és Németország határbiztosítási rendszere az első világháború előtt és alatt.] — Ho, 1970. 1. sz. 96—104. p.

Molnár József — *Kovács* Lajos: A határbiztosítás néhány problémájáról. Német, francia és szovjet határrendszerek a két világháború között és a második világháborúban. — Ho, 1970. 7. sz. 89—98. p.

Molnár József — *Kovács* Lajos: A magyar határszolgálat /határbiztosítás, határvédelem/ a második világháborút megelőző időszakban. — Ho, 1970. 10. sz. 73—79. p.

Molnár Károly: Hivatásuk a halál. Fejezetek az idegenlégió történetéből. Bp. Gondolat, 1970. 268 p.

Juhász Attila: Az állampolgárok honvédelemre való felkészítése. /Katonai elő- és utóképzés./ — Ho, 1970. 9. sz. 116—121. p.

Hányan estek el a világ háborúiban? — Mo, 1970. 31. sz. 16. p. /A Trybuna Ludu c. lapból./

VÁRTÖRTÉNET

Marosi Endre: Gondolatok a magyar várépítés történetéhez. /Hozzászólás Gerő László: Magyar várak c. könyvéhez./ — HK, 1970. 2. sz. 233—246. p.

Gerő László: Reflexiók Marosi Endre megjegyzéseire. — HK, 1970. 2. sz. 247—250. p.

Kenessei András — *Pereházy* Károly: Váraink. 1—2. r. — ÉT, 1970. 32. sz. 1500—1503., 33. sz. 1558—1562. p.

Dercsényi Dezső: Várak sorsa a „Várak országában" [Burgenlandban.] — Magyar Nemzet, 1970. 144. sz. 9. p.

Gerő László: A magyar várak helyreállításának mértékéről és módjáról. — Műemlékvédelem, 1970. 1. sz. 23—38. p.

Banner János: A *békési* vár /castrum, castellum, palánk/ földrajzi helyzete. — Békési Élet, 1970. 1. sz. 5—28. p.

Nagy Tibor: Római erőd a Belvárosban. (A Contra-Aquincum erőd falmaradványai.) — Magyar Hírlap, 1970. 163. sz. Hét Vége IV. p.

Móra Gábor: Az ősi *budai* vár és környéke. Várkerület. Korrajzok az elmúlt évszázadokból. Szerk. Halabuk József. Bp. KGMTI, 1969.)

Sugár István: *Eger* város falainak és kapuinak története. (Az Egri Múzeum évkönyve. 6. 1968. Eger, [Globus ny. 1969.])

Koroknay Gyula: *Kálló* egykori vára. (A nagykállói járás múltja és jelene. Nagykálló, Járási Tanács, 1970.)

Détshy Mihály: *Sárospatak.* [Bp.] Corvina, [1970.] 46 p. 20 t.

Détshy M[ihály]: I maestri cinquecenteschi del castello di *Sárospatak.* — Acta Technica Academiae Scientiarum Hungaricae, 1970. 1—4. sz. 105—124. p.

Lenner József — *Radnay* Lóránt: A *sümegi* vár. — ÉT, 1970. 46. sz. 2182—2189. p.

Kóródi József: Egy eltemetett vár. (Szendrő vára.) — Lobogó, 1970. 27. sz. 4. p.

Maron Ferenc: Középkori francia lovagvár a budai hegyekben. (A *zsámbéki* Aynard-vár.) — Magyar Nemzet, 1970. 139. sz. 8. p.

Uzsoki András: A ménfőcsanaki kelta pajzs rekonstrukciós kísérlete. — Archaeológiai Értesítő, 1970. 1. sz. 97—108. p.

Kovács L.: Die Budapester Wikingerlanze. /Geschichtsabriss der ungarischen Königslanze./ — Acta Archaeologica, 1970. 1—4. sz. 323—339. p.

Burger János: A vértezet. [Lábvért, mellvért.] — ISz, 1970. 10. sz. 48—49. p.

Kalmár János: A középkori számszerij. — Technikatörténeti Szemle, 1964. 1—2. sz. 97—122. p.

Burger János: A bombardáktól a lövegekig. (A tűzfegyverek fejlődése.) — ISz, 1970. 2. sz. 52—53. p.

N[agy] I[stván] Gy[örgy]: A rézágyútól a tűzröppentyűig. [Röppentyűgyártás Gábor Áron kézdivásárhelyi gyárában.] — HtSz, 1970. 4. sz. 159. p.

Détshy Mihály: A sárospataki ágyúöntőház története. — Technikatörténeti Szemle, 1968—1970. 1—2. sz. 69—115. p.

Temesváry Ferenc: A kisipari fegyvergyártás gazdaságtörténeti kérdései a XIX. században. (Folia Archaeologica. A Magyar Nemzeti Múzeum évkönyve. 21. köt. 1970. Bp. NPI, 1970.)

Horváth Ádám: Hadirakéták a múlt században. — N, 1970. 6. sz. 16. p.

Lenin és a haditecnika. — HtSz, 1970. 2. sz. 41. p.

Lenin — a honvédelem és az aviatika. — Re, 1970. 1. sz. 3. p.

Pataky Iván: Képek a légibombázások történetéből. [Az első bomba ledobásától napjainkig.] — PV, 1970 18—23. sz.

Vajda Pál: A repülés történelemkönyvéből. A veszély kísértése. (Adolphe Pégoud kísérlete önműködő ejtőernyővel 1913. szeptember 26-án.) — Re, 1970. 1. sz. 13., 2. sz. 17. p.

Vajda Pál: A magyar repülés története és magyar nyelvű bibliográfiája. — Technikatörténeti Szemle, 1964. 1—2. sz. 167—210. p.

Winkler László: A magyar repülőtechnika 50 éve. (1916—1966.) 1—2. r. — Technikatörténeti Szemle, 1965—1967. 1—2. sz. 143—170., 1968—1970. 1—2. sz. 117—144. p.

Winkler László: Légiforgalmunk repülőgépei. [1918-tól napjainkig.] 8—18. r. — Re, 1970. 1—11. sz. 8. p.

Szücs József: Híres repülőgépek. LXVII. Berjev MBR—2 és MP—1. (Szovjet tengerészeti rövidtávú felderítő.) — Re, 1970. 1. sz. 12. p.

Szücs József: Híres repülőgépek. LXVIII. Ju—287, az első előrenyilazott. [Német bombavető a második világháborúban.] — Re, 1970. 2. sz. 11. p.

Sz[ücs] J[ózsef]: Híres repülőgépek. LXXII. Douglas „Boston" DB—7, A—20, P—70, F—3, O—53 „Havoc", 7B. — Re, 1970. 8. sz. 11. p.

Sz[ücs] J[ózsef]: Híres repülőgépek. LXXIII, „AKRON", „MACOM" és gyermekeik, az F9—C-k. (Repülőgép-anyaléghajó és felderítő vadászgépei.) — Re, 1970. 7. sz. 11. p.

Sz[ücs] J[ózsef]: Híres repülőgépek. LXXIV. A hányatott sorsú Dornier Do—24. (Távolfelderítő-bombavető vízigép a második világháborúban.) — Re, 1970. 8. sz. 11. p .

Híres repülőgépek. LXXV. Beljajev DB—LK, az egyetlen kéttörzsű, félcsupaszárny bombavető. — Re, 1970. 9. sz. 11. p.

S[árosi] Gy[ula]: Híres repülőgépek. LXXVI. Vickers, F5—34 Venom. (Angol vadászrepülőgép.) — Re, 1970. 10. sz. 11. p.

S[árosi] Gy[ula]: Híres repülőgépek. LXXVII. North American „Mustang". [Angol vadászgép a második világháborúban.] — Re, 1970. 11. sz. 11. p.

S[árosi] Gy[ula]: Híres repülőgépek. LXXVIII. Bristol Blenheim—1—Bolingbroke és V. [Angol bombázó gépek a második világháborúban.] — Re, 1970. 12. sz. 11. p.

Kováts Lajos: Heinkel HE—119. [Német felderítőgép a második világháborúban.] — Re, 1970. 1. sz. 7. p.

Kováts Lajos: Avro 652 „Anson". [Angol felderítő-bombázó a második világháborúban.] — Re, 1970. 3. sz. 7. p.

Kováts Lajos: Republic P—35 vadászrepülőgép. [Az USA légierő vadászgépe 1941—1943. között.] — Re, 1970. 4. sz. 7. p.

Kováts Lajos: B—24 „Liberator". [Amerikai négymotoros bombázó a második világháborúban.] — Re, 1970. 5. sz. 9., 6. sz. 7. p.

Kawasaki Ki—45 Toryu. Sárkányölő. [Japán vadászgép a második világháborúban.] — Re, 1970. 7. sz. 9. p.

Kováts Lajos: Junkers JU—86 K—2. (Könnyűbombázó a második világháborúban.) — Re, 1970. 7., 8. sz. 14. p.

Wellington MK X. Angol közepes bombázó (a második világháborúban.) — Re, 1970. 8. sz. 7. p.

Kováts Lajos: Savoia Marchetti SM—75. [Olasz utasszállító, 1939—1942-ig hadi célokat szolgált.] — Re, 1970. 11. sz. 9. p.

[Ponomarev] Ponomarjov, A.: Győzedelmes szárnyak. [A szovjet repülőgépgyártás a második világháború éveiben.] — HtSz, 1970. 3. sz. 108—110. p.

/Aviacija i Koszmonavtika 1970. 5. sz.-ból./

Wesselényi Miklós: Az atombomba története. 1—7. r. — Mo, 1970. 18—24. sz. 12. p.

Katukov, Mihail: Elrettentő harci erő. [A T—34-esek, a második világháború legendás hírű harckocsijai.] — Magyar Nemzet, 1970. 215. sz. 2. p.

Kováts Jenő: BC fegyverek titkos arzenáljai. (Összeáll. — —.) [A vegyi és bakteriológiai fegyverek múltja és jelene.] — PV, 1970. 13—18. sz.

Nagy István György: A katonai nagyrakéták. — ÉT, 1970. 39. sz. 1846—1850. p.

A HÍRSZERZÉS ÉS KÉMKEDÉS TÖRTÉNETE

A titkos háborúk történetéből Aristide ismét Franciaországban: harc az árulók ellen. [Roger Landes kapitány és a normandiai partraszállás előkészítése.] — BüSz, 1970. 1. sz. 87—92. p.

A titkos háborúk történetéből. Commander Crabb különös esete. [A SIS akciója az Ordzsonikidze cirkáló felderítésére.] — BüSz, 1970. 2. sz. 95—102. p.

A titkos háborúk történetéből. Önkéntes hírszerző a Fülöp-szigeteken. — BüSz, 1970. 3. sz. 97—101. p.

A titkos háborúk történetéből. Három epizód Gordon Lonsdale életéből. [Egy szovjet hírszerző kalandos életútja.] — BüSz, 1970. 5. sz. 83—90. p.

A titkos háborúk történetéből. A „Relly" ügy [Angol hírszerzés Magyarországon a második világháború után.] — BüSz, 1970. 6. sz. 85—90. p.

A titkos háborúk történetéből. Aki segített megmenteni Londont. [Az angol titkosszolgálat második világháború alatti „leányvállalata", a Special Operations Executive megszervezi a német megszállók elleni szabotázs tevékenységet.] — BüSz, 1970. 7. sz. 83—86. p.

A titkos háborúk történetéből. A Tűzijáték akció. [1941. A litvániai Vilniuszban fasiszta szervezetet göngyölítenek fel az állambiztonsági szervek.] — BüSz, 1970. 8. sz. 89—94. p.

A titkos háborúk történetéből. Az „angol játszma". [Az angol ellenállás és a holland titkosszolgálat kapcsolata.] — BüSz, 1970. 9. sz. 89—94., 10. sz. 87—93., 11. sz. 78—84. p.

Egy szovjet hírszerző története. George Blake [a „Gold-akció" irányítója] kalandos élete. — Népszava, 1970. 41. sz. 5., 44. sz. 2., 45. sz. 5., 46. sz. 4. p.

Barabás Tamás: Donovan-dosszié. [Rudolf Abel szovjet hírszerző kapcsolata James B. Donovan ügyvéddel.] — Mo, 1970. 7. sz. 8. p.

Haypál Tibor: Felderítők. (A szovjet hadsereg felderítője: Soós László.) — Mőr, 1970. 1. sz. 21. p.

Guérin, Alain: A szürke tábornok. (Le général gris. Reinhard Gehlen. Ford. Berényi Pálné, Józsa Péter stb. Jegyz. és bev. Ormos Mária.) 2. kiad. Bp. Kossuth K. 1970. 383 p.

Kémek, összeesküvők a néphatalom ellen. 1—15. r. — Magyar Hírlap, 1970. 201—216. sz. 4. p.

MAGYARORSZÁG HADTÖRTÉNELME

HELYTÖRTÉNETI MUNKÁK

Németh Péter: *Békéscsaba* földjének múltja az őskortól a magyar középkorig. (Tanulmányok Békéscsaba történetéből. Békéscsaba, Békésm. ny. 1970.)

Jakab István László: *Bicske* története [Bev.] (Sass József.) Bicske, Alföldi ny. 1969. 582 p. 44 t. 12 térk. Bibliogr. 553—573. p.

Kubinyi András: *Buda* története 1541-ig. [Kiad. a] TIT. Bp. [Házi] soksz. 1969. 70 p. 1 térk.

Nagy Lajos: Buda három ostroma. [Kiad. a] TIT. Bp. [Házi] soksz. 1969. 67 p. 2 térk.

Novák Tamásné: *Budapest* a felszabaduláskor és ma. /A Budapesti képgyűjtemény anyagából./ Bp. Áll. ny. 1970. 187—188. p. 8 t. /Klny. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár évkönyve. 14. köt./

(Fónod Gyula — *Zámbó* Lajos): *Csabdi* község története. Székesfehérvár, Fejérm. ny. 1970. 79 p.
(Az István király Múzeum közleményei. B. sor. 29.)

Csepel szikrái. Sorsok, emberek a századfordulótól a felszabadulásig. (Szerk. Csepeli Szabó Béla, Czakó Sarolta.) Bp. Táncsics K. 1970. 319 p.

Fitz Jenő: A római kor *Fejér* megyében. Székesfehérvár, Fejér m. ny, 1970. 64 p.
/Fejér megye története 1. Fejér megye története az őskortól a honfoglalásig 4.)

Bóna István: A népvándorlás kora *Fejér* megyében. Székesfehérvár, Fejér m. ny. 1971. 94 p.
/Fejér megye története 1. Fejér megye története az őskortól a honfoglalásig 5./

Havas Gáborné: A 700 éves *Győr*. (Élet és Tudomány Kalendáriuma 1971. Bp. 1970.) 31—38. p.

Nagy József — *Tóth* János: *Jászberény* város története a felszabadulástól napjainkig. (Kiad. Jászberény, V. B.) Jászberény, Hűtőgépgyár soksz. 1970. 302 p.

(Leskó László): *Kaposvár*. (Kiad. a Kaposvári Városi Tanács) Kaposvár, Somogym. ny. (1970.) 49 p. 58 t.

A *nagykállói* járás múltja és jelene. (Szerk. Csepelyi Tamás, Orosz Gézáné stb.) Kiad. a Nagykállói Járási Tanács. Nagykálló, Kossuth ny. 1970. 387 p. 28 t.

Nógrád megye története. 3. köt. 1919—1944. (Írta: Molnár Pál, Szomszéd Imre.) [Salgótarján], Nógrádm. ny. [1970.]

Molnár Pál: A helytörténeti munka időszerű kérdései *Nógrád* megyében. (MSzMP Nógrád Megyei Bizottság Oktatási Igazgatósága évkönyve. 1970. [Salgótarján], Nógrádm. ny. [1970.])

(Pintér Nándor — *Vincze* Ferenc — *Csépány* István): *Pásztó* története. Pásztó, Közs. Tanács, 1970. 165 p. 16 t. 1 mell.

Szabolcs-Szatmár a felszabadulás után. Eseménykrónika 1944—1948. (Szerk. Filep János.) [Nyíregyháza], Nyírségi ny. [1970.] 170 p.

Gonda György: *Vas* megye 25 éve. — Vasi Szemle, 1970. 2. sz. 163—175. p.

MAGYARORSZÁG HADTÖRTÉNELME A HONFOGLALÁSTÓL A XIX. SZÁZADIG

László Gyula: Kérdések és feltevések a magyar honfoglalásról. — Valóság, 1970. 1. sz. 48—64. p.

Bálint Csanád: A kalandozó hadjáratok újabb értelmezéséért. — Valóság, 1970. 2. sz. 71—74. p.

Moravcsik Gyula: Byzantium and the Magyars. (Transl. Samuel R. Rosenbaum, Mihály Szegedy—Maszák.) Bp. Akad. K. 1970. 147 p. 1 t.

Bartha Antal: I. István király. [Kiad. a] Hazafias Népfront Országos Tanácsa, Bp. Zrínyi ny. 1970. 14 p.

Bartha Antal: István és kora. Az államalapítás történetéből. 1—6. r. — Népszabadság, 1970. 186—191. .sz. 6. p.

Makkai László: Az ezeréves államalapító. — Népszava, 1970. 196. sz. 7. p.

Hegedűs Géza: Korona és kard. Magyarország a XI—XIII. században.

(2. kiad.) Bp. Móra K. 1970. 158 p. 2 t.
/Képes történelem./

Heckenast Gusztáv: Fejedelmi /királyi/ szolgálónépek a korai Árpád-korban. Bp. Akad. K. 1970. 135 p. 1 térk.
/Értekezések a történeti tudományok köréből. U. S. 53./

(Anonymus): Béla király névtelen jegyzőjének könyve a magyarok tetteiről. [Gesta Hungarorum.] Ford. Szabó Károly. Jav. Fejérpataki [Fejérpataky] László). Bev. Gál Katalin. [Bp.] Pátria ny. 1969. 241 p.

Varga Domokos: Magyarország virágzása és romlása. Magyarország a XIV—XV. században. Bp. Móra K. 1970. 159 p.
/Képes történelem./

Gergely Sándor: Dózsa György. Történelmi regény. [Bev. Bölöni György.] 1—3. köt. Bp. Szépirod. K. 1970.

Szántó Imre: Veszprém elfoglalása és a török terjeszkedése a Dunántúlon 1552-ben. [A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 9. Veszprém, Alföldi ny. 1970.] 49—52. p.

Kiss Ákos: Miskey István, Veszprém várának főkapitánya. (A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 9. Veszprém, Alföldi ny. 1970.) 55—61. p.

Káldy-Nagy Gyula: Harács-szedők és ráják. Török világ a XVI. századi Magyarországon. Bp. Akad. K. 1970. 198 p. 4 t.

Ruzsás Lajos: A nyugati közvélemény és Magyarország harca a török ellen. Bp. Akad. K. 1970. 63—76. p.
/Klny.: Tanulmányok Dél-Dunántúl történetéből./

Trócsányi Zsolt: Báthory István — legendák és valóság. /Egy polémia ürügyén./ — Kortárs, 1970. 2. sz. 309—314. p.

Várkonyi Ágnes, R.: Bethlen (Gábor), Zrínyi (Miklós), II. Rákóczi (Ferenc). Történelmi személyiségek a 17. századi Magyarországon. — Valóság, 1970. 5. sz. 1—15. p.

Izsépy Edit: Ibrányi Mihály váradi kapitány szerepe Bethlen István 1636. évi felkelésében. (Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei. IV. Bp. 1968.) 275—289. p.

Zrínyi Miklós: Szigeti veszedelem. [Eposz.] — A török áfium ellen való orvosság. [Röpirat. Sajtó alá rend.] (Kanizsai-Nagy Antal.) Bp. Szépirod. K. 1970. 181 p.

Trepper Iván: Zrínyi Miklós. — Ho, 1970. 12. sz. 15—24. p.

Héra Zoltán: A „végzetes" Zrínyi (Miklós). Születésének 350. évfordulójára. — Népszabadság, 1970. 101. sz. Vasárnapi mell. 7. p.

Diószegi István: Hazánk és Európa. (Tanulmányok.) Bp. Magvető, 1970. 483 p.

Markó Árpád: XII. Károly svéd király és Magyarország. (Utószó: Mezey István.) Bp. — Stockholm, Svéd Intézet, 1970. 47 p. 1 térk.

Köpeczi Béla: A Rákóczi-szabadságharc és Európa. [Dokumentumgyűjtemény.] Szerk., vál., magy. és jegyz. — —. Bp. Gondolat, 1970. 388 p. 10 t.

Esze Tamás: Esze Tamás és Kassa. (A Kassai Batsányi-kör évkönyve. 1965—1968. Bratislava — Bp. Madách K. — Szépirod. K. 1969.)

Esze Tamás: Vay Ádám. — Theológiai Szemle, 1970. 3—4. sz. 91—94. p.

Takáts László: (II.) Rákóczi (Ferenc) hadseregének gyógyszerellátásáról. — Horv, 1970. 4. sz. 280—300. p.

Barabás Tibor: Napóleon Magyarországon. 1—3. r. — Lobogó, 1970. 37. sz. 17., 38. sz. 6., 39. sz. 6. p.

AZ 1848—49. ÉVI SZABADSÁGHARC

Urbán Aladár: Európa a forradalom forgószelében. 1848—1849. Bp. Kossuth K. 1970. 321 p. 8 t.

[Averbuh] Averbuch, R. A.: A magyar nép szabadságküzdelme 1848—49-ben. (Vengerszkaja revoljucija i voszsztanie v Vene v oktjabre 1848 g.) [Tanulmányok.] (Szerk., [bev.] Andics Erzsébet. Ford. Perényi József.) Bp. Akad. K. 190 p.

Petőfi és kora. Szerk. Lukácsy Sándor, Varga János. [Kiad. a] MTA Irodalomtudományi Intézet, MTA Történettudományi Intézet. Bp. Akad. K. 1970. 107 p. 1 t.

Varga János: A „dicsőséges nagyurak" és a pesti forradalom. (Petőfi és kora. Bp. Akad. K. 1970.) 363—410. p.

Spira György; Le grand jour. (Le 15 mars 1848./ (Études historiques 1970. Bp. Akad. K. 1970.) 333—362. p.

Baróti Szabolcs: Március hadserege. — N, 1970. 11. sz. 6. p.

Takács Tibor: Pákozd fényei. [1848 emléke.] — N, 1970. 39. sz. 16. p.

Cserny Margit: Adatok az 1848-as forradalom és szabadságharc történetéhez Veszprém megyében. (A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 9. Veszprém, Alföldi ny. 1970.) 125—144. p.

Virágh Ferenc: Az 1848—1849. évi forradalom és szabadságharc Békéscsabán. (Tanulmányok Békéscsaba történetéből. Békéscsaba, Békésm. ny. 1970.)

Mérei Gy[ula]: Über die Möglichkeiten eines Zusammenschlusses der in Ungarn lebenden Völker in den Jahre 1848—1849. — AH, 1969. 3—4. sz. 253—298. p.

Böhm Jakab: A Német Légió szervezése és tevékenysége az 1848—1849. évi magyar szabadságharcban. — HK, 1970. 2. sz. 194—218. p.

Krammer Jenő: Johann Andreas Sprecher von Bernegg — svájci író az 1848—49-es szabadságharcban. — HK, 1970. 4. sz. 625—633. p.

Kun Miklós: Gercen és a magyar szabadságharc. [A magyar nép hű barátja, Kossuth londoni emigrációs sorstársa.] — Kortárs, 1970. 11. sz. 1971—1978. p.

1948. XXIII. törvénycikk az 1848—49. évi forradalom és szabadságharc emlékének megörökítéséről. — Hazáért, 1970. 10. sz. 12—31. p.

Hősökre emlékezünk. [A 13 aradi vértanú.] — Népszabadság, 1970. 234. sz. 6. p.

A szabadságharcban elesett lengyel hősök síremlékének koszorúzása. — Népszabadság, 1970. 65. sz. 8. p.

MAGYARORSZÁG HADTÖRTÉNELME 1850—1918.

Kossuth Lajos levelei Földváry Károlyhoz. 1862—1863. (Adatok az olasz—magyar segédlégió történetéhez.) [Bev. és közread.] Nagy Dezső. — HK, 1970. 3. sz. 490—526. p.

Az „U"-ügy. Magyarország tervezett megszállása a cs. és kir. hadsereg által 1905 őszén. [Közlik:] Kurt Peball — Gunther E. Rothenburg. — HK. 1970. 4. sz. 724—763. p.

Pölöskei Ferenc: Tisza István nemzetiségi politikája az első világháború előestéjén. — Sz, 1970. 1. sz. 3—34. p.

Szász Zoltán: Beszámoló Farkas Márton: „A hadsereg szerepe az Osztrák—Magyar Monarchia felbomlásában" c. kandidátusi disszertációjának vitájáról. — Sz, 1970. 5—6. sz. 1311—1314. p.

Hegedűs Sándor: Az utolsó trónfosztás. Bp. Kossuth K. 1970. 215 p. 4 t.

AZ 1818—19. ÉVI FORRADALMI ESEMÉNYEK

Réti László: Lenin és a magyar munkásmozgalom. Bp. Kossuth K. 1970. 287 p.

Hajdú Tibor: Az 1918. októberi polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság története kutatásának újabb eredményei. [Referátum.] (A magyarországi Tanácsköztársaság 50. évfordulója. [Előadások.] Bp. Akad. K. 1970.) 19—34. p.

Hajdú Tibor: Az 1918 októberi polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság története kutatásának újabb eredményei. (A Tanácsköztársaság Somogyban. Kaposvár Somogym. ny. 1969.)

Liptai Ervin: A szakszervezeti vezetők és az 1918—1919. évi forradalmak. (Tanulmányok a magyarországi szakszervezeti mozgalom történetéről. Bp. Táncsics K. 1969.)

Székely Vera: Kunfi Zsigmond 1919. februári memoranduma Magyarország külpolitikai helyzetéről. [Közread. és bev.] — —. — Levéltári Közlemények, 1970. 2. sz. 353—362. p.

Öry Károly: A katonapolitika és hadseregszervezés az októberi polgári demokratikus forradalom időszakában. — HK, 1970. 4. sz. 551—575. p.

Nagy Zsuzsa, L.: A polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság. — Magyar Hírlap, 1970. 191. sz. Hét vége III. p.

Horváth Sándor: A polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság. (Szabolcs-Szatmár megyei történelmi olvasókönyv. Nyíregyháza, Alföldi ny. 1970.)

Veres Péter: A forradalmat szó szerint, komolyan vettük. [— — a 19-es eseményekről.] — Népszava, 1970. 2. sz. 6—7. p.

Gellért László: Diákok a forradalomban. 1918—1919. [Bp.] Ifj. K. [1970.] 184 p.

Hevesi Gyula: Lenin és a magyar proletárforradalom. — Magyar Nemzet, 1970. 91. sz. 10. p.

Puskas, A. I.: A magyar Tanácsköztársaság nemzetközi politikai és katonai helyzete. (A magyarországi Tanácsköztársaság 50. évfordulója. [Előadások.] Bp. Akad. K. 1970.) 467—470. p.

Liptai Ervin: A Tanácsköztársaság nemzetközi helyzetének és katonai politikájának néhány kérdése. (A magyarországi Tanácsköztársaság 50. évfordulója. [Előadások.] Bp. Akad. K. 1970.) 323—337. p.

Hornik, Leopold: A Tanácsköztársaság győzelmének nemzetközi és belső feltételeiről. (A magyarországi Tanácsköztársaság 50. évfordulója. [Előadások.] Bp. Akad. K. 1970.) 288—291. p.

Siklós András: A Tanácsköztársaság és a nemzeti—nemzetiségi kérdés. (A magyarországi Tanácsköztársaság 50. évfordulója. [Előadások.] Bp. Akad. K. 1970.) 305—314. p.

Kővágó László: A Tanácsköztársaság és a nemzeti kérdés. (A magyarországi Tanácsköztársaság 50. évfordulója. [Előadások.] Bp. Akad. K. 1970.) 51—68. p.

Nagy Zsuzsa, L.: Ellenforradalmi csoportok és irányzatok a Tanácsköztársaság idején. (A magyarországi Tanácsköztársaság 50. évfordulója. [Előadások.] Bp. Akad. K. 1970.) 264—272. p.

Bp. Akad. K. 1970.) 264—272. p.

Nagy Zsuzsa, L.: Kontrrevoljucija i intervencija protiv Vengerszkoj Szovetszkoj reszpubliki. (Étjudü o Vengrii. Tom. 4. Bp. Corvina, 1970.)

Az ellenforradalmi erők szervezkedése a Magyar Tanácsköztársaság ellen. — PV, 1969. 12. sz. 2—3. p.

Fischer, Paul: A német militaristák a magyar Tanácsköztársaság ellen. (A magyarországi Tanácsköztársaság 50. évfordulója. [Előadások.] Bp. Akad. K. 1970.) 445—450. p.

Jakovlev, L. L.: Nemzetközi munkásszolidaritás az 1919-es magyar Tanácsköztársaság védelmében. (A magyarországi Tanácsköztársaság 50. évfordulója. [Előadások.] Bp. Akad. K. 1970.) 114—124. p.

Manuszevics, A. J.: Szovjet-Oroszország dolgozóinak szolidaritása Tanácsmagyarországgal. (A magyarországi Tanácsköztársaság 50. évfordulója. [Előadások.] Bp. Akad. K. 1970.) 91—102. p.

Miscsenko, Sz.: Szovjet-Ukrajna dolgozóinak szolidaritása az 1919-es magyar forradalomban. (A Szegedi Tanárképző Főiskola tudományos közleményei. 1969. 1. r. Szeged, Szegedi ny. 1969.)

Boros Ferenc: Magyar—csehszlovák kapcsolatok 1918—1921-ben. Bp. Akad. K. 1970. 330 p.
Bibliogr. 313—323. p.

Pór, F. D.: A Csehszlovák Szociáldemokrata Párt a magyar Tanácsköztársaság ellen indított támadás idején. (A magyarországi Tanácsköztársaság 50. évfordulója. [Előadások.] Bp. Akad. K. 1970.) 451—456. p.

Csizmadia Dezső: A Magyar Tanácsköztársaság emléke Csehszlovákia munkásosztálya körében. (A Szegedi Tanárképző Főiskola tudományos közleményei. 1969. 1. r. Szeged, Szegedi ny. 1969.)

Hollitscher, Walter: A Magyar Tanácsköztársaság visszhangja Ausztriában. (Társadalom és nemzet a Magyar Tanácsköztársaságban. Tudományos ülésszak. Bp. [Házi] soksz. 1970.)

Vadász Sándor: A Magyar Tanácsköztársaság megítélése az egykorú francia forrásokban. (Társadalom és nemzet a Magyar Tanácsköztársaságban. Tudományos ülésszak. Bp. [Házi] soksz. 1970.)

1919—1969. A Magyar Tanácsköztársaság 50. évfordulójára. Bp. Zrínyi K. 1969. 254 p. [Miniatür kiad.]

Szamuely Kijevben. [Szamuely Tibor 1919. május 20-i repülőútja.[— Népszabadság, 1970. 116. sz. 4—5. p.

Baktai Ferenc: Futár Leninnél. [Németi Lajos, Kun Béla futárja Leninnél.] — Népszava, 1970. 92. sz. 3. p.

Réti László: A Magyar Tanácsköztársaság központi szervei és pecsétjeik. [Kiad. a] Magyar Országos Levéltár.) Bp. Akad. K. 1970. 359 p.

Bódi István: A hadirokkantakról való gondoskodás a Tanácsköztársaságban. (A felnőtt fogyatékosok szociális gondozásának történeti és időszerű kérdései. Tudományos ülésszak. Bp. [Házi] soksz. 1970.)

Molnár István: A Magyar Tanácsköztársaság a helyi sajtó tükrében. — Baranyai Művelődés, 1970. április, 149—156. p.

Urbán Ernő: Tizenkilencesek. [— — megemlékezése a tizenkilences harcosokról.] — Népszabadság, 1970. 69. sz. Vasárnapi mell. 6. p.

A Magyar Tanácsköztársaság hadtörténelme

Borus József: A Tanácsköztársaság katonapolitikája. (A Tanácsköztársaság Somogyban. Kaposvár, Somogy m. ny. 1969.)

Solc, Jaroslav: Határbiztosítás vagy intervenciós háború. (A magyarországi Tanácsköztársaság 50. évfordulója. [Előadások.] Bp. Akad. K. 1970.) 426—444. p.

Kovacev, Vujica: A jugoszláv csapatok katonai intervenciójának előkészítése a magyar Tanácsköztársaság ellen. (A magyarországi Tanácsköztársaság 50. évfordulója. [Előadások.] Bp. Akad. K. 1970.) 457—466. p.

Hetés Tibor: A szakszervezetek a Vörös Hadsereg megszervezésében. (A magyar szakszervezetek a Tanácsköztársaságban. [Előadások.] Bp. Táncsics K. 1970.)

Mucs Sándor: A Vörös Hadsereg és a nép. (A magyarországi Tanácsköztársaság 50. évfordulója. [Előadások.] Bp. Akad. K. 1970.) 411—417. p.

Cserjés Gyula: Igazak hadseregе. [A Magyar Tanácsköztársaság Vörös Hadseregе.] — N, 1970. 21. sz. 7. p.

Kirschner Béla: Az 1919-es júniusi visszavonulás kérdéséhez. — Kortárs, 1970. 1. sz. 96—102. p.

Hetés Tibor: Internacionalista egységek a magyar Vörös Hadseregben. (A magyarországi Tanácsköztársaság 50. évfordulója. [Előadások.] Bp. Akad. K. 1970.) 347—355. p.

Ryzewski, Václáv: A lengyelek részvétele az 1919-es magyar forradalomban a magyar Vörös Hadsereg soraiban. (A magyarországi Tanácsköztársaság 50. évfordulója. [Előadások.] Bp. Akad. K. 1970.) 356—362. p.

Forradalmi események vidéken

Fancsovits György: A magyar októberi forradalom és Tanácsköztársaság *Békéscsabán*. (Tanulmányok Békéscsaba történetéből. Békéscsaba, Békésm. ny. 1970.)

Pataki Ferenc: A *ceglédi* Vörös Munkászászlóalj története. (1918—1919. Cegléden. Tanulmányok és visszaemlékezések. Cegléd, Kossuth Múzeum, 1969.)

Horváth Ferenc — *Módos* József: A *celldömölki* járás tanácsköztársági eseményei. — Vasi Szemle, 1970. 1. sz. 83—103. p.

Csiffáry Nándor: *Esztergom* és környéke a Magyar Tanácsköztársaság idején. (Esztergomi Tanítóképző Intézet. Tanulmányok. 1967—1969. Esztergom OPK és Muz. soksz. 1970.)

Szücs István — *Paál* László: A polgári demokratikus forradalom, a Tanácsköztársaság és a fehérterror eseményei a járásban. (Fejezetek a *marcali* járás történetéből. 1918—1968. Kaposvár, Somogym. ny. [1970.]

Zupkó Béla: *Mezőkövesd* a Tanácsköztársaság idején. (Matyóföld. 1970. Miskolc, Borsodm. ny. [1970.])

A forradalmi évek tüzében. (1917—1919.) *Mosonmagyaróvár, Sopron, Győr, Kapuvár*. [Szemelvénygyűjtemény.] (Szerk.: Dávid Lajos. Kiad. a MSZMP Győr-Sopron Megyei Bizottság, a Győr-Sopron Megyei Tanács.) [Győr] Győr-Sopronm. ny. [1970.] 245 p.

Vonsik Gyula — *Pál* László: Újfajta had. [Dokumentumregény. *Salgótarjánról* 1919-ben.] Salgótarján, Zrínyi ny. 1970. 276 p.

A két forradalom *Somogy* megyei krónikája. (1918—1919). Összeáll. Kanyar József. (A Tanácsköztársaság Somogyban. Kaposvár, Somogym. ny. 1969.)

Gellért Tibor: Adalékok a megyei belső fegyveres erők történetéhez. (A Tanácsköztársaság *Somogyban*. Kaposvár, Somogym. ny. 1969.)

Müller Ferenc: A Magyar Tanácsköztársaság *sümegi* eseményei. (A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 9. Veszprém, Alföldi ny. 1970.) 215—220. p.

A két forradalom *Tolna* megyében. (1918—1919). A polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság történetének válogatott dokumentumai. (Szerk. K. Balogh János.) [Szekszárd], Szekszárdi ny. 1970. 387 p.

Kuntár Lajos: A Tanácsköztársaság *vasi* sajtója. — Vasi Szemle, 1970. 2. sz. 256—272. p.

MAGYARORSZÁG HADTÖRTÉNELME 1919—1939

Fekete Gyula: Fortélyos félelem igazgat. Magyarország 1919—1945. között. Bp. Móra K. 1970. 158 p. 4 t.

Hollós Ervin: Rendőrség, csendőrség, VKF/2. 1—39. r. [— — tanulmányának rövidített formája.] — Magyar Hírlap, 1970. 283—322. sz.

Horváth Sándor: Az ellenforradalom és a fasizmus kora. (Szabolcs-Szatmár megyei történelmi olvasókönyv. Nyíregyháza, Alföldi ny. 1970.)

Hunya István: Fehérterror Endrődön és Gyomán 1919-ben. — Békési Élet, 1970. 3. sz.

Bödei János: „M. kir. Internálótábor Zalaegerszeg". — Göcseji Helikon, 1970. 1. sz.

Szücs István — *Simon* Béláné: Az ellenforradalmi terror eseményei. (Fejezetek a marcali járás történetéből. 1918—1968. Kaposvár, Somogym. ny. [1970.])

Vadász Ferenc: A Vadas testvérek mártírhalála. [50 éve gyilkolták meg a fehérterroristák Vadas Mártont és Vadas Andort.] — Népszabadság, 1970. 43. sz. 4. p.

Tóth Erzsébet: Az Ostenburg-különítmény áldozata emlékezik. — Magyar Nemzet, 1970. 37. sz. 7. p.

Máté György: A Somogyi-Bacsó-gyilkosság évfordulóján. — Népszabadság, 1970. 41. sz. 4. p.

Molnár Károly: Kakastollas közbiztonság. — Billeg a kútgém. — És lőn rend... — Csend és kürtszó. — Nyomozástan. [A csendőrség a Horthy-korszakban.] — Mo, 1970. 27—31. sz. 21. p.

(Gárdos Miklós): Kakastollasok. — Tükör, 1970. 1. sz. 18. p.

Hunyadi Károly: A Horthy-rendszer intézkedései a Szovjet-Oroszországból hazatérő hadifoglyok politikai megszűrése, a kommunista és szimpatizáns elemek elszigetelése és likvidálása céljából. — HK, 1970. 2. sz. 167—193. p.

Vargyai Gyula: Az ellenforradalmi állam keletkezésének néhány kérdése és a kormányzói jogkör létrejötte. Kandidátusi értekezés tézisei. Pécs, MTA KESZ soksz. 1969. 46 p.

Vargyai Gyula: A katonai közigazgatás és a politikai szabadságjogok kérdése az ellenforradalmi állam keletkezésének időszakában. — Gazdaság- és Jogtudomány, 1969. 1—2. sz. 183—194. p.

Bodrogi Sándor: Sasok és vérebek. Szülés Kenderesen. (Horthy Miklós.) — Lobogó, 1970. 32. sz. 6. p.

Bodrogi Sándor: Sasok és vérebek. Böhm, Werth Henrik, Stromfeld. 1—2. r. — Lobogó, 1970. 33., 34. sz. 6. p.

(Gárdos Miklós): A „kiváltságos helyzetű". /Werth Henrik./ — Tükör, 1970. 8. sz. 24. p.

Adám Magda: Magyarország külpolitikája, 1938—1939. Bp. Akad. K. 1970. 809 p.
/Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához. 3./

Turóczi Károly: Az Imrédy-kormány belpolitikája. [Kiad. a] ZMKA. [Bp. Zenemű ny. 1970.] 197 p.

Dombrády Lóránd: A horthysta katotai vezetés erőfeszítései a páncélos fegyvernem megteremtésére. /1938—1940./ — HK, 1970. 4. sz. 576—624. p.

Bodrogi Sándor: Sasok és vérebek. A gödöllői kastély regényes története. Hadüzenet Horthy módra [Kassa bombázása.] — Lobogó, 1970. 35. sz. 6. p.

MAGYARORSZÁG A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚBAN

Taraszenko, V. A.: Magyarország a második világháborúban. [Huszonöt év történetéből. Tanulmányok Magyarország felszabadulásának évfordulójára. Debrecen, Alföldi ny. 1970.]

A Magyar Történelmi Társulat hírei. [Beszámoló] Borus József „A második világháború néhány sorsfordulója hazai történelmünk szempontjából" [c. előadásáról.] — Sz, 1970. 3. sz. 808. p.

(Gárdos Miklós): Fehér kesztyűben

[Jány Gusztáv és a 2. magyar hadsereg pusztulása.] — Tükör, 1970. 11. sz. 11. p.

Ölvedi Ignác: Horthy és a Lakatos-kormány katonapolitikája 1944 őszén, a felszabadító hadműveletek megindulásáig /1944. augusztus 29—október 6./ — Akadémiai Közlemények, 1970. 1. sz. 7—26. p.

Szücs László: Horthy levele Sztálinhoz 1944 őszén. — Sz, 1970. 4. sz. 983—989. p. 2 t.

Balogh István: A moszkvai fegyverszüneti szerződés megkötéséről. (1944. október 11.) — Népszabadság, 1970. 28. sz. 5—6. p.

Herczegh Géza: A moszkvai fegyverszüneti egyezmény jelentősége. — Állam és Jogtudomány, 1970. 2. sz. 364—367. p.

Morva Tamásné: Dokumentumok a Horthy—Szálasi-hadsereg utolsó hónapjainak történetéhez. Közli: — —. HK, 1970. 2. sz. 281—312. p.

Borus József: A magyar királyi honvédség végnapjai. — Tükör, 1970. 14. sz. 21—22. p.

Hollós Ervin: A Nemzeti Számonkérő Különítményről. (Részlet egy nagyobb tanulmányból, amely a Horthy-Magyarország erőszakszervezetével foglalkozik.) — Társadalomtudományi Közlemények, 1969. 2. sz. 206—231. p.

Horányi István: Az utolsó napok. [A nyilas rémuralom végvonaglása.] — Hazáért, 1970. 12. sz. 10—11. p.

Farkas Gábor: A Vadásztöltény-, Gyutacs- és Fémárugyár Rt. székesfehérvári üzeme 1944—1945-ben. (Fejér megyei szemle. 7. 1970. Székesfehérvár, Fejérm ny. 1970.)

Háborús károk és veszteségek Magyarországon a második világháborúban. — Közalkalmazott, 1970. 4. sz. 2. p.

Lévai Jenő: A magyarországi „lengyel bázis" történetéhez. [Lengyel menekültek a második világháború idején.] — Magyar Nemzet, 1970. 184. sz. 5. p.

Sági Károly: Magyar néphagyományok a második világháború katonáinak tudatában. (A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 9. Veszprém Alföldi ny. 1970.) 247—273. p.

Hazánk felszabadulása

Karsai Elek—*Somlyai* Magda, M.: A felszabadulás krónikája. 1944 ősze — 1945 tavasza. [Dokumentumgyűjtemény.] Közread. — —. Bp. Kossuth K. 1970. 322 p. 24 t.

Papp István: Magyarország felszabadulásának kronológiája helytörténeti adatokkal (1944—1945.) — SSz, 1970. 1. sz. 3—17. p.

Hazánk felszabadulása. 1944—1945. [Tanulmányok] Írta (M. M. Minaszjan, R. J. Malinovszkij stb. Ford. Auer Kálmán, Godó Ágnes stb. Bev. Tóth Sándor.) Bp. Zrínyi K. 1970. 419 p. 6 térk.

Minaszjan, M. M.: Délkelet-Európa népeinek felszabadítása. Részletek. (Hazánk felszabadulása. 1944—1945. Bp. Zrínyi K. 1970.) 15—125. p. 5 térk.

Huszonöt év történetéből. Tanulmányok Magyarország felszabadulásának évfordulójára. Szerk. Tokody Gyula, V. A. Taraszenko, Debrecen, Alföldi ny. 1970. 281 p.

Azarov, O. A.: Magyarországnak a szovjet hadsereg által történt felszabadítása a német fasiszta megszállóktól. A Magyar Népköztársaság szocialista átalakulása feltételeinek megteremtése. (Felszabadulási Tudományos Emlékülés. [Előadások] Székesfehérvár, Fejérm. ny. 1970.)

Zaharov, M.: Harcban Magyarország felszabadításáért. — Ho, 1970. 4. sz. 16—23. p.

(Alesin) Aljosin, V. I.: Felszabadító hadműveletek Magyarország területén. — Akadémiai Közlemények, 1970. 1. sz. 41—47. p.

(Fedoszeev) Fedoszejev, I. P.: Harcok Magyarországért. — HSz, 1970. 4. sz. 27—30. p.

Nagy Gábor: Magyarország felszabadulása. — Akadémiai Közlemények, 1970. 1. sz. 27—40. p.

Száva Péter: Az 1944—1945-ös magyarországi hadműveletek helye és szerepe a német fasizmus elleni háború befejező szakaszában. — Akadémiai Közlemények, 1970. 1. sz. 63—69. p.

Szabó Bálint: Magyarország felszabadulása és a munkáshatalom győzelme hazánkban. (Előadások a magyar forradalmi munkásmozgalom

történetéből 1918—1970. Bp. Kossuth K. 1970.)

Pintér István: Magyarország felszabadítása és a társadalmi változások feltételeinek létrejötte. — PK, 1970. 1. sz. 30—53. p.

Szluka Emil: A front nyomában. Magyar műszaki alakulatok a szovjet hadsereg oldalán. 1—3. r. — Népszabadság, 1970. 21. sz. 4., 22. sz. 6., 23. sz. 6. p.

Szeptembertől áprilisig. — Magyar Hírlap, 1970. 5., 12., 19., 26., 33.,, 40., 47., 54., 61. 68. 75. 82., 89. sz. 4. p.

Csima János: Makótól Sopronig. Bp. Móra K. 1970. 169 p. 16 t.

Árokay Lajos: Emlékező tájak. A Szovjetunió Vörös Hadseregének harcai nyomán. Bp. Zrínyi K. 1970. 271 p. Bibliogr. 257—260. p.

Somlyai Magda M.: Történelmi hétköznapok. [1944—1945.] — Kortárs, 1970. 4. sz. 625—650. p.

Urbán Ernő: A felszabadulásról egy körkérdés ürügyén. — Új Írás, 1970. 4. sz. 3—12. p.

Felszabadult hazánk. [Dokumentumok, versek, elbeszélések.] Bp. Zrínyi K. [1970.] 246 p. [Miniatür kiad.]

Felszabadítóink. — Nasi oszvoboditeli. [Fotóalbum.] (Összeáll. B. Fábri Magda.) Bp. Táncsics K. [1970.] [31] lev.

Képes történelem. (1944. december 24—1945. április 4.) [Képanyag.] — Hazáért, 1970. 1. sz. 10., 2. sz. 10—11., 3. sz. 10., 6. sz. 10—11., 12. sz. 10—11. p.

Képek a szovjet hadsereg felszabadító harcaiból. — Mőr, 1970. 3. sz. 30—31. p.

Hadműveletek Budapest körülzárásáig

Győri Imre: Felszabadulás a Viharsarokban. — Tiszatáj, 1970. 4. sz. 314—321. p.

Kelemen Ferenc: Az utolsó napok krónikája. — Új dokumentum Csanád megye és Makó felszabadulásáról. — Tiszatáj, 1970. 6. sz. 562—565. p.

Zielbauer György—*Köteles* Lajos Sándor: Kiegészítő megjegyzések Borus József „Békés megye felszabadulása /1944 szeptember—október/" c. tanulmányához. — Békési Élet, 1970. 2. sz. 282—283. p.

Balogh Imre: Adalékok Doboz község felszabadulásának történetéhez. — Békési Élet, 1970. 1. sz. 119—125. p.

Pünkösti Árpád: Történelem dobszóra. Mezőberény 1945. [Vál. dokumentumok. Közli:] — —. — Békési Élet, 1970. 3. sz. 476—484. p.

Herczeg Mihály: Vásárhely felszabadítása. (Vásárhelyi tanulmányok. Hódmezővásárhely, Szegedi ny. 1970.)

Magyar újjászületés. Hajdú-Bihar megye és Debrecen 1944 október—1945 április. Adatok, dokumentumok, bibliográfia. Szerk: Bényei Miklós, Debrecen, Hajdú-Bihar Megyei Tanács, 1970. 169 p.

Ölvedi Ignác: Tiszántúl felszabadítása. /A debreceni páncélos csata./ (MSZMP Hajdú-Bihar megyei Bizottsága és Oktatási Igazgatóságának kiadványa a debreceni jubileumi tudományos ülésszakról. — 1—2. köt. Debrecen, Alföldi ny. 1970.)

România a Hitler-ellenes háborúban 1944. augusztus 23—1945. május 9. Részletek a „România în războiul antihitlerist 23 august 1944—9 mai 1945" c. monográfiából. (Hazánk felszabadulása. 1944—1945. Bp. Zrínyi K. 1970.) 329—348. p.

Németh Péterné: A német fasiszta csapatok pusztításai Nyíregyházán és környékén. — Szabolcs-Szatmári Szemle, 1970. 1. sz. 15—19. p.

Ölvedi Ignác: Nyíregyháza és vidékének felszabadítása. — Szabolcs-Szatmári Szemle, 1970. 1. sz. 1—15. p.

Kopka János: Hétköznapok forradalma. [A felszabadult Szabolcs első hónapjai, 1944. október 31-től 1945. májusáig.] — Szabolcs-Szatmári Szemle, 1970. 1. sz. 23—28. p.

Csima János: A tiszalöki híd román hősei. — Társadalmi Szemle, 1970. 4. sz. 41. p.

Beránné Nemes Éva—*Román* János: Az élet megindulása Miskolcon és Borsodban a felszabadulás után. Források Miskolc város és Borsod megye történetéhez. Összeáll. és bev. — —. Kiad. Miskolc Város Tanácsa, Miskolc, Borsodm. ny. 1970. 495 p.

Papp Zoltán: Konyev tábornok Mezőkövesden. (Matyóföld, 1970. Miskolc, Borsodm. ny. [1970.])

Dala József: Mezőkövesd 1945-ben. (Matyóföld, 1970. Miskolc, Borsodm. ny. [1970.])

Tóth Sándor: „A feladatot teljesítették?" (1944. november 28-án Andornaktályánál a 8. német vadászhadosztály megállásra kényszerítette az 53. szovjet hadsereg 110. gárda lövészhadosztályát.) — Társadalmi Szemle, 1970. 4. sz. 37. p.

Zavizon, G.: Nógrád megye, 1944 őszén. — Palócföld, 1970. 1. sz. 65—67. p.

Szomszéd Imre: Súlyos örökség a múlttól. 1944—45. — Palócföld, 1970. 4. sz. 58—64. p.

A történelem naplójából. 4 r. [1944.] december 23—december 31. — Tiszatáj, 1970. 1. sz. 34—35. p.

Bársony Ferenc: Felszabadító harcok a Duna—Tisza közén. [Negyedszázad. Szerk. Csáky Lajos. Kecskemét, Bács-Kiskunm. ny. 1970.)

Bojcsuk [Vladimir] József: Hetvenkét sűrű nap. [A Vörös Hadsereg harcai Budapest felszabadításáig.] — Tükör, 1970. 6. sz. 3—4. p.

Kádár Márta: „Elmesélem, milyen volt Steinmetz kapitány..." [Roczkó György visszaemlékezése.] — Hazáért, 1970. 2. sz. 11. p.

Budapest felszabadítása

Budapest—Bécs—Prága. [Írta:] R. J. Malinovszkij, M. V. Zaharov stb. Részletek. (Hazánk felszabadulása. 1944—1945. Bp. Zrínyi K. 1970.) 127—189. p. 1 térk.

Szabó Balázs: A 2. Ukrán Front budapesti támadó hadműveletének 2. szakasza. /1944. november 4—26./ — HK, 1970. 1. sz. 65—93. p.

Zaharov, M. V.: Összezárul a harapófogó. [Budapest körülzárása.] — Népszabadság, 1970. 17. sz. 6. p.

(*Gárdos* Miklós): „Védők" és védelmezők. [Budapesten körülzárt német hadosztályok és a város feladásának gondolata.] — Tükör, 1970. 2. sz. 24. p.

Andrjuscsenko, Sz. A.: A Duna hullámai. Részletek. (Hazánk felszabadulása. 1944—1945. Bp. Zrínyi K. 1970.) 191—232. p.

Váradi György: A Budapesten körülzárt fasiszta csoportosítás felszámolása. — Akadémiai Közlemények, 1970. 1. sz. 49—61. p.

[Kamanin] Kamanyin, N.: Beregovoj repülőszázada a budapesti csatában. [Az 5. csatarepülő légihadtest parancsnoka emlékezik a Budapesten körülzárt ellenséges csapatok felszámolására.] — Magyar Nemzet, 1970. 103. sz. 7. p.

Váradi György: Budapest felszabadítása. — Ho, 1970. 3. sz. 72—81. p.

Tóth Sándor: A budapesti hadművelet. — N, 1970. 7. sz. 8. p.

Katona Imre: A főváros felszabadulása. — Pártélet, 1970. 1. sz. 51—55. p.

Szára Péter: Hogy Budapest szabad legyen... (Negyedszázada történt. Budapest felszabadítása.) — ÉT, 1970. 7. sz. 291—297. p.

Zombori Miklós: Ostromélet és felszabadulás az Újvárosházán. — Budapest, 1970. 8. sz. 34. p.

Fekete Gábor: A budapesti hidak végnapjai. 1945 január. — Népszabadság, 1970. 17. sz. 6. p.

Így jött el a szabadság. A századik nap. [1944—45. Szilveszter éjszakája.] — ISz, 1970. 1. sz. 17—19. p.

Vas Zoltán: 1945 — az első napok Budapesten. — Élet és Irodalom, 1970. 12. sz. 3—4. p.

Így jött el a szabadság. Pest már szabad. — ISz, 1970. 2. sz. 16—18. p.

Tóth Sándor: Út a szabadságba. (Tétény—Promontor. Budapest XXII. kerületének története. Bp. Révai ny. 1970.)

Lévai Jenő: Budán a harc utolsó és a győzelem első napján. — Magyar Nemzet, 1970. 33. sz. 7. p.

A Budai Önkéntes Ezred

György István: Kétezerötszázan voltak. [Riportok.] Bp. Magvető, 1970. 136 p. 12 t.

Harsányi János: A szovjet harcosok oldalán. A Budai Önkéntes Ezred. — Magyar Rendőr, 1970. február 12.

Gulay István: Budai önkéntesek. — — ISz, 1970. 3. sz. 20—22. p.

Kalászi György: Fegyverrel a fasizmus ellen. Harcoltunk Budáért. [A Budai Önkéntes Ezred.] — Hazáért, 1970. 9., 10. sz. 11. p.

Így jött el a szabadság. Tábornok a csatornában. [Budapest 1945 februárjában. A Budai Önkéntes Ezred.] — ISz, 1970. 3. sz. 14—16. p.

Jubileumára készül az Önkéntes Ezred. — Magyar Hírlap, 1970. 12. sz. 5. p.

Díszünnepség a Budai Önkéntes Ezred emlékére. [Liptai Ervin megnyitó beszéde és T. Varga György emlékbeszéde.] — Magyar Hírlap, 1970. 41. sz. 9. p.

Emlékezés a Budai Önkénes Ezredre. [Díszünnepség a MOM Művelődési Házban.] — Népszabadság, 1970. 34. sz. 8. p.

A dunántúli hadműveletek

Nagy Gábor: Magyarország teljes felszabadulása. Hadműveletek a Dunántúlon. — ÉT, 1970. 14. sz. 628—633. p.

Puskás Attila: Szekszárd felszabadulása. (Szekszárd 1945—1970. Szekszárd, Szekszárdi ny. 1970.)

Dokumentumok Fejér megye felszabadításának történetéhez /1944 karácsonyától 1945 tavaszáig. [Közli:] Farkas Gábor, Karsai Elek. (Fejér megyei szemle. 7. 1970. Székesfehérvár, Fejér m. ny. 1970.)

A felszabadulás Fejér megyében. (Szerk. biz.: Bodnár László, Boór Ferenc, Farkas Gábor.) Székesfehérvár, Fejér m. ny. 1970. 717 p. 1 t. 3 térk.
/Fejér megyei történeti évkönyv. 4./

Borus József: Fejér megye felszabadítása. 1944. december 2—1945. március 23. 1. r. (Fejér megyei történeti évkönyv. 4. köt. Székesfehérvár, 1970.) 5—65. p.

Csonkaréti Károly: 25 éve történt. A százhuszonötödik nap. [1945. január 25.] — Hazáért, 1970. 4. sz. 10— 11. p.

Csonkaréti Károly: A százötvenedik nap. [Az 1945. januári—februári hadműveletek.] — Hazáért, 1970. 8. sz. 11. p.

Nagy Gábor: Fejér megye felszabadítása. 1944. december 2—1945. március 23. 2. r. (Fejér megyei történeti évkönyv. 4. köt. Székesfehérvár, 1970.) 66—109. p.

Farkas Gábor: Székesfehérvár felszabadítása. (Fejér megyei szemle. 7. 1970. Székesfehérvár, Fejér m. ny. 1970.)

A felszabadulás a bicskei járásban. (Szerk. biz.: Ember István, Estélyi Gyula stb.) Bicske, Fejér m. ny. 1970. 148 p.

Borus József: Egykorú forrás a Fejér megye területén lezajlott utolsó hadműveletekről. (Fejér megyei szemle. 7. 1970. Székesfehérvár, Fejér m. ny. 1970.)

Sarohin, M. N.: Az 57. hadsereg a magyarországi felszabadító harcokban. (Sorsforduló. [Tanulmányok, visszaemlékezések, történetek.] Kaposvár, Somogy m. ny. 1970.)

Andrássy Antal: Adalékok Somogy megye német katonai megszállásához. — Somogy, 1970. 1. sz. 4—12. p.

Andrássy Antal: Somogy a felszabadulás előestéjén. (Sorsforduló. [Tanulmányok, visszaemlékezések, történetek.] Kaposvár, Somogy m. ny. 1970.)

Kanyar József: Somogy a felszabadulás hónapjaiban. /1944—1945./ [Függelék]: (Iratdokumentáció.) Kaposvár, Békésm. ny. 1970. 319 p. 16 t.

Godó Ágnes: Somogy megye felszabadulásának katonai története. (Sorsforduló. [Tanulmányok, visszaemlékezések, történetek.] Kaposvár, Somogym. ny. 1970.)

Gősy Ferenc—*Paál* László: Felszabadító harcok marcali környékén. (Fejezetek a marcali járás történetéből. 1918—1968. Kaposvár, Somogym. ny. [1970.])

Rózsai Ágnes: Útmutató egy község felszabadulási visszaemlékezéseinek gyűjtéséhez. (Nagyatád felszabadulása.) — Somogyi Honismereti Híradó. 1970. 3. sz. 3—12. p.

Nagy Árpád: Nagyatád felszabadulása. Somogyi Honismereti Híradó, 1970. 3. sz. 12—16. p.

Sarohin, M. N.—*Petruhin*, V. Sz.: Út a Balatonhoz. Részletek. (Hazánk felszabadulása. 1944—1945. Bp. Zrínyi K. 1970.) 289—327. p.

Nagy Gábor: Dunántúli felszabadító hadműveletek. A 3. Ukrán Front balatoni védelmi hadműveletei. 1945. március 6—15. — Ho, 1970. 3. sz. 82—90. p.

Birjukov, N. I.: Nehéz tudomány a győzelem. Részletek. (Hazánk felszabadulása. 1944—1945. Bp. Zrínyi K. 1970.) 233—288. p.

Szász István: A balatoni náci ellentámadás kudarca. — Magyar Hírlap, 1970. 69. sz. 6. p.

Tóth Sándor: A balatoni hadművelet. N, 1970. 10. sz. 8. p.

Tóth Sándor: A balatoni hadművelet. — Népszava, 1970. 61. sz. 3. p.

Csonkaréti Károly: A százhetvenötödik nap. [A balatoni hadművelet.] — Hazáért, 1970. 11. sz. 10—11. p.

Így jött el a szabadság. Balatoni legenda. — ISz, 1970. 4. sz. 24—26. p.

Sárvári Márta: Történelmi meglepetés Tihanyban. Eredeti tudósítás 1945. április 4-ről. — Magyar Nemzet, 1970. 77. sz. 8. p.

Veress D. Csaba: Veszprém megye felszabadításának története. /1944. december 3.—1945. március 30./ (A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 9. Veszprém, Alföldi ny. 1970.) 275—325. p.

Sukerek Lajosné: A Magyar Kommunista Párt létrejötte és harca a hatalomért Veszprém megyében. (A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 9. Veszprém, Alföldi ny. 1970.) 329—346. p.

Bulgária honvédő háborúja 1944—1945. Részletek. (Hazánk felszabadulása 1944—1945. Bp. Zrínyi K. 1970.) 363—402. p.

Ormanov, Branimir: A bolgár nép részvétele a fasiszta Németország leverésében és Magyarország felszabadításában. — Ho, 1970. 4. sz. 24—32. p.

Nagy Károly: Vérrel írt hősköltemény. [Magyarország felszabadítása és a bolgár hadsereg.] — Hazáért, 1970. 15. sz. 11. p.

Adatgyűjtés az 1. Bolgár Hadsereg harcainak történetéhez. [A pécsi Szabó István Úttörőház anyaggyűjtése az 1. Bolgár Hadsereg felszabadító hadműveleteiről.] — Magyar Hírlap, 1970. 22. sz. 8. p.

Godó Ágnes: Katonanők a Dráva partján. [Az 1. Bolgár Hadsereg magyarországi harcairól.] — N, 1970. 7. sz. 5. p.

Godó Ágnes: A pirini tanító. (Drávapalkonya és Drávaszabolcs körzetében folytak a harcok 1945 márciusában.) — Társadalmi Szemle, 1970. 4. sz. 40—41. p.

Godó Ágnes: Értünk harcoltak. [A szovjet—jugoszláv katonai együttműködés.] — N, 1970. 1. sz. 7. p.

Kocsis Tamás: Megtört az ellenállás. [A III. Jugoszláv Hadsereg és Magyarország felszabadulása.] — Hazáért, 1970. 15. sz. 10—11. p.

Jugoszlávia népeinek felszabadító háborúja 1941—1945. Részletek az „Oslobodilački rat naroda Jugoslavije" c. monográfiából. (Hazánk felszabadulása. 1944—1945. Bp. Zrínyi K. 1970.) 349—356. p.

Nagy Gábor: Dunántúli felszabadító hadműveletek. A bécsi támadó hadművelet első és második szakasza. /1945. március 16—április 4./ — Ho, 1970. 4. sz. 33—45. p.

Nagy Gábor: A 46. hadsereg tevékenysége 1945. március 16—április 4-ig a bécsi támadó hadműveletben. — HK, 1970. 1. sz. 41—64. p.

Tóth Sándor: A bécsi támadó hadművelet. Magyarország teljes felszabadulása. — N, 1970. 13. sz. 6. p.

Nagy Gábor: Vas megye felszabadulásának története. — Vasi Szemle, 1970. 1. sz. 1—9. p.

Nagy Gábor: Zala megye felszabadulása. (Tanulmányok Zala megyéről. 1945—1970. Zalaegerszeg, Zalam. ny. 1970.)

Dávid Lajos: Győr-Moson és Sopron vármegyék a második világháború idején és felszabadulásuk. (Arrabona. A Győri Múzeum évkönyve. 12. köt. 1970. Győr, Győr-Sopronm. ny. 1970.) 375—387. p.

Varga Imréné: Soproni hirdetmények felszabadulásunk időszakából. /1945. április—november./ — SSz, 1970. 1. sz. 49—56. p.

Szász István: Az Alföldön földosztás — a Dunántúlon háború. A magyarországi hadműveletek vége. — Magyar Hírlap, 1970. 90. sz. 6. p.

Bokor László: Így jött el a szabadság. A 193. nap: Nemesmedves. — ISz, 1970. 7. sz. 4—6. p.

Összeállították:

Molnár Éva
Viniczai István
Windisch Aladárné

TARTALOM

Otta István: 1909—1972 — — — — — — 407

DÓZSA GYÖRGYRE EMLÉKEZÜNK

TÓTH LAJOS — Elnöki megnyitó — — — — — — — — 410
MAROSI ENDRE — Dózsa György parasztháborúja — — — — 412
RÁZSÓ GYULA — A XV—XVII. századi antifeudális mozgalmak hadművészeti problémái — — — — — — 427
SZABÓ LÁSZLÓ — Az 1514. évi magyarországi parasztháború hadművészete — — — — — — — — 441
SOÓS JÓZSEF — Az 1514. évi parasztháború jellegének és ideológiájának fő vonásai, a Dózsa-hagyomány történeti helye — — — — — — — — 449
TÓTH LAJOS — Elnöki zárszó — — — — — — — — 459

TANULMÁNYOK

BOROSY ANDRÁS — A paraszti milíciák a középkori Európa hadseregeiben — — — — — — — — 462
GAZSI JÓZSEF — Politikai megkülönböztetés a Horthy-hadseregben 1919—1945 — — — — — — — 505

KÖZLEMÉNYEK

HUNYADI KÁROLY — Az 1920. májusi szovjet—magyar hadifogoly kicserélési egyezmény — — — — — 547

VITA

CSIMA JÁNOS — Megjegyzések *Gyimesi Gábor:* A Horthy-hadsereg hivatásos altisztikarának történetéhez c. közleményére — — — — — — — — 557

SZEMLE

TÓTH SÁNDOR — *Nemeskürty István:* Requiem egy hadseregért 562
KISS SÁNDOR — *Gazsi József:* Egy zászlóalj krónikája — — — 567
FARKAS MÁRTON — *General Nehring:* Die Geschichte der deutschen Panzerwaffe 1916 bis 1945 — — — — — 570
R. GY. — *Runciman, Steven:* The Fall of Constantinople 1453 — — — — — — — — — — 575
* * * — Külföldi hadtörténelmi folyóiratok szemléje — 578

HÍREINK

* * * Pályázati felhívás a magyar ellenállási mozgalom történetével kapcsolatos pályamunkákra — 587

MOLNÁR PÁL A harmadik negyedév eseményeiből — — — 588

BIBLIOGRÁFIA

MOLNÁR ÉVA, VINICZAI ISTVÁN, WINDISCH ALADÁRNÉ Az 1970. évi, Magyarországon megjelent hadtörténelmi irodalom bibliográfiája, I. rész — — 589

СОДЕРЖАНИЕ

ИШТВАН ОТТА: 1909—1972 — — — — 407

ПАМЯТИ ДЬЁРДЬ ДОЖА

ЛАЙОШ ТОТ — Вступительное слово председателя — — — — 410
ЭНДРЕ МАРОШИ — Крестьянская война Дьёрдь Дожа — — — — 412
ДЬЮЛА РАЖО — Проблемы военного искусства антифеодальных движений XV—XVII веков — — — — — 427
ЛАСЛО САБО — Военное искусство крестьянской войны 1514 года в Венгрии — — — — — — — — — 441
ЙОЖЕФ ШООШ — Основные черты характера и идеологии крестьянской войны 1514 года, историческое место традиции Дожа — — — — — — — — — 449
ЛАЙОШ ТОТ — Заключительное слово председателя — — — 459

СТАТЬИ

АНДРАШ БОРОШИ — Крестьянские милиции в армиях средневековой Европы — — — — — — — — — — 462
ЙОЖЕФ ГАЖИ — Политическая дискриминация в Хортистской армии 1919—1945 гг. — — — — — — — 505

СООБЩЕНИЯ

КАРОЙ ХУНЬАДИ — Соглашение об обмене советско—венгерскими военно-пленными от мая месяца 1920 года — — 547

ДИСКУССИЯ

ЯНОШ ЧИМА — Замечания к статьи *Габора Дьимеши:* К истории кадрового унтерофицерского состава Хортистской армии — — — — — — — — — — 557

ОБЗОР

ШАНДОР ТОТ — *Иштван Немешкюрти:* Реквием за одну армию — 562
ШАНДОР КИШ — *Йожеф Гажи:* Хроника одного батальона — — 567
МАРТОН ФАРКАШ — *General Nehring:* Die Geschichte der Deutschen Panzerwaffe 1916 bis 1945 — — — — — — 570
Дь. Р. — *Runchman. Steven:* The Fall of Constantinople 1453 — — — — — — — — — — 575
* * * — Обзор зарубежных военно-исторических журналов 578

НОВОСТИ

* * * Обращение конкурса по конкурсным работам, связанным с историей венгерского движения сопротивления — — — — — — — — — — 587

ПАЛ МОЛЬНАР Из событий третьего квартала года — — — 588

БИБЛИОГРАФИЯ

ЭВА МОЛЬНАР
ИШТВАН ВИНИЦАИ
ЭЛЕОНОРА
ВИНДИШ Библиография военно-исторической литературы, вышедшей в Венгрии в 1970 году. Часть I-ая — 589

INHALT

István Otta: 1909—1972 — — — — — — 407

ZUM GEDÄCHTNIS AN GYÖRGY DÓZSA

LAJOS TÓTH — Eröffnungsansprache — — — — — — — 410
ENDRE MAROSI — Der Bauernkrieg von György Dózsa — — — 412
GYULA RÁZSÓ — Probleme der Kriegskunst der antifeudalen Bewegungen des XV—XVII. Jh. — — — — 427
LÁSZLÓ SZABÓ — Die Kriegskunst im ungarländischen Bauernkrieg von 1514 — — — — — — — — 441
JÓZSEF SOÓS — Die wichtigsten Züge des Charakters und der Ideologie des Bauernkrieges von 1514. Der historische Platz der Dózsa-Tradition — — — — 449
LAJOS TÓTH — Schlußwort des Vorsitzenden — — — — — 459

STUDIEN

ANDRÁS BOROSY — Die Bauernmilizen in den europäischen Armeen im Mittelalter — — — — — — — — 462
JÓZSEF GAZSI — Politische Diskriminierungen in der Horthy-Armee 1919—1945 — — — — — — — — 505

MITTEILUNGEN

KÁROLY HUNYADI — Die sowjetisch—ungarische Vereinbarung über den Kriegsgefangenenaustausch vom Mai 1920 — 547

DISKUSSION

JÁNOS CSIMA — Bemerkungen zur Mitteilung *Gábor Gyimesis:* Zur Geschichte der Berufsunteroffiziere der Horthy-Armee — — — — — — — — 557

RUNDSCHAU

SÁNDOR TÓTH — *István Nemeskürty:* Requiem für eine Armee 562
SÁNDOR KISS — *József Gazsi:* Chronik eines Bataillons — — 567
MÁRTON FARKAS — *General Nehring:* Die Geschichte der deutschen Panzerwaffe 1916 bis 1945 — — — — — 570
GY. R. — *Runciman, Steven:* The Fall of Constantinople 1453 — — — — — — — — — — — 575

* * * Übersicht ausländischer kriegsgeschichtlicher Zeitschriften — — — — — — — — — — 578

NACHRICHTEN

* * * Preisausschreiben für Arbeiten über die Geschichte der ungarischen Widerstandsbewegung 587
PÁL MOLNÁR Aus den Ereignissen des dritten Vierteljahres — 588

BIBLIOGRAPHIE

ÉVA MOLNÁR, ISTVÁN VINICZAI, ELEONORA WINDISCH Bibliographie der im Jahre 1970 in Ungarn erschienenen kriegsgeschichtlichen Literatur. I. Teil — — — — — — — — — — — 589

Dózsa-emlékműterv

(Kiss István Munkácsy-díjas szobrászművész alkotása)

Ára: 8,– Ft

Megjelent
kötve, 366 oldal
terjedelemben.
Ára: 20,– Ft.

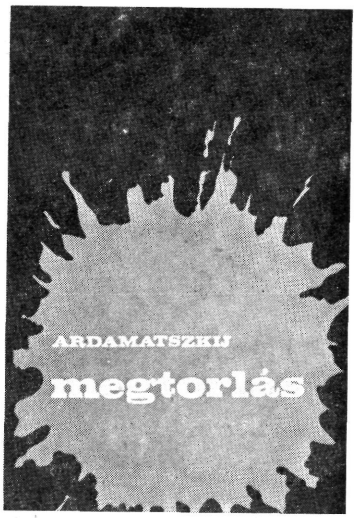

Megjelent
kötve, 594 oldal
terjedelemben.
Ára: 33,– Ft.

Megjelent
kötve, 354 oldal
terjedelemben.
Ára: 22,– Ft.